

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА
РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВАУЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ
МАРКАЗИ**

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Тошкент давлат иқтисодиёт университети
ҳузуридаги олий таълим тизими педагог
кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг
малакасини ошириш Тармоқ маркази
директори _____ Г.Ахунова
“ 20 ” _____ 2015 й.

“БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ” МОДУЛИ БЎЙИЧА

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тузувчилар: проф. Р.О.Холбеков, и.ф.н. А.Ш.Тошпўлатов, Л.А.Эшонқулов

Мундарижа

ИШЧИ ДАСТУР	3
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ	9
1-мавзу. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари, предмети ва объекти.	9
2-мавзу. Пул маблағлари ва ҳисоб-китоблар ҳисоби.	20
3-мавзу. Асосий воситалар ва номоддий активлар ҳисоби.....	34
4-мавзу. Меҳнат ва иш ҳақи ҳисоби.	53
5-мавзу. Харажатлар ва уларнинг ҳисоби.....	66
ТАҚДИМОТЛАР	77

ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мазкур ишчи дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармонидаги устувор йўналишлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва қонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, бу орқали олий таълим муассасалари педагог кадрларининг соҳага оид замонавий таълим ва инновация технологиялари, илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига кенг татбиқ этиш, чет тилларини интенсив ўзлаштириш даражасини ошириш ҳисобига уларнинг касб маҳоратини, илмий фаолиятини мунтазам юксалтириш, олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришни тизимли таҳлил қилиш, шунингдек, педагогик вазиятларда оптимал қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ компетенцияларга эга бўлишлари таъминланади.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг махсус фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар ўзгартирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

- Тингловчиларга бухгалтерия ҳисобининг ривожланиши бўйича илгари сурилган илмий-назарий концепциялар тўғрисида қиёсий, таҳлилий маълумотлар бериш, замонавий педтехнологиялардан фойдаланиб тингловчиларни малакасини оширишга қўмаклашиш;

- Бухгалтерия ҳисобининг ривожланиши бўйича олиб борилаётган ислохотлар тўғрисидаги асосларнинг ишлаб чиқилганлигини ёритиш ва тингловчиларда уларни аниқ илмий назарий таҳлил қилиш, холис баҳолаш ва мустақил ҳаётий позициясини вужудга келтиришга эришиш;

- Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ривожланган мамлакатлар бухгалтерия ҳисоби тизимидаги ислохотлар боғлиқ ўзгаришлар ва янгиланишларни илмий назарий таҳлил этиш ва ўзига хос хусусиятлари, мақсад-вазифаларини тингловчиларга етказиш;

- Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби тизимидаги ислохотлар, бюджет солиқ тизими ва пул-кредит тизими борасидаги ислохотларни таҳлил этиш, Президент асарларига таянган ҳолда ўрганишдан иборат.

Модулни ўзлаштиришга қўйиладиган талаблар

“Бухгалтерия ҳисоби” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида тингловчилар:

–замонавий педагогик ва ахборот технологияларини амалиётда қўллаш бўйича кўникмаларга эга бўлиши зарур;

–бухгалтерия ҳиоби ҳақидаги фундаментал билимларга эга бўлиши зарур;

–бухгалтерия ҳисобининг ташкилий, ҳуқуқий асослари бўйича кўникмаларга эга бўлиши зарур.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Ўқув модул мазмуни ўқув режадаги учинчи ва бешинчи блок ҳамда мутахассислик ўқув модулларининг барча соҳалари билан узвий боғланган ҳолда профессор-ўқитувчиларнинг умумий тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг Олий таълимдаги ўрни

Ҳозирги глобаллашув шароитида бухгалтерия ҳисоби тизими ва ундаги ислохотларнинг устувор йўналишлари тўғрисида назарий ва амалий билимларни мужассамлаштирган бўлиб, унда мамлакатимиз бухгалтерия ҳисоби тизимидаги ислохотларнинг концептуал асослари ёритиб берилган. Замонавий иқтисодчи педагог кадрлар учун ушбу йўналишдаги маълумотларни ўзлаштириш талаб қилинади ва бунда Ўқув модулнинг роли юқоридир.

Модуллар бўйича соатлар тақсими:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				Мустақил таълим
			жами	жумладан			
		Назай		Амалий машғулот	Кўчма машғулот		
1.	Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари, предмети ва объекти.	10	8	4	4	-	2
2.	Пул маблағлари ва ҳисоб-китоблар ҳисоби.	4	4	2	2	-	-
3.	Асосий воситалар ва номоддий активлар ҳисоби.	8	8	4	4	-	-
4.	Меҳнат ва иш ҳақи ҳисоби.	10	8	2	4	2	2
5.	Харажатлар ва уларнинг ҳисоби	4	4	2	2	-	-
	Жами:	36	32	14	16	2	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари, предмети ва объекти (4 соат).

Режа

1. Давлат дастурига кирган устувор вазифалар ва уларни амалга оширишнинг иқтисодий масалаларни ечишда бухгалтерия ҳисобининг аҳамияти.

2. Бухгалтерия ҳисобининг предмети ва объекти.

3. Хўжалик маблағлари ва унинг ташкил топиш манбалари, уларнинг туркумланиши.

4. Бухгалтерия ҳисобининг усуллари.

Давлат дастурига кирган устувор вазифалар ва уларни амалга оширишнинг иқтисодий масалаларни ечишда бухгалтерия ҳисобининг аҳамияти. Бухгалтерия ҳисоби тамойиллари. Хўжалик маблағлари ва унинг ташкил топиш манбалари, уларнинг туркумланиши. Хўжалик жараёнлари. Бухгалтерия ҳисобининг усуллари ва унинг элементлари: хужжатлаштириш ва инвентаризация, счётлар тизими ва иккиёклама ёзув, баҳолаш ва калькуляция, бухгалтерия баланси ва ҳисобот. Ҳисоб сиёсати.

2-мавзу. Пул маблағлари ва ҳисоб-китоблар ҳисоби (2 соат).

Режа

1. Ўзбекистон Республикасида миллий валютани қўллаш ва пул муомалалари сиёсати.
2. Касса муомалаларининг ҳисобини юритиш тартиби.
3. Пул маблағлари бўйича касса, ҳисоб-китоб, валюта счёти ва банкдаги бошқа счётларни ташкил қилиш.

Ўзбекистон Республикасида миллий валютани қўллаш ва пул муомалалари сиёсати. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида пул маблағлари ва ташкилотлар ўртасида ҳисоблашишлар ҳисобининг вазифалари. Касса муомалаларининг ҳисобини юритиш тартиби. Пул маблағлари бўйича касса, ҳисоб-китоб, валюта счёти ва банкдаги бошқа счётларни ташкил қилиш. Банк муассасаларидаги счётларни юритиш ҳисоби. Касса, ҳисоб-китоб, валюта счёти, мамлакат валютаси, чет ел валютаси бўйича муомалалар ҳисоби.

3-мавзу. Асосий воситалар ва номоддий активлар ҳисоби (4 соат).

Режа

1. Асосий воситаларни туркумлаш ва баҳолаш тартиби.
2. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг тартиби ва усуллари.
3. Номоддий активлар тушунчаси, уларни таснифлаш.
4. Номоддий активларнинг аналитик ва синтетик ҳисобини ташкил қилиш.

Асосий воситаларни туркумлаш ва баҳолаш тартиби. Асосий воситалар ҳаракатини хужжатлаштириш. Асосий воситаларнинг синтетик ва аналитик ҳисобини ташкил қилиш. Асосий воситалардан фойдаланиш ҳисоби. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг тартиби ва усуллари. Асосий воситаларни қайта баҳолаш ҳисоби. Номоддий активлар тушунчаси, уларни таснифлаш. Номоддий активларни баҳолаш. Номоддий активларни қабул қилиш. Номоддий активлар ҳаракатини хужжатлаштириш.

4-мавзу. Меҳнат ва иш ҳақи ҳисоби (2 соат).

Режа

1. Меҳнатга ҳақ тўлашни шакллари ва турлари.
2. Меҳнат ва иш ҳақининг синтетик ҳамда аналитик ҳисоби.
3. Жисмоний шахслар даромадлари таркиби, уларни солиққа тортиш ва меҳнат ҳақидан бошқа ушлаб қолинган суммалар ҳисоби.

Корхонанинг шахсий таркиби, унинг туркумланиши, меҳнатга ҳақ тўлашни шакллари ва турлари. Бажарилган иш ҳажми ва иш ҳақини хужжатларда расмийлаштириш. Меҳнат ва иш ҳақининг синтетик ҳамда аналитик ҳисоби. Ходимларга берилган аванслар ҳисоби. Ходимнинг бошқа оператсиялар бўйича қарзи ҳисоби. Жисмоний шахслар даромадлари таркиби, уларни солиққа тортиш ва меҳнат ҳақидан бошқа ушлаб қолинган суммалар ҳисоби. Ягона ижтимоий тўлов бўйича ҳисоблашишлар. Меҳнат таътилини ҳисоблаш ва тўлаш ҳисоби.

5-мавзу. Харажатлар ва уларнинг ҳисоби (2 соат).

Режа

1. Харажатлар таркиби ва таснифи.
2. Ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини калькуляция қилиш усуллари ва ҳисоби.

3. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни (иш ва хизматларни) сотиш ҳисоби.
Харажатлар ва уларнинг ҳисоби. Ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини калькуляция қилиш усуллари ва ҳисоби. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни (иш ва хизматларни) сотиш ҳисоби.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари, предмети ва объекти (4 соат).

Режа

1. Давлат дастурига кирган устувор вазифалар ва уларни амалга оширишнинг иқтисодий масалаларни ечишда бухгалтерия ҳисобининг аҳамияти.
2. Бухгалтерия ҳисобининг предмети ва объекти.
3. Хўжалик маблағлари ва унинг ташкил топиш манбалари, уларнинг туркумланиши.
4. Бухгалтерия ҳисобининг усуллари.

2-мавзу. Пул маблағлари ва ҳисоб-китоблар ҳисоби (2 соат).

Режа

1. Ўзбекистон Республикасида миллий валютани қўллаш ва пул муомалалари сиёсати.
2. Касса муомалаларининг ҳисобини юритиш тартиби.
3. Пул маблағлари бўйича касса, ҳисоб-китоб, валюта счёти ва банкдаги бошқа счётларни ташкил қилиш.

3-мавзу. Асосий воситалар ва номоддий активлар ҳисоби (4 соат).

Режа

1. Асосий воситаларни туркумлаш ва баҳолаш тартиби.
2. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг тартиби ва усуллари.
3. Номоддий активлар тушунчаси, уларни таснифлаш.
4. Номоддий активларнинг аналитик ва синтетик ҳисобини ташкил қилиш

4-мавзу. Меҳнат ва иш ҳақи ҳисоби (4 соат).

Режа

1. Меҳнатга ҳақ тўлашни шакллари ва турлари.
2. Меҳнат ва иш ҳақининг синтетик ҳамда аналитик ҳисоби.
3. Жисмоний шахслар даромадлари таркиби, уларни солиққа тортиш ва меҳнат ҳақидан бошқа ушлаб қолинган суммалар ҳисоби.

5-мавзу. Харажатлар ва уларнинг ҳисоби (2 соат).

Режа

1. Харажатлар таркиби ва таснифи.
2. Ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини калькуляция қилиш усуллари ва ҳисоби.
3. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни (иш ва хизматларни) сотиш ҳисоби..

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Мазкур модул бўйича ўқув режада кўчма машғулотлар 2 соатни ташкил қилиб, у Торшкент давлат иқтисодий университети “Бухгалтерия ҳисоби” кафедрасида ташкил этилади.

МУСТАҚИЛ ИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛИ ВА МАЗМУНИ

Мустақил ишни ташкил этишда тингловчилар томонидан “Бухгалтерия ҳисоби” модулида ўрганилаётган масалалар, дискуссиялар бўйича билдирилаётган фикр-мулоҳазаларни шакллантириш мақсадида улар томонидан қўшимча манбалардан, жумладан

интернет сайтлари, инглиз тилида чоп этилган адабиётлар ва мақолалардан фойдаланишни кўзда тутди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012 й.
- 1.2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” Қонуни. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 й., 9-сон
- 1.3. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Т.: Ўзбекистон, 25 декабр 2007 йил, 263-бет.
- 1.4. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” Қонуни 1996 йил 30 август.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари ва Қарорлари

- 2.1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодий ночор корхоналарни тижорат банкларига сотиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2008 йил 19 ноябрдаги ПФ-4010-сонли Фармони.
- 2.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2015 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 2014 йил 4 декабрдаги №2270- сонли Қарори.
- 2.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги 2010 йил 15 декабрдаги ПҚ-1442-сонли Қарори.
- 2.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 14 февралдаги “Обод турмуш йили” Давлат дастури тўғрисидаги ПҚ-1920- сонли Қарори.
- 2.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон Фармони.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари

- 3.1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли қарори.
- 3.2. Ўзбекистон Республикаси молия вазирининг 2002 йил 27-декабрдаги “Молиявий ҳисобот шакллари ва уларни тўлдириш бўйича қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида”ги 14-сон буйруғи (ЎЗР АВ томонидан 24.01.2003 йилда 1209-сон билан рўйхатдан ўтказилган).
- 3.3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Махсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш таркиби тўғрисида»ги Низом. 54- қарори. –Т.: 1999й.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

- 4.1. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом еттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2014-йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг енг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Тошкент: “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январ
- 4.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2013 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2014 йилга мўлжалланган

иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган “2014 йил юқори ўсиш суръатлари билан ривожланиш, барча мавжуд имкониятларни сафарбар этиш, ўзини оқлаган ислохотлар стратегиясини изчил давом эттириш йили бўлади” Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.

4.3. Каримов И.А. Бош мақсадимиз- кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш.-Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – 64 б.

V. Дарсликлар, Ўқув қўлланмалар

5.1. Xolbekov R.O. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Darslik.-Т.: “Cho’lpon”, 2011.- 200 б.

5.2. Jo’rayev N. Abduvaxidov F. Sotivoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. – Т.: 2012, - 480 бет.

5.3. Ибрагимов А., Очиллов И., Қўзиёв И., Ризаев Н. Молиявий ва бошқарув ҳисоби. Т.: Иқтисод-молия нашриёти, 2008.-444 бет

5.4. Каримов А.А. ва бошқалар. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. –Т.: “Шарқ”, 2004. – 592 б.

VI. Интернет сайтлари

6.1. www.gov.uz

6.2. www.mf.uz

6.3. www.lex.uz

6.4. www.cb.uz

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

1-мавзу. Иқтисодий модернизацйалаш шароитида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари, предмети ва объекти.

Режа

1. Давлат дастурига кирган устувор вазифалар ва уларни амалга оширишнинг иқтисодий масалаларни ечишда бухгалтерия ҳисобининг аҳамияти.
2. Бухгалтерия ҳисобининг предмети ва объекти.
3. Хўжалик маблағлари ва унинг ташкил топиш манбалари, уларнинг туркумланиши.
4. Бухгалтерия ҳисобининг усуллари.

Калит сўзлар: Ҳисоби тизими, тезкор ҳисоб, статистик ҳисоб, бухгалтерия ҳисоби, ўлчов бирликлари, натура ўлчов бирлиги, вақт ўлчов бирлиги, пул ўлчов бирлиги, хўжалик ҳисобига қўйиладиган талаблар, бухгалтерия ҳисоби принциплари, таъминот жараёни, ишлаб чиқариш жараёни, сотиш жараёни, бухгалтерия ҳисоби предмети, хўжалик маблағлари, маблағларнинг ташкил топиш манбалари, хўжалик жараёнлари, ҳужжатлаштириш, инвентаризация, счётлар тизими, иккиёқлама ёзув, баҳолаш, калькуляция, ҳисобот.

1. Давлат дастурига кирган устувор вазифалар ва уларни амалга оширишнинг иқтисодий масалаларни ечишда бухгалтерия ҳисобининг аҳамияти.

Иқтисодий модернизацйалаш шароитида давлат дастурига кирган устувор вазифалар ва уларни амалга оширишнинг иқтисодий масалаларни ечишда бухгалтерия ҳисобининг ўрни ва аҳамияти каттадир.

Бухгалтерия ҳисоби барча иқтисодий фанлар учун ҳам манба ҳисобланади. Айниқса, иқтисодий эркинлаштириш шароитида барча маъмурий- бошқарув ходимлари ва ишчи-хизматчилари иқтисодий тушунча ҳамда жараёнлар тўғрисида маълумотга эга бўлиши керак. Бундай иқтисодий тушунча ҳамда жараёнлар мазмуни «Бухгалтерия ҳисоби» фанида кўриб ўтиладиган усул ва тамойиллар орқали ифодаланади.

Бухгалтерия ҳисоби фани аниқ, қизиқарли, тортишувли ва муаммоли фанлардан бири ҳисобланади. Тарихий маълумотларга кўра бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш ва такомиллаштириш борасида тўртта йирик давлат: италян, француз, немис ва англия-америка мактаблари мавжуддир. Бухгалтерия ҳисобининг ташкилий жиҳатлари борасида бу мактабларнинг қарашлари бир- бирига ўхшамайди. Уларнинг таълимотларига кўра бухгалтерия ҳисоби фанининг асоси ҳам ҳар хил талқин қилинади. Масалан, италян мактаби вакиллари бухгалтерия ҳисоби фанининг асосини аьгебра ва ҳуқуқ, француз мактаби вакиллари сиёсий иқтисод, немис мактаби вакиллари математика, англия-америка мактаби вакиллари психология деб қарайдилар. Шу сабабли бухгалтерия ҳисоби фанининг вазифаси, предмети, объекти, усул ва услубиёти, тамойиллари ҳамда таркибий тузилиши борасидаги уларнинг қарашлари турличадир.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз фаолиятининг фойдалилик даражасини доимо таҳлил қилишга ва амалга ошириладиган жараёнларнинг ҳисобини тўғри ташкил қилишлари зарур. Бу шароитда, бухгалтерия ҳисоби ва таҳлилнинг аҳамияти катта бўлиб, улардан янада унумли фойдаланиш зарурияти ортиб боради. Чунки, айнан шу соҳалар иқтисодий субъектларининг айтиб ўтилган талабларнинг бажарилишида муҳим ўринни эгаллайди.

Иқтисодий тизимдаги ҳисоб турлари асосан қуйидаги функцияларни бажаради:

- иқтисодий тармоқлари корхона ва ташкилотларда содир бўладиган хўжалик жараёнларини кузатиб бориш;
- кузатиш орқали олинган маълумотларни миқдорий кўрсатмаларда ифодалаш;
- корхона, ташкилот, муассаса хўжалик фаолиятларини кузатиш натижаларини махсус ҳужжатларда қайд этиш;

–махсус ҳужжатларда акс эттирилган маълумотларни умумлаштириш ва гуруҳлаштириш, хўжалик жараёнлари устидан назорат ўрнатиш ва уларга таъсир этиш.

Юкорида айтилганларга асосланиб, бухгалтерия ҳисобининг вазибаларига куйидагиларни киритиш мумкин:

- асосий фондлар, товар-моддий бойликлар, пул маблағларининг келиб тушиши ва уларнинг ҳаракатини тула ва уз вақтида акс эттирилишини таъминлаш;

- маҳсулот ишлаб чиқариш, уларни сотиш, меҳнат унумдорлиги, фойда, рентабеллик, меҳнат хаки фонди, капитал сарфлар, бюджет ва бошқа ташкилотлар билан ҳисоблашиш ва бошқа курсаткичлар буйича режанинг бажарилишини аниқ акс эттириш, кузатиш ва уларнинг натижаларини топиш;

- субъектнинг ва унинг айрим булимларидаги ишлаб чиқариш, қурилиш-монтаж ва бошқа ишлар билан боғлиқ ҳаражатларни тула акс эттириш, назорат қилиш ҳамда ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш ва хизматларнинг иқтисодий жихатдан асосланган ҳисобот калькуляциясини тузиш;

- субъект ва унинг айрим булимларининг раҳбарларини молиявий-ҳужалик фаолиятининг барча булималарига доир тула ва аниқ иқтисодий ахборот билан тезликда таъминлаб туриш;

- таъсисчилар, акциядорлар, сармоя эгалари, юкори ташкилот, молия, солиқ, статистика ва бошқа бухгалтерия ҳисоботи маълумотларидан фойдаланувчи ташкилот ва шахсларга уз вақтида топшириш учун аниқ ҳисоботларни яратиш;

- бошқарув қарорларини иқтисодий жихатдан асослаб бериш учун умумлаштирилган ахборотнинг тартиблаштирилган оқимини таъминлаш;

- тула ҳужалик ҳисобини субъект миқёсида ҳамда унинг айрим ишлаб чиқариш булималари ва бригадаларида жорий этиш ва мустаҳкамлаш;

- субъектнинг маблағларидан тула ва унумли фойдаланиш, ундаги мулкларнинг бутлигини таъминлаш, иқтисодий тежаш тартибига риоя қилиш, субъект жамоасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш устидан назорат юритиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш.

Корхона, ташкилот ва муассасаларда бухгалтерия ҳисоби хўжалик фаолиятини кузатиш, бошқариш ва назорат қилиш мақсадида юритилади. Бунинг мазмунида ижтимоий маҳсулотни такрор ишлаб чиқариш ётади. Ижтимоий ишлаб чиқариш ўз навбатида ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларига бўлинади.

Ишлаб чиқариш соҳасига моддий бойликларни ишлаб чиқарувчи ҳамда моддий бойликларни ишлаб чиқарувчилардан истеъмолчиларга етказиб бериш билан банд бўлган тармоқлари қиради.

Ижтимоий маҳсулотни такрор ишлаб чиқариш - корхонанинг жамғармаларидан, яъни ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур бўлган моддий ва пул маблағларидан фойдаланиш йўли билан амалга оширилади. Мулкчиликнинг ҳар хил шаклларидаги корхоналарга зарур бўлган маблағлар маълум манбалар ҳисобидан шаклланади. Ишлаб чиқариш - тақсимот, айланиш ва истеъмол жараёнларига хизмат қилатуриб, корхоналар маблағлари узлуксиз доирада айланишни амалга оширади. Шунинг учун бухгалтерия ҳисоби бу ерда моддий бойликларни яратишга йўналтирилган доиравий айланиш жараёнидаги корхона маблағларининг ҳолатлари ва улардан фойдаланишни самарали бошқариш учун зарур бўлган ахборотни шакллантиради.

Ноишлаб чиқариш соҳасини аҳолига хизматлар кўрсатувчи тармоқлари ташкил қилади. Буларга соғлиқни сақлаш, халқ таълими, санъат ҳамда давлат бошқармалари ва мудофаа муассасалари қиради. Ноишлаб чиқариш соҳасида гарчи маҳсулот ишлаб чиқарилмаса ҳам, у ишлаб чиқариш соҳасига ўзининг натижалари орқали ижобий таъсир қилади.

Ноишлаб чиқариш соҳаси ташкилотлари ва муассасаларининг хўжалик фаолиятлари, уларга давлат бюджетидан қисман ажратилган ҳамда ўзи ишлаб топган маблағлардан қай даражада самарали фойдаланилаётганини бошқаришдан иборат. Шундай қилиб, ноишлаб чиқариш соҳасида ишлаб чиқариш тармоғида яратилган ижтимоий маҳсулотнинг тақсимооти

ва истеъмоли содир бўлади. Демак, бухгалтерия ҳисоби ноишлаб чиқариш соҳасига ажратилган маблағларнинг ҳолати, сарфланиши ҳақида ахборотларни шакллантиради.

Моддий бойликларнинг ноишлаб чиқариш соҳасида истеъмол қилиниши, ноишлаб чиқаришнинг бир қисмидир. Ундан ташқари, ноишлаб чиқаришнинг истеъмолига шахсий истеъмол ва жамият аъзоларининг эҳтиёжларини қондириш ҳам қиради. Шахсий истеъмолни бухгалтерия ҳисоби бевосита ўз ичига олмайди. Лекин шахсий истеъмол бухгалтерия ҳисобида мутлақо акс эттирилмайди, деб ўйлаш хатодир. Ҳақиқатда, бухгалтерия ҳисоби уни акс эттиради, лекин уни тавсифлаш учун зарур бўлган барча кўрсаткичларга эга эмас. Шахсий истеъмол тўғрисидаги маълумотларни савдо, умумий овқатланиш корхоналари, халқ таълими, соғлиқни сақлаш муассасалари ва бошқа ташкилотларнинг ҳисоботларидан олиш мумкин. Бу маълумотлар бўйича статистика бўлимлари шахсий истеъмолни тавсифловчи кўрсаткичларни аниқлайди.

Ижтимоий маҳсулотни такрор ишлаб чиқаришдан ташқари бухгалтерия ҳисобида меҳнат кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларини такрор ишлаб чиқариш ҳам акс эттирилади.

Бухгалтерия ҳисобида ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш, меҳнат кучини тайёрлаш билан боғлиқ бўлган ҳар хил харажатларни ҳамда иш ҳақи ва уларнинг турли хилдаги даромадлари ҳаракатини ҳисоблаб топиш йўли билан аниқланади. Ишчи кучини тайёрлаш харажатлари, иш ҳақини тўлаш ва ҳўжаликларнинг даромадларини тақсимлаш, моддий қийматликлар ва пул маблағларини сарфлашни англатади.

Ишлаб чиқариш муносабатларини такрор ишлаб чиқариш бухгалтерия ҳисобида мулкчиликнинг ҳар хил шаклларидаги корхона жамғармаларининг мавжудлиги ва ҳаракатини акс эттирган ҳолда қайд қилинади. Такрор ишлаб чиқариш жараёнида уларнинг ўзгаришини кўрсатиб, бухгалтерия ҳисоби мулкнинг ривожланишини тавсифлайди ва шу билан ишлаб чиқариш муносабатларини такрор ишлаб чиқариш ҳақидаги зарур кўрсаткичларни беради.

Мамлакатимизнинг субъектларида бухгалтерия ҳисоби 1996 йил 30 - августида Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан тасдиқланган "Бухгалтерия ҳисоби тугрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига асосланиб ташкил этилади.

Бу Қонунга қура Республикаимизнинг субъектларида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини тартибга солиш, бухгалтерия ҳисобининг стандартларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш Республика Молия вазирлиги томонидан амалга оширилади. Бухгалтерия ҳисобини юритиш тартиби эса меъёрий ҳужжатларда келтирилган тегишли қоидаларига асосланади. Шу жумладан кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун бухгалтерия ҳисобини соддалаштириб юритиш стандарти ҳам, бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари билан белгиланади.

Бухгалтерия ҳисобини юритишнинг ушбу қоидалари бу борадаги жаҳон стандартларига мосланган бўлиб, ривожланган бозор иқтисодиёти шароитидаги мамлакатларнинг субъектларида юритилаётган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи учун зарур булган энг асосий тамойиллари концепцияларини мамлакатимизнинг субъектларида жорий этишга қаратилган.

Умуман олганда, ривожланган мамлакатларда ҳозирги пайтда бухгалтерия ҳисобининг 20 дан ортиқ тамойиллари мавжуд.

Маълумки, режали-маъмурий иқтисодиёт шароитида бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаси юқорида турувчи вазирликлар, идоралар, статистика ва солиқ органлари каби давлат бошқарув органлари учун ахборотларни йиғиш ва ишлашдан иборат эди. Корхона фаолияти тугрисидаги энг муҳим масалалар, жумладан, режалаштириш, нарх-наволарни белгилаш, мол сотиб олиш ва уларни истеъмолчиларга етказиб бериш, корхона ходимларининг белгилаш ва бошқа шу каби масалалар юқорида турувчи давлат органлари томонидан хал қилинар эди. Корхоналар давлат мулкчилигини бошқаришнинг алоҳида бир босқичи сифатида қаралар, бухгалтерия ҳисоби эса мулкнинг бут сакланиши тугрисидаги ахборот билан таъминлар эди.

Давлат ягона мулк эгаси ва корхонанинг инвестори булиб хисобланар эди. Бундай шароитда корхонанинг хисоботи давлат топширикларини бажариш, давлат бюджетига килинадиган ажратмаларнинг тугрилигини текшириш ва статистика ахборотларни йигиш воситаси булиб хизмат килар эди. Шунинг учун бухгалтерия хисоби ва хисоботи олдида куйиладиган асосий вазифалар куйидагилардан иборат эди:

- катъий бирхиллик (унификацияланганлик);

- ишлаб чиқариш топширикларининг бажарилишини акс эттирадиган курсаткичларга мулжал килиш;

- солиқ солиш базасини ва бюджетга бошқа ажратмаларни хисоблаш ;

Субъектларнинг фаолияти бозор иктисодиётида олдингига караганда анча фарқ килади. Бу фарқлар куйидагилар билан боғлиқ:

1) Бозор иктисодиёти шароитида мулкчиликнинг таркиби узгариб, давлат мулкчилиги жамиятдаги мулкчиликнинг факат бир турига айланади, субъект фаолиятидан манфаатдор булган куплаб янги мулкчилик юзага келади, чунки улар бу субъектга уз маблағларини куядилар.

2) Субъектлар ракобатчиликда енгиб чиқиш ва самарали молиявий натижалар берадиган қарорларни қабул қилишга ҳаракат қилдилар ва шу мақсадда бозор конъюктурасини урганадилар, уз фаолиятини мустақил режалаштирадилар, мол етказиб берувчи ва харидорларни топадилар, нарх-наволарни мустақил белгилайдилар ва хоказо.

3) Бюджетдан молиялаш ва давлат кредитларини олишдан ташқари эндиликда субъектлар факат харидорлар ва товарларни сотиш бозорлари учун ракобатчилик курашида катнашибгина қолмай, ундан ташқари, тижорат банкларининг кредит ресурслари ҳамда потенциал инвесторларнинг шундай маблағлари учун ракобатчилик курашини олиб борадилар.

Шунинг учун субъектда биринчидан бошқарув қарорларини чиқариш ва уларнинг натижаларини баҳолаш учун уз вақтида ва тулик булган ахборотни олиш эҳтиёжи тугилади. Иккинчи томондан, субъектлар тегишли ахборотни шу субъектларга уз маблағларини куйган мавжуд инвесторлар ва булгуси инвесторларга ҳам топшириши керак булади. Шу билан бирга бозор иктисодиёти шароитида солиқ ажратмаларининг тугрилиги ҳақида ҳам хисобот бериш сакланиб қолади.

Шундай қилиб, бухгалтерия хисоби бозор иктисодиётига утиш муносабати билан хисобчилик ва статистика функцияларини бажарувчи воситасидан субъектларнинг фаолияти тугрисидаги ахборотни йигиш, ишлаш ва топшириш қуролига айланади. Бу ахборотдан манфаатдор томонлар уз ихтиёридаги вақтинча ортиқча маблағларни самаралироқ инвестиция қилиш тугрисидаги асосланган қарорлар қабул қилиш учун фойдаланадилар.

Бозор иктисодиёти ривожланган мамлакатларда бухгалтерия хисобини бизнес тили деб аташади. Уни урганиш ҳар қандай тилни урганишга жуда ухшаб кетади ва бухгалтерия хисобида ишлатиладиган купчилик сузлар ҳаётда қулланиладиган худди шундай сузларга караганда бошқача маънога эга булганлиги сабабли уни урганиш бироз қийинроқ туюлади.

Ҳар қандай тил ҳам бухгалтерия хисобидек, жамиятнинг узгариб бораётган эҳтиёжига жавобан ривожланиб ва узгариб боради. Бухгалтерия хисобида қулланиб келинаётган қоидалар ҳам ёки уларнинг бир қисми жамиятнинг узгариб бораётган эҳтиёжларга қараб узгартирилиши мумкин.

Бундай ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатларнинг яратилиши ҳамда ишлаб чиқилиши республикамизда ҳисоб сиёсатини олиб бориш учун асос бўлади. Республикамизда ҳисоб сиёсатини олиб боришдан асосий мақсад жаҳон амалиёти ва бозор муносабатлари талабларига мос келувчи ҳамда халқаро стандартлар асосида бухгалтерия хисоби тизимининг ривожлантириш концепциясини яратишдир.

Яратилган концепция давлатда бухгалтерия хисоби тизимини қайта қуриш учун асос хисобланади. Республикамиз иктисодиётининг ҳозирги ҳолатида ушбу концепцияни яратиш қуйидаги ишлар бажариш билан бевосита боғлиқдир:

— мулкчилик шаклидан қатъий назар иқтисодиётимизда фаолият кўрсатаётган хўжалик юритувчи субъектларда амалдаги бухгалтерия ҳисоби ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатларига бир хил кучда амал қилишини таъминлаш;

— амалдаги ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатларни ҳудудий, маҳаллий шароитлар, анъанавий ва тарихий тажриба ҳамда замонавий усул ва халқаро стандартлар асосида секин-аста такомиллаштириб бориш;

— бухгалтерия ҳисоби хизмати таннархини пасайтириш билан унинг маълумотлари сифатини яхшилаш асосида ички ва ташқи фойдаланувчиларнинг манфаатларини эсдан чиқармаган ҳолда ҳисоб ишларини ташкил қилиш;

— мулкдор ёки корхона раҳбари талаблари ва давлатда умумқабул қилинган тартибқоидалар асосида корхона хусусиятларига мос келувчи ҳисобнинг усул ва услубиётини яратиш;

— корхона ҳисоб сиёсатини юритиш ва ундан келиб чиққан ҳолда усулларни қўллашда эркинлик бериш;

— меъёрий ҳужжатларни тайёрлаш ва ишлаб чиқишда фаннинг ривожланиш тарихи, анъанавий, замонавий халқаро усуллари ҳамда услубиётдан фойдаланган ҳолда унинг мазмуни ҳамда мантиғига алоҳида эътибор бериш;

— бухгалтерия ҳисоби ҳамда унинг турларига тааллуқли бўлган хўжалик жараёнларини ёритиш ва асослашда назарий, илмий асосланган сўз ҳамда атамалардан фойдаланиш, яъни ўзбошимчалик билан асоссиз сўз ҳамда атамаларни қўллашга чек қўйиш;

— фан-техника ютуқлари, хорижий тажрибалар, тарихий, миллий ва ҳудудий урф-одатлар асосида мутахассисларни тайёрлашга алоҳида эътибор қаратиш.

Келтирилган ишларни бажариш билан бухгалтерия ҳисобининг узоқ муддатга мўлжалланган концепциясини яратиш ҳамда бозор муносабатлари шароитида рақобатбардош тизим сифатида фаолият кўрсатиши учун замин яратилади.

Марказлашган бухгалтерия ҳисобида барча бошланғич ва йиғма ҳужжатлар хўжаликнинг бўлинмаларида тузилиб, марказий бухгалтерияга топширилади ва у ерда бу ҳужжатларни ишлаш, хўжалик муомалаларининг бухгалтерия ҳисобининг тегишли синтетик ва аналитик счётларида акс эттириш, чорақлик, ярим йиллик, тўққиз ойлик ва йиллик бухгалтерия баланси ва ҳисоботларини тузиш амалга оширилади.

Марказлашмаган бухгалтерия ҳисоби юритилганда дастлабки ва йиғма натижаларни ишлаш, синтетик ва аналитик ҳисобни юритиш ҳамда баланс ва ҳисоботларни тузиш хўжаликнинг бўлинмаларида амалга оширилади.

Ҳисобнинг пайдо бўлиши бевосита кишилик жамиятининг вужудга келиши билан боғлиқ. Тарихий маълумотларга кўра, ибтидоий жамоа тузуми даврида ҳисобдан фойдаланишган қабила бошлиғи ўз қабиласини сақлаб қолиш учун қайси фасл қачон келади, қабиласида қанча одам бор, улар учун қанча озиқ-овқат тўплаш керак каби ҳисоб-китобларни амалга оширган. Дастлаб ҳисоб қуроллари сифатида қўл бармоқларидан фойдаланилган (баъзи ҳолларда бу одатдан ҳозир ҳам фойдаланамиз). Ҳозирда ҳам жамиятнинг бир бўлаги ҳисобланган ҳар бир оиланинг ўз ҳисоб-китоби бор. Қайси оилада ҳисоб-китоб яхши йўлга қўйилган бўлса, ўша оиланинг турмуш шароити яхши. Бундан кўриниб турибдики, ҳисоб инсонларнинг ҳаётий борлиғи ва ҳамкоридир.

Хўжалик ҳисоби уч турининг ўзаро боғлиқлиги ягона дастлабки ҳужжатлаштиришдан фойдаланиш билан таъминланади. Ягона дастлабки ҳужжатлаштириш деганда ҳисобнинг барча турларидаги операцияларни акс эттириш учун бир турдаги маълумотлардан ва бир турдаги ҳужжатлардан фойдаланиш тушунилади. Бундай амал ҳисоб кўрсаткичларидаги қарама-қаршилиқларни бар-тараф қилади ва ҳисобдаги параллеллик билан ишлашни юзага келтиради.

Хўжалик ҳисобининг ҳар хил турлари ва унинг бутун тизими узлуксиз ривожланиб боради. Дастлабки маълумотларни йиғиш, техникаси, ишлаш услублари яхшиланиб бормоқда.

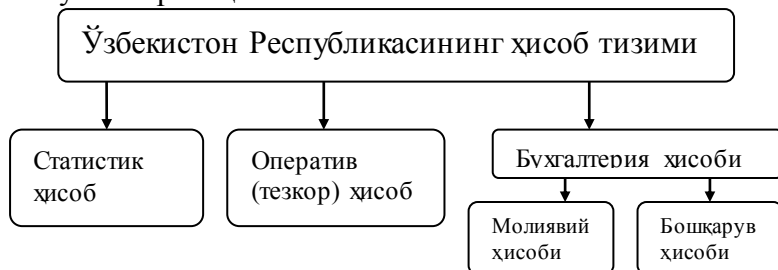
Шуни таъкидлаш лозимки, халқаро стандартларига жавоб берадиган ва бозор иқтисодиёти хусусиятларига мос келадиган ҳисобнинг янги тизимини ишлаб чиқишда, олимлар ва амалиётчилар ривожланган бозор иқтисодиётидаги мамлакатларда бу соҳада яратилган нарсаларга кўр-кўрона ёндошаётганлари йўқ. Лекин хориж мамлакатларининг амалиётини ўрганиш, уларни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиш Ўзбекистон Республикасида хўжалик ҳисобини такомиллаштириш имкониятини беради.

Хўжалик юритувчи субъектларда юритилаётган ҳисоб сиёсати ўзига хос принципларга амал қилиши керак. Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандартларининг (БХМС) биринчи сонли стандартида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботнинг принциплари сифатида қуйидагилар келтирилган:

- икки ёқлама қайд этиш усули билан ҳисоб юритиш;
- узлуксизлик;
- хўжалик муаммолари, активлар ва пасивларни баҳолаш;
- ишончлилиқ;
- эҳтиёткорлик;
- мазмуннинг шаклдан устунлиги;
- кўрсаткичларнинг қиёсийлиги;
- молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги;
- активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳоси;
- ҳисобот даври даромадлари ва харажатларининг мослиги;
- тушунарлилиқ;
- аҳамиятлилиқ;
- муҳимлилиқ;
- ҳаққоний холис тақдим этиш;
- тугатилганлик;
- изчиллик;
- ўз вақтидалиқ;
- оффсетинг (моддаларнинг ўзаро қопланиши);
- холислиқ.

Жамиятнинг ривожланиб бориши билан ҳисоб тизими ҳам такомиллашиб, фан сифатида юзага кела бошлаган. Ҳозирги кунга келиб, ҳисобнинг уч туридан жойдаланилади:

1. Оператив (Тезкор) ҳисоб.
2. Статистик ҳисоб.
3. Бухгалтерия ҳисоби.

1-чизма. Ўзбекистон Республикасининг ҳисоб тизими.

Юқорида кетирилган чизмадан кўриниб турибдики, санаб ўтилган ҳисоб турларининг бирлиги Ўзбекистон Республикасининг ҳисоб тизимини ташкил қилади. Лекин улар вазибалари, ташкил қилишнинг усул-услугиёти каби белгилари билан бир-биридан фарқ ҳам қилади.

Бухгалтерия ҳисоби — ички бошқариш ва ташқи истеъмолчиларнинг мақсадлари учун жорий ва якуний ахборотни олиш билан корхоналар, ташкилотлар ҳамда

муассасаларнинг хўжалик фаолияти устидан узлуксиз ва ўзаро боғлиқ бўлган кузатиш ва назорат қилиш тизимидан иборат.

Ҳисоб турларида қўлланиладиган ўлчов бирликлари. Шуни таъкидлаш лозимки, халқаро стандартларга жавоб берадиган ва бозор иқтисодиёти хусусиятларига мос келадиган ҳисобнинг янги тизимини ишлаб чиқишда олим ва амалиётчилар ривожланган мамлакатларда бу соҳада яратилган янгиликларга кўркўрона ёндошаётганлари йўқ. Хорижий мамлакатларнинг амалиётини ўрганиш, уларни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиш Ўзбекистон Республикасида ҳисоб тизимининг такомиллаштириш имкониятини беради.

Ҳозирда республикамиз ҳисоб тизимида қуйидаги ўлчов бирликларидан фойдаланилади:

- натура ўлчови бирлиги;
- вақт (меҳнат) ўлчов бирлиги;
- пул ўлчов бирлиги.

Ҳисоб сиёсати. Бухгалтерия ҳисобини такомиллаштиришнинг асосий хусусияти шундаки, давлат томонидан ҳисоб ишларини ташкил қилишга доир ҳужжатларда бухгалтерия ишларини уюштиришнинг асосий услубий принциплари билан биргаликда субъектга ҳисоб юритишда у ёки бу сиёсатни, бухгалтерия ҳисобининг шаклини, ҳисоб ахборотини ишлаш технологиясини, бухгалтерия ишларини ташкил қилиш усулларини танлаш ҳуқуқлари берилган. Шу муносабат билан кейинги йилларда ватанимиздаги ҳисоб назарияси ва амалиётида субъектнинг ҳисоб сиёсати деган тушунча пайдо бўлиб, у замонавий шароитдаги бухгалтерия ҳисобининг ривожланиш йўналишини акс эттиради.

Ҳисоб сиёсатини бухгалтерия ҳисобини юритиш субъектнинг маблағларини ҳисобот йилида баҳолашнинг услубий қоидаларининг йигиндиси деб таърифлаш мумкин.

2. Бухгалтерия ҳисобининг предмети ва объекти.

Бухгалтерия ҳисоби предметининг асосий мазмуни корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг хўжалик фаолиятини амалга оширишда фойдаланадиган ресурсларни самарали бошқариш учун зарур бўлган ахборотни шакллантиришдан иборат. Шу маблағларнинг сарфланиши, ишлаб чиқариш ҳажми ва фаолият натижаларини рационал ҳамда тўғри бошқариш ҳозирги вақтда муҳим аҳамият касб этади.

Бухгалтерия ҳисобининг предмети - ишлаб чиқариш жараёнидаги корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг самарали бошқарилишида маблағлар ҳолати ҳамда улардан унумли фойдаланиш ҳақидаги ахборотларни шакллантириш ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисобининг предметини ўрганишда, унинг тарихий характерини ҳисобга олиш керак. Чунки бухгалтерия ҳисоби предметнинг мазмуни ҳар хил иқтисодий тузумларда бир хил бўлмаган. Уларнинг ўзгариши бир тузумдан бошқасига ўтиш пайтида, мулкчилик шакллари ривожланиши билан белгиланиб борилган.

Бошланғич жамоа тузумида ҳисобнинг предмети сифатида умумий мулкчилик ташкил қилган маблағлар ва шу маблағлардан фойдаланишга доир операциялар қаралган. Ушбу мулкчилик жамиятида феодалларнинг ишлаб чиқариш воситаларига ва қулларга бўлган эгалиги ҳисобнинг предмети бўлган.

Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонуннинг учинчи моддасига биноан, бухгалтерия ҳисобининг субъектлари бўлиб, Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган юридик шахслар, уларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳамда ундан ташқарисида жойлашган шўба корхоналари, филиаллари, ваколатхоналари ва бошқа таркибий бўлинмалари ҳисобланади.

Юридик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда бухгалтерия ҳисобини юритади ва бухгалтерия (молия) ҳисоботини тақдим этади. Кичик корхоналар бухгалтерия ҳисобини соддалаштирилган тартибда юритадилар (бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти №20 «Кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан соддалаштирилган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботни тузиш тартиби тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 23 ноябр

1999 йил 87-рақам билан рўйхатга олинган) ва соддалаштирилган солиққа тортиш тизимига ўтишлари мумкин

Асосий ва жорий активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал, захиралар, даромадлар ва харажатлар, фойда, зарарлар ҳамда уларнинг ҳаракати билан боғлиқ хўжалик операциялари бухгалтерия ҳисобининг объектларидир. Бухгалтерия ҳисобининг объектлари жамлама счетларда акс эттирилади. Аналитик ҳисобни юритиш тартиби бухгалтерия ҳисоби субъекти томонидан мустақил равишда белгиланади.

Бухгалтерия ҳисобига қўйилган талаблар қуйидагилар дан иборат:

1. Ҳисобнинг содда ва тушунарли бўлиши. Содда ва ҳамма учун тушунарли ҳисобни ташкил этишдан асосий мақсад, уни мураккаблашувига йўл қўймаслик ҳамда ҳисоб маълумотларидан кенг халқ оммаси фойдалана олишини таъминлашдан иборат.

2. Ҳисобнинг режаллиги. Бу талаб юқорида айтиб ўтилган соддалик талаби билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳисобда албатта зарурий маълумот ва кўрсаткичларга эга бўлган ҳолда, ҳисоб юритиш харажатларини иложи борича камайтириб бориш лозим.

3. Ҳисобнинг аниқ ва тўғрилиги. Бу талаб негизида хўжалик фаолиятларида кузатиш натижасида олинган маълумотларни ҳужжатларда аниқ ва тўғри қайд этиш ётади. Ҳар хил мақсадларда ёки эътиборсизлик қилиб хўжалик ҳисобини ноаниқ ҳамда нотўғри акс эттириш қонун бузарлик ҳисобланади.

4. Ҳисоб ишларини ўз вақтида амалга ошириш, яъни ҳисоб ишларига тааллуқли қандай ҳодиса содир бўлган бўлса, албатта ўз вақтида акс эттирмоқ, ҳужжатларда қайд қилмоқ зарур бўлади. Бу талаб тўлиқ бажарилганда хўжалик фаолияти устидан бошқарув олиб бориш яхши йўлга қўйилади, рўй берган ёки рўй бериши мумкин бўлган камчиликлар ўз вақтида йўқотилади.

5. Ҳисоб кўрсаткичлари билан режа кўрсаткичлари- нинг бирлиги. Корхона, муассаса, ташкилотлар қайси мулкчилик шакли асосида фаолият олиб боришидан қатъий назар ўз олдига жорий ва келгуси режа кўрсаткичларини тузиб олади. Бутун хўжалик ва уларнинг тармоқлари бўйича ҳамда мамлакат миқёсида режа кўрсаткичлари белгилаб олинади. Худди шу кўрсаткичлар билан ҳисоб кўрсаткичлари бирлиги (шу билан бирга ижобий фарқлар) катта аҳамият касб этади. Ҳисоб ишлаб чиқаришнинг бориши, савдо, таъминот, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, маиший хизмат, транспорт ва хоказолар фаолияти қай даражадалиги ҳақида маълумот беради, режа бажарилиши устидан назорат ўрнатиб, таҳлил қилиш имконини яратади. Иқтисодиётни ривожлантириш ички ва ташқи омилларини топиш имкониятини яратади.

Бухгалтер бухгалтерия ҳисобини юритишда махфийликка риоя қилинади. Бухгалтерия ҳисоби регистрларининг мазмуни билан танишишга маъмурият рухсати билан ёки қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда йўл қўйилади.

Бухгалтерия ҳисоби регистрлари билан танишишга рухсат этилган шахслар уларнинг махфийлигини сақлашлари шарт. Махфийликни бузганлик қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортилишга сабаб бўлади.

3. Хўжалик маблағлари ва унинг ташкил топиш манбалари, уларнинг туркумланиши.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг маълум бир даврга молиявий ҳолати қай даражада эканлигини, улар маблағларининг жойлашиши, ишлатилиши қандай олиб борилаётганлигини ва умуман корхона хўжалик фаолиятига баҳо бериш, назорат этиш, текшириб бориш зарур.

Корхона активлари (бошқача қилиб айтганда мулки) турли хўжалик маблағларидан ташкил топган бўлиб, шулар асосида корхона ўз молия-хўжалик фаолиятини олиб боради ва назорат қилади.

Корхона активлари иккига бўлинади узок муддатли ва жорий активлар.

Хўжалик юритувчи субъект аниқ белгиланадиган операция циклидан фойдаланиб товарлар ва хизматларни етказиб берса, у ҳолда баланс ҳисоботидаги жорий ва узок

муддатли активлар ҳамда мажбуриятларнинг алоҳида тасниф этилиши айланма маблағ сифатида доимо муомалада бўладиган соф активлар билан субъектнинг узоқ муддатли операцияларида фойдаланиладиган активлар ўртасидаги тафовутни фарқлаш йўли билан жуда фойдали ахборот бўлади.

Хўжалик маблағларининг ташкил топиш манбаларига кўра иккига бўлинади ўз маблағларининг манбаи ва мажбуриятларга. Ўз маблағларининг манбаи корхона таъсисчилар томонидан киритилган ва ишлаб топилган маблағларидан ташкил топади. Уларга қуйидагилар киради: устав капитали, қўшилган ва захира капиталидан, ҳамда тақсимланмаган фойда.

Жорий мажбуриятларга шунингдек банк овердрафтлари, тўланадиган дивидендлар, даромад солиқлари, савдо билан боғлиқ бўлмаган ўзга кредиторлик қарзлари, фоизларни тўлашни талаб қиладиган қисқа муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми киради.

4. Бухгалтерия ҳисобининг усуллари.

Усул (метод юнонча «metodos») тушунчаси икки маънони билдиради: айрим воқеаларни билиш, ўрганиш усули ва алоҳида усул, ҳаракат усули ёки кўриниши.

Биринчи тушунча кенгроқ маънога эга бўлиб, ҳар бир фан каби бухгалтерия ҳисоби ўз усули билан таърифланади. Ҳисоб юритиш тартибини белгилаб берувчи таркибий қисм сифатида бухгалтерия ҳисобига хос бўлган қуйидаги усуллар маълум; ҳужжатлаштириш; инвентаризация; баҳолаш; калькуляция; бухгалтерия ҳисоби счёtlари; иккиёқлама ёзув; бухгалтерия баланси; ҳисобот. Ушбу тушунчалар усул элементлари ҳам дейилади.

Иккинчи маънода - алоҳида фойдаланиладиган усуллар маъносида - қўлланиладиган усуллар йиғиндиси ҳисобнинг услубиятини ташкил этади.

Методология бухгалтерия ҳисоби олдида турган мақсад ва вазифалар ҳам уларни ечиш имкониятлари, яъни мавжуд техник ва технологик база билан белгиланади. Усулнинг мазмуни - мазкур фаннинг предмети, вазифалари ва унинг олдида қўйиладиган талаблар хусусиятларига боғлиқ бўлади. Улар бухгалтерия ҳисоби усулининг таркибига кирадиган аниқ усулларни белгилаб беради.

Энг аввал шунга эътибор бериш лозимки, бухгалтерия ҳисобида содир бўладиган барча хўжалик жараёнлари, унинг ихтиёридаги барча маблағларни акс эттирувчи ахборотларни шакллантиради. Ҳар хил жараёнларда содир бўладиган операциялар сони ҳамда корхона ихтиёрида жойлашган маблағлар тури ва манбалари жуда кўпдир. Ҳар бир хўжалик операцияси маблағлар ҳамда манбалар тури устидан зарурий бошқарув ахборотини умумлаштириш, шакллантириш, ҳужжатлаштириш ёрдамида кузатиб борилади.

Ҳужжатлаштириш бухгалтерия ҳисобининг объектлари устидан ёппасига ва узлуксиз кузатишни амалга ошириш имконини берадиган дастлабки акс эттириш усулидир. Бунинг учун ҳар бир алоҳида операция учун ёки уларнинг бир турдаги гуруҳи учун дастлабки ҳисоб ахборотини муайян моддий ташувчиси тузилади. Унда амалга оширилган операциянинг мазмуни қайд этилади.

Ҳужжатлаштириш ёрдамида содир бўлаётган хўжалик операциялари ҳақида мукамал маълумотлар олинади. Бу маълумотлар уларни кейинчалик иқтисодий жиҳатдан гуруҳлаш ва умумлаштириш учун асос бўлиб ҳисобланади. Ҳуқуқий талабларга риоя қилинган ҳолда ҳужжатлардан фойдаланиш бухгалтерия ҳисобининг маълумотларига исботловчи куч бағишлайди.

Лекин хўжалик жараёнида бўлиб ўтаётган барча ҳодисаларни ҳам ҳужжатлаштириш ёрдамида қайд қилиб бўлавермайди. Жумладан, табиий йўқолиш, маблағларни қабул қилиш ва топшириш пайтидаги ноаниқликлар, ҳисобдаги хатолар ва қолаверса, ўтирликлар тегишли қийматликларнинг ҳақиқий миқдорини дастлабки ахборотни ташувчилар ҳамда ҳисобда акс эттирилганларидан четга оғишишига олиб келади. Бундай ҳодисаларни расмийлаштириш, улар содир бўлаётганда эмас, балки маълум бўлгандагина мумкин бўлади. Дастлабки ахборот ташувчилар томонидан қайд қилинмай қолган ҳодисалар, ҳужжатлаштиришга

зарурий қўшимчалар, яъни қайта рўйхатга олиш ёрдамида аниқланади. Унинг маълумотлари юқорида келтирилган у ёки бошқа сабабларга кўра ўз вақтида ҳисобга олинмай қолган ҳисоб кўрсаткичларини ҳақиқатдагига мувофиқлаштириш учун хизмат қилади.

Шундай қилиб, ҳужжатлаштириш ва рўйхатга олиш бухгалтерия ҳисобининг объектларини дастлабки кузатишни амалга ошириш учун қўлланилади. Улардан фойдаланиш - мулкнинг бут сақланиши устидан назорат қилиш имконини беради. Ҳужжатлаштириш ва рўйхатга олишнинг маълумотлари моддий-жавобгар шахсларнинг хатти-ҳаракатлари, амалга оширилаётган муомалаларнинг қонунийлиги, маблағларнинг тўғри сақланиши, улардан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш ва шу қабилар устидан кузатиш имконини беради.

Юқорида таъкидланганидек, хўжалик операциялари ва маблағлар жуда турли-тумандир. Лекин бухгалтерия ҳисоби улар ҳақида йиғма кўрсаткичларни бериши керак. Бу, йиғиладиган маълумотлар пул ўлчовларида ифодаланади. Бунинг учун бухгалтерия ҳисобида баҳолаш усули қўлланилади. Баҳолаш ёрдамида натура ва меҳнат кўрсаткичларини пул кўрсаткичларига айлантирилади.

Хўжалик жараёнини бошқариш учун уни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган барча чикимларни ҳисоблаб чиқиш, ҳар бир жараёнда ишлатилган ҳам жонли ҳам моддийлаштирилган меҳнатни ҳисоблаб чиқиш керак. Бунда ҳар бир чиким турининг миқдоринигина эмас, балки аниқ бўлган, уларнинг объектига тегишли бўлган умумий суммасини топиш, яъни ҳисобга олинаётган маҳсулотларнинг таннархини аниқлаб топиш лозим бўлади. Маҳсулот таннархи - ишлаб чиқариш харажатларининг миқдори устидан назорат қилиш учун қўлланиладиган калькуляция ёрдамида ҳисоблаб топилади. У объектларнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш имконини беради.

Шундай қилиб, калькуляция бухгалтерия ҳисоби объектларини қийматли ўлчаш учун хизмат қилади. Уларнинг қўлланилиши тижорат ҳисоб-китобини мустаҳкамлаш учун катта аҳамият касб этади. Маълумки, тижорат ҳисоб-китобига риоя қилиш корхона харажатлари билан унинг фаолият натижалари ўртасидаги мувофиқликни талаб қилади. Харажатлар билан натижаларни солиштириш ҳақиқий таннарх калькуляцияси маълумотларига асосланадиган пулдаги ифодалаш йўли билан эришилади.

Бухгалтерия ҳисобининг объектлари таркибидаги ва функцияларидаги фарқланишлар уларнинг устидан алоҳида гуруҳлар бўйича, масалан, меҳнат воситалари, буюмлари, пул маблағлари ва ҳоказоларни кузатиш зарурлигини тақозо этади. Ундан ташқари, ушбу гуруҳларнинг ичида маблағларнинг алоҳида турлари ва уларнинг жойлашган жойлари бўйича ташкил қилиш керак бўлади. Демак, ҳисоб билан алоҳида ажратилган ҳар бир меҳнат воситасининг тури - бинолар, машиналар, усқуналар; меҳнат буюмлари - асосий ва ёрдамчи материаллар, ёкилғи, ярим тайёр маҳсулот ва бошқалар; пул маблағлари уларнинг жойлашган жойлари бўйича ҳисоб-китоб, валюта ва банкдаги бошқа счётлар, корхонанинг кассасида қамраб олинган бўлиши керак. Шу билан бирга бундай гуруҳлаш кўпинча етарли деб ҳисобланмайди. Масалан, меҳнат буюмларининг ҳар хил турлари, айтайлик, асосий материаллар устидан кузатиш уларнинг ҳар бир тури, нави, катта-кичиклиги ва ҳоказолар тўғрисида маълумотлар олишни талаб қилади. Шунга ўхшаш гуруҳлаш бухгалтерия ҳисобида маблағлар манбалари ва хўжалик жараёнлари бўйича ҳам амалга оширилади.

Хўжалик маблағлари ва хўжалик операцияларини акс эттиришда, уларни бошқариш учун зарур бўлган маълумотларни олишда, бухгалтерия ҳисоби объектларини иқтисодий жиҳатдан гуруҳлашда счётлардан фойдаланилади.

Ахборотни дастлабки ташувчилардаги маълумотлар ҳисоб объектларига фақат тарқок бўлган тавсифни беради. Шу сабабли счётларга эҳтиёж туғилади. Бу маълумотларни умумлаштирган ҳолда гуруҳлаш ва суммалаштириш лозим бўлади. Бундай функцияни бухгалтерия ҳисобида счётлар бажаради.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Иқтисодий фаолиятни бошқаришда ҳисоб ўрни ва аҳамияти нималардан иборат?

2. Ҳисобнинг қандай турлари мавжуд?
3. Ҳисоб турларига қандай талаблар қўйилади?
4. Ҳисоб турларида қандай ўлчов бирликлари қўлла-нилади?
5. Бухгалтерия ҳисобининг ривожланиш тарихи тўғри-сида нималарни биласиз?
6. Бухгалтерия ҳисобининг принципларини айтинг.
7. Бухгалтерия ҳисобининг функциялари нималардан иборат?
8. Бухгалтерия ҳисобининг вазифалари нималардан иборат?
9. Бухгалтерия ҳисобининг предметиға таъриф беринг.
10. Бухгалтерия ҳисобининг объекти тўғрисида тушунча беринг.

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А.Каримов. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом еттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Тошкент: “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январь.
2. Xolbekov R.O. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Darslik.-Т.: “Cho’lpon”, 2011.- 200 б.
3. Jo’rayev N. Abduvaxidov F. Sotivoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. –Т.: 2012, - 480 bet.
4. Каримов А.А. ва бошқалар. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. –Т.: “Шарқ”, 2004. – 592 б.

2-мавзу. Пул маблағлари ва ҳисоб-китоблар ҳисоби.

Режа

1. Ўзбекистон Республикасида миллий валютани қўллаш ва пул муомалалари сиёсати.
2. Касса муомалаларининг ҳисобини юритиш тартиби.
3. Пул маблағлари бўйича касса, ҳисоб-китоб, валюта счёти ва банкдаги бошқа счётларни ташкил қилиш.

Калит сўзлар: Пул муомалалари сиёсати, пул маблағлари, ҳисобнинг вазифалари, касса муомалалари ҳисоби, ҳисоб-китоб ва валюта счёти, аккредитив, махсус счёт.

1. Ўзбекистон Республикасида миллий валютани қўллаш ва пул муомалалари сиёсати.

Корхона, фирма ва ташкилотларнинг фаолиятида хужалик алокалари муҳим урин тугади, чунки бу алокалар орқали таъминот, ишлаб чиқариш, маҳсулотларни жунатиш ва сотиш жараёнлари амалга оширилади. Хужалик алокалари шартномаларга асосланиб амалга оширилади. Натижада битта хужалик юритувчи субъект товар-материал захираларини етказиб берувчи, ишларни бажарувчи ва хизматларни курсатувчи, иккинчи хужалик юритувчи субъект эса сотиб олувчи, истеъмолчи сифатида майдонга чиқади, натижада ушбу кийматликлар, иш ва хизматларнинг кийматликларини тулаш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади.

Бу алокалар натижасида ҳосил бўлган ҳисоблашишларни аниқ ташкил қилиш, айниқса бозор шароитида айланма маблағларнинг тезкорлик билан айланишига ва пул маблағларининг уз вақтида келиб тушишига шароит яратиб беради.

Хужалик юритувчи субъектлар юқоридаги муомалаларидан ташқари ишлаб чиқариш топшириқларини бажарувчи ходимлар билан ҳам узаро ҳисоблашишлар - ишчи ва хизматчилар, ижтимоий муҳофаза, бюджет билан бўладиган ҳисоблашишларни ҳам амалга оширади. Куп холларда корхона, ташкилот ва муассасалар билан ҳисоблашишлар нақд пулсиз амалга оширилади. Бу ҳисоблашишлар жараёнида банкларнинг хизматидан фойдаланилади, чунки ҳисоблашишлар амалга ошириладиган счётлар тегишли банкда очилади. Банклар юридик шахслар ҳисобланиб корхона ва ташкилотларнинг маблағларини қайтариб бериш, фоизларни тулаш ва муддатли шартлар тулаш билан жалб қиладилар. Ўзбекистон Республикасида Марказий Банк, тижорат банклари (тармоққа хизмат қилувчи – пахта, галла, мева, сабзавот, қурилиш ва хоказо) ва хусусий банклар мавжуд.

Банк ва мижоз (клиент) нинг маносабатлари шартномага асосан амалга оширилади. Банклар орқали амалга ошириладиган муомалалар ҳисоблашиш ва кредит муомалаларига бўлинади. Ҳисоблашиш муомалаларида банк мол етказиб берувчи ва олувчи уртасидаги ҳисоблашишларни амалга оширса ва назорат қилиб турса, кредит муомаласида банк қарз берувчи ва берилган қарзнинг уз вақтида қайтариб олинишини назорат қиладди.

Банкларда ҳисоблашиш счётларидан ташқари жорий ва махсус счётлар (хусусийлаштириш жамғармаси, аккредитив, чек дафтарлари) ҳам очилади.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида пул маблағлари ва эквивалентлари муомалаларининг ҳисобини юритишнинг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат:

- пул маблағларининг ҳаракати ва ҳисоблашиш муомалаларини тугри ва вақтида хужжатлаштириш;

- корхона, ташкилот ва муассасаларнинг кассасидаги нақд пуллар, қимматбаҳо коғозлар мавжудлигининг тезкор ва қундалиқ назоратини ташкил қилиш;

- пул маблағларидан мақсадли фойдаланиш устидан назорат қилиш;

- бюджет, банк, шахслар билан ҳисоблашишни уз вақтида ва тугри амалга оширишни назорат қилиш;

-мол етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан амалга ошириладиган ҳисоблашиш турларининг тузилган шартномадаги ҳисоблашиш турлари ва вақтига тугри келишини назорат қилиш;

-дебитор ва кредиторлар билан ҳисоблашишларни текшириб бориш.

Хужалик юритувчи субъектлар – корхона, фирма ва ташкилотларнинг жорий активлари, пул маблари, уларнинг эквивалентлари ва олинадиган счётлари муомаладаги муддатига қараб ушбу активлар қуйидагиларга бўлинади:

-узок муддатли (бир йилдан ортиқ) активлар;

-қиска муддатли ёки жорий (бир йилгача) активлар.

Жорий активлар ликвидликнинг пасайиши тартибида қуйидагилардан ташкил топган:

-пул маблағлари ва уларнинг эквивалентлари;

-қиска муддатли инвестициялар;

-олинадиган счётлар;

-товар - моддий захиралари;

-олдиндан туланган сарфлар (берилган бунақлар).

Пул маблағлари мажбуриятларни зудлик бидан тулаш учун ишлатилиши мумкин бўлган турдаги маблағларни уз ичига олади. Пул маблағларига молиявий муассасалардаги жорий счётдаги қолдиқлар, нақд купюралар, тангалар, валюталар, кичик қассанинг нақд пуллари ва молиявий муассасалар томонидан муддатли депозитлар ва муомаладан чиқариш учун қабул қилинган, субъектнинг қассасидаги конкрет утказиб бериладиган пул ҳужжатларидир (депозит счётлар ҳам пул маблағлари сифатида қурилади. Оддий омонат счётлар буйича банк муомаладан чиқариш ҳақида дастлабки хабарномани талаб қилиш ҳуқуқига эга, аммо бу ваколатни қам қулайди. Шунинг учун омонат счётлари одатда пул маблағларига қиритилади). Бу утказиладиган пул ҳужжатларига оддий чеклар, қассанинг ордерлари, миқознинг чеклари, пул утқазмалари ва бошқа ҳисоблашиш воситалари қиради. Баланснинг «Пул маблағлари» моддасидаги қолдиқ пул маблағлари счётларига қирадиган барча турдаги маблағларни ақс эттиради.

Пул эквивалентлари – бу пул маблағларига ухшайдиган лекин бошқача турқумланадиган активлардир. Улар ҳазина васикалари (ҳазина васикалари – бу муомалага чиқарилган, кейин бир йилдан қам муддатга қайтариладиган ҳуқуматнинг фойсиз мажбуриятларидир. Улар чегирма билан сотилади ва уз вақтида туланади. Тулаш қиймати билан чиқарилиш қиймати уртасидаги фарқ харидорнинг фойс даромади бўлади. Ҳазина васикалари бир йил ичида ва ундан ортиқ муддатда туланадиган ҳуқуматнинг мажбуриятлари ҳисобланиб, агар улар жорий молиявий йил давомида туланмаса, қиска муддатли инвестиция сифатида турқумланмайди), тижорат қозғалари (қиска муддатли васикалар – бу корпорациялар томонидан чиқарилган узининг қиска муддатли пул маблағларига бўлган эҳтиёжларни молиялаштирувчи маблағлардир) ва депозит сертификатлардан (тезда талаб қилиб олиш мумкин бўлмаган депозит сертификатлари ёки банк депозитлари, муомаладан чиқариш йули билан туланиши ва жазо (санқция) утқазилиши мумкин) иборат. Қечикишлар ва жарима жазо (санқция) лари пул эквивалентларининг пул маблағларига алмаштирилишига таъсир қилиши мумкин. Шунинг учун, эквивалентлар қасса счётида ҳисобга олинади. Қупинча пул эквивалентларини ҳисоблашиш воситаларига айлантириш эҳтиёжи йуқ (пул эквивалентлари молиявий ҳолатининг узғариши ҳақидаги ҳисобот учун маҳсус маънога эга). Эквивалентлар одатда қиска муддатли инвестиция счётига қиритилади.

Ҳисобот даврининг охирида тулик олинмаган пул утқазмалари (чеклар) пул маблағлари счётидаги қолдиқларидан айрилмайди. Баъзи компаниялар пул маблағлари счётидаги қолдиқни, чеклар тулаш учун тақдим қилинмагунча қамайтирмайдилар. “Пул маблағлари” счёти эркин фойдаланиш мумкин бўлмаган, қомпенсацион қолдиқ деб аталувчи, суммани уз ичига олади. Бу қолдиқ қредит тугрисидаги шартноманинг таъминоти сифатида субъект узининг счётида банк талабига биноан сақлайдиган минимал суммани қурсатади.

Хақиқатда бу шартнома нақд пулни чегаралайди ва компаниянинг ликвидлигини пасайтириши мумкин.

Овердрафт – бу киска муддатли мажбурият каби ҳисобланадиган ва актив счётлардаги мавжуд булган дебет қолдиқдан юқори булмаган суммадаги туловни амалга оширишда вужудга келадиган кредит қолдиқдир. Овердрафт, агарда банк томонидан туланган омонатчи счётининг овердрафтини амалга ошираётган бўлса, субъектнинг ушбу банкдаги бошқа пул маблағлари счётларида ижобий қолдиққа эга булган ҳолдагина дебет ва кредит қолдиқларини узаро қоплаш мумкин. Бу ҳолда банк дебетор ва кредитор ролини бажаради. Аммо турли молиявий муассасаларнинг счёлари узаро қопланмайди.

Кредит ресурсларидан фойдаланиш самарасини ошириш ва корхоналар ишларини пировард натижаларига кредит механизми таъсирини кучайтириш мақсадида банкларнинг корхоналар билан кредит муносабатлари кредит шартномалари билан расмийлаштирилади. Корхоналар банкларда ҳисоб-китоб ва валюта счётларидан ташқари, қатъий мақсадга белгиланган маблағларни сақлаш учун махсус жорий счёлар (лимитлаштирилган чек дафтарчалари, аккредитивлар, махсус счётлар ва бошқалар) очишлари мумкин.

Пул маблағлари ҳисоби бухгалтерия ҳисоби счётлар режасининг бешинчи бўлимидаги, ҳисоб-китоблар эса олтинчи бўлимидаги счётларда юритилади.

Пул маблағлари ва ҳисоб-китоблар ҳисобининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- пул маблағлари ва ҳисоб-китоб маомалаларини уз вақтида ва тугри хужжатлаштириш;

- корхона кассасидаги нақд пул маблағлари ва қимматли қозғаларни бутлигини оператив, қундалиқ назорат қилиш, пул маблағларини қатъий белгиланган мақсадга сарфланишини, бюджет, банклар, ходимлар ва бошқа муассасалар билан тугри ва уз вақтида ҳисоблашишларни, мол сотиб олувчи ва мол юборувчилар билан шартномада белгиланган ҳисоблашиш шаклларида амал қилишни назорат қилиш;

- қарзларни қайтариш муддатидан утқазиб юбормаслик мақсадида дебитолар ва кредиторлар билан олиб борилдиган ҳисоб-китобларни уз вақтида солиштириш.

Бозор иқтисоди шароитида пул маблағини ва унинг эквивалентларини сақлаш, кирими ва сарфини устидан қаттиқ ва тизимли назорат урнатиш лозим. Чунки улар тез ҳаракат қиладиган ва угирланиши нисбатан осон булган маблағлардир.

Шунинг учун уларни сақлаш, қирим ва сарфланишини назорат қилишнинг қуйидаги усулларини қўллаш мақсадга мувофиқдир:

А. Пул маблағларининг ички назорати.

Ички назорат тизими қуйидагиларни таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилган сиёсат ва тадбирлардир:

- активларни ҳимоя қилиш;

- субъектнинг молиявий сиёсатини мослигини таъминлаш;

- бухгалтерия счётларида акс эттирилган қурсатқиқларнинг ишончилигини таъминлаш.

Пул маблағлари ва активлар устидан урнатилган қаттиқ ички назорат тизими, пул маблағлари ва уларнинг эквивалентларининг амалга оширилган баҳоланиши молиявий ҳисоботларидан фойдаланувчилар аниқ ва ишончли бўлиб ҳисобланади.

Пул маблағлари устидан урнатилган ички назорат қуйидаги вазифаларни бажариши керак:

- пул маблағларини алоҳида сақлаш ва алоҳида ҳисобини юритиш;

- нақд пулга амалга оширилган барча муомалаларнинг ҳисобини юритиш;

- кассада фақат зарур булган нақд пулнинг қолдигини сақлаш;

- кассадаги нақд пул қолдигининг доимий текширув ҳисобларини амалга ошириш;

- даромад келтирмайдиган пул маблағларининг қайтарилишини таъминлаш;

- пул маблағларини жисмоний назорат қилиш (вақти-вақти билан кассадаги нақд пулларни инвентаризация усули ёрдамида текшириб туриш).

В. Пул маблагларининг келиб тушишини назорат килиш куйидаги тартибда амалга оширилади:

Хамма субъектларда пул маблагларнинг тушишини куп манбалари ва хар хил назорат муомалалари мавжуд. Амалда куйидаги муомалалар купрок ишлатилади:

- пул маблагларини тулаш, нақд пулга амалга ошириладиган муомалаларни акс эттириш ва кассадаги колдикларни таккослаш буйича мажбуриятларни таъминлаш. Бу тартиб угирликни калбаки хужжатлар билан беркитиш ва угирлик тавакалчилигини камайтиради;

- пул маблагларининг банкдаги счетларга тушишидан бошлаб, доимий ва тухтовсиз пул олиш учун хар бир алохида ходимга мажбуриятини белгилаш.

Бу назорат уз навбатида куйидагиларни талаб этади:

1. Кечиктирилмаган хисоблашишлар, яъни хисоблашишларни белгиланган вақтда амалга ошириш;

2. Кечиктирилмаган ёзувлар, муомала ёзувларини уз вақтида амалга ошириш;

3. Олинган барча пул маблагларини уз вақтида депонентлаш, яъни тегишли мақсадлар ёки мажбуриятларга йуналтириш.

Пул маблагларининг бошқарув функциясини бажариш буйича тухтовсиз назоратни таъминлаш ва ёзувларни юритиш. Бу назорат, кундалик ва кассадаги нақд пулнинг кутилмаган хисоби, ички тафтиш ва кундалик олинган пул маблаглари, туловлар ва колдикнинг кундалик хисоботини уз ичига олади.

С. Пул маблагларининг сарфини назорат килиш тартиби куйидагилардир:

Купчилик компания ва фирмалар жуда куп ремитентларга пул тулайдилар. Пул маблагларини назорат килиш тизими хар бир компания ва фирма учун айрим ишлаб чиқарилса хам куйидаги коидалар куп холларда умумий холда кулланилади:

- Пул маблагларининг харажатлари хақидаги хужжатларни юритиш буйича чекларни ёзиш, имзолаш, уларни юбориш ва ёзувларни юритиш буйича мажбуриятларни таксимлаб бериш;

- Хужалик эхтиёжлари учун сарфланган харажатларни кичик суммадан ташқари (кичик кассалар), олдиндан рақамланган чеклар билан расмийлаштириш (харажат ордерлар билан):

- Агар кичик кассанинг счетлари кулланилса, улардан фойдаланиш буйича ҳуқуқларни назорат килиш зарур;

- Харажатни тасдиқловчи зарур хужжатлар мавжуд бўлсагина кассанинг чиким ордерларини ёзиш;

Пул маблагларини руйхатга олиш ва расмийлаштириш устидан назорат килиш, яъни кассанинг кирим ва чиким дафтарининг уз вақтида ва тугри юритиш.

2. Касса муомалаларининг ҳисобини юритиш тартиби.

Нақд пуллар ва кимматбаҳо коғозларни сақлаш учун хар бир корхона, муассаса ва ташкилотларда касса мавжуддир. Касса муомалалари «Ўзбекистон Республикасида касса муомалаларини амалга ошириш тартиби хақида» ги Марказий банкнинг курсатмасига асосан амалга оширилади.

Хар бир хужалик юритувчи субъект касса (ғазна) учун махсус жихозланган хона ёки хоналарни ажратиши лозим. Ушбу хоналар темир эшик, темир панжаралар, оғохлантирувчи жихозлар, темир сейф ва темир шкафларга эга бўлиши, пул бериш туйнукчалари ва ходимлар олган пулини хисоблайдиган стол ва стуллар урнатилган кичик хонага эга бўлиши лозим.

Кассада доимий сақланадиган нақд пулнинг миқдори банк билан келишилган холда белгиланади. Маълум муомалалар (меҳнат хақи, нафақа...) учун олинадиган нақд пуллар 3 кунгача (олинган кундан бошлаб) сақланиши мумкин. Касса муомалаларини амалга ошириш жараёнида куйидаги хужжатлар тузилади:

- «Кассанинг кирим ордери» - кассага нақд пул кирим килинаётганда. Унга бош хисобчи имзо чекади ва паттаси қирқиб олинади;

- «Кассанинг чиким ордери» - кассадаги нақд пулларнинг чикишига асос булади. Унга субъектнинг раҳбари ва бош бухгалтери имзо чекадилар. Айрим ҳолларда (мехнат ҳақи берилаётганда – тулов кайдномаси, яққа тартибда пул олганда – ариза ва бошқалар) бошқа қушимча ҳужжатлар тузилади;

- «Кирим ва чиким ордерларини кайд қилиш журнали». Бу журнал бухгалтерияда юритилиб унда ҳар бир кирим ва чиким ордери кайд қилинади ва тартиб номери қуйилиб олинган ва сарфланган нақд пулларнинг ҳаракати ва йуналиши устидан назорат қилинади;

- «Касса китоби» - уни кассир юритади. Китобнинг бетлари номерланган ва охирида бетлар сони курсатилиб муҳр билан тасдиқланган бўлиши керак.

Касса китобидаги ёзувлар 2 нусхада амалга оширилади. 1-нусхаси ҳисобот сифатида тегишли ҳужжатлар билан бухгалтерияга топширилади ва 2-нусхаси эса кассирда сақланади.

Кассанинг ҳужжатларида тузатиш ёки учуриб ёзишга рухсат берилмайди.

Кассада нақд пуллардан ташқари қимматбаҳо коғозлар (акция, облигация), пул ҳужжатлари (йулланмалар), транспортда юриш билетлари ҳам сақланади. Нақд пулларнинг ҳаракатини ҳисобга олиш 5010-«Миллий валютадаги пул маблағлари» ва 5020-«Хориж валютасидаги пул маблағлари» номли синтетик, актив счётларда амалга оширилади. Ушбу счётларнинг дебетида ой бошидаги қолдиқ, оборотида ой давомидаги нақд пулнинг кирими, кредит оборотида эса нақд пулларнинг ой давомидаги чикими – сарфи ҳисобга олиб борилади.

Кредит суммалари гуруҳлашган ҳолда 1-журнал ордерида, дебет суммалари 1-кайдномада жамғарилиб борилади.

Ҳозирги вақтда тезкор муомалаларни амалга ошириш ва мехнат ҳақини уз вақтида тулаш мақсадида йирик компания ва фирмаларда кичик кассалар ташкил қилинган.

Кичик кассалар қундалиқ харажатлар учун нақд пул берилган бунақ жамғармасининг турига қиради. Бунақ жамғармалари – бу харажат қилинган суммаларни доимий тулдириб турадиган махсус мақсадлар учун ташкил қилинган жамғармалардир. Жамғарманинг ҳажми 5000 сумгача ёки 10000 сумдан кам ёки ундан қўп бўлиши ҳам мумкин. Катта компанияларнинг ҳамма офисларида ва ишлаб чиқариш бўлинмаларида жойлашган бир неча кичик кассаси бўлиши мумкин. Алоҳида ҳар бир бўлимда кичик кассанинг суммаси кам бўлса ҳам уларнинг ҳаммасидаги нақд пул катта суммани ташкил этиши мумкин. Кичик кассалар ишчи ва ходимларнинг транспорт харажатларини бошқариш ва амалга ошириш учун тузилган. Кичик кассалардаги пул маблағларнинг қолдиги умумий пул маблағлари қолдигининг бир қисми булади ва янги кичик касса тузилганда узғаради.

Фараз қилайлик, бир ойда 10000 сумлик махсус кичик касса тузилди. Бу сумма маъмурий харажатлар ва фоизларни тулаш учун мулжалланган. Ҳисобда 10000 сум миқдорида кичик кассанинг счёти очилди.

Кичик касса.....10000 сум

Банк.....10000 сум.

Кассир нақд пул олиш учун кассанинг чиким ордеридаги рухсатномани қўриб чиқади ва керак бўлган нақд пулни беради. Кассанинг чиким ордерлари кичик кассанинг нақд пуллари билан биргалиқда сақланади. Нақд пул ва тулов миқдори 10000 сумга тенг бўлиши керак. Туловлар ҳисобида курсатилмайди ва ушбу туловларга журнал ёзувлари қилинмайди.

Биринчи ойнинг охирида кассада 1000 сум қолади ва бу ой давомида 9000 сум туланганлигини курсатиб туради (10000-1000). Бу кассирнинг туловларини тасдиқлайдиган 9000 сумга кассанинг чиким ордерларига эга бўлиши кераклигини билдиради. Кейинги касса ордерлари касса билан бирга олиб борилади: почта сарфи –3000 сум; канцелярия товарлари – 3500 сум ва такс учун тулов-2000 сум (жами 8500). Демак кассадги қамомат 500 сумга тенг. Эҳтимол, битта чиким касса ордери йўқотилган ёки берилган кассанинг чиким ордерида туланган сумма қайтарилиб курсатилган бўлиши мумкин. Қамомат қуйидаги тулдирув ёзуви билан акс этирилади:

Почта харажатлари.....	3000 сум
Канцелярия товарлари буйича харажатлар.....	3500 сум
Транспорт харажатлари.....	2000 сум
Пул маблагларнинг камомади.....	500 сум
Касса.....	9000 сум.

Кассадаги маблаглар тугаганда, харажатларни ва кассадаги нақд пулнинг колдигини тугри акс эттириш учун хисобот даврининг охирида у янгидан тулдирилади. Езув кассир томонидан эмас, бухгалтерия томонидан кайд килинади ва доимий таккослашлар амалга оширилади.

Пул маблагларининг камомади еки ортикчалиги-бу харажатлар счети (дебет колдик) еки даромадлар счети (кредит колдик) да курсатилади. Камомад еки ортикчалик кайд килишдаги еки туловдаги хатолардан пайдо булади. Агар камомад одатдагидан купрок еки шу кассада доимий булиб турса, демак угирлик хакида шубха тугилади. Маълум холларда угирлик еки товламачилик хакида шубха бор жойда, бу зарар каби акс эттирилади, аммо нақд пулниг камомади еки ортикчалиги сифатида эмас.

Кичик касса тулдирилганда, сафлангандаек епилганида кичик кассаниг ва банкнинг счетларига тегилиши езув кайд килинади. Масалан: агарда офиснинг пул эхтиежлари кучайланлиги сабабали кичик касса 15000 сумгача ошса, куйидаги езув амалга оширилади:

Кичик касса.....	14000 сум
Банк.....	14000 сум

Чунки ойнинг охирида кичик кассаниг колдиги 1000 сумни ташкил килган.

Кассадаги нақд пулнинг колдикларини таккослаш тартиби куйидагича:

Хар бир хисобот санасида еки жорий ойнинг охирида кассадаги колдикларни таккослаш шарт. Хар бир пул маблагларини саклаш жойи буйича алохида счётда юритиш, таккослашнинг утказилишини осонлаштиради ва хатоларни топишга имконият беради. Таккослаш жараёни куйидаги боскичларни уз ичига олади:

- Кассадаги нақд пул колдикларини санаш – кассирнинг иштирокида нақд пул муомаласи билан шугулланмайдиган шахслар утказадилар ва текшириш натижасида тузилган далолатнома хамма иштирокчилар томонидан имзоланиб, сана куйилиши шарт;
- Бухгалтерия счетидаги колдикларни хакикатдаги нақд пул маблаглари билан таккослаш. Барча тафовутлар курсатилиши керак ва ушбу аникланган тафовутлар далолатномага кайд килиниши лозим.

Бундан ташкари кимматбахо когозлар 5600 - «Пул эквивалентлари ва йулдаги пул маблаглари» синтетик, актив счётда ва 3-журнал ордерида, катъий хисобот бланкалари (мехнат дафтарчалари, юк хатлари, йул вараклари) эса 006-«Катъий хисобот бланкалари» номли баланседан ташкари счётда умумлаштирилган холда хисобга олиб борилади.

Корхона, муассаса ва ташкилотлардаги айрим муомалаларни тезкорлик билан амалга ошириш учун хисобдор шахслар хизматидан фойдаланадилар. Улар субъектнинг ходимлари булиб, маъмурий хужалик муомалаларини амалга ошириш ва хизмат сафарига бориш учун кассадан нақд пул оладилар. Бу шахсларнинг руйхати субъектнинг рахбари томонидан тасдикланади.

Хужалик сарфлари учун сарфланадиган нақд пуллар субъектнинг тасдикланган чегара (смета) суммасида хизмат сафари сарфи эса буйрукка асосан сафар гувохномаси курсатилиб хисобланган суммада бориш – келиш йул харажатлари, кунлик сарфлари, тунаш харажатлари курсатилади.

Бу сарфларнинг максадга мувофиклиги юкори мансабдор шахслар томонидан тасдикланади. Хисобдор шахслар муомала содир булгандан кейин 3 кун ичида хисобот тузишлари лозим. Колдик суммалари, яъни сарфланмай колган бунаклар кассага топширилади, ортикча сарф килинган булса, кассадан олинган бунакнинг фарки суммаси берилади. Агар шахслар уз вактида хисобот бермасалар бу суммалар уларнинг мехнат хакидан ушлаб килинади.

Хисобдор шахслар билан хисоблашиш муомалалари:

4220 – «Хизмат сафари учун берилган бунак»

4230 – «Умумхужалик сарфи учун берилган бунак»

4290 - «Берилган бошка бунаклар» номли актив счетларда ва

6970 – «Хисобдор шахсларга булган карз» пассив счётида юритилади.

4220 – 4290 счетларининг дебет томонида берилган бунак суммасининг давр бошидаги колдиги ва ой давомида берилган бунак суммаларининг йигиндиси хисобга олиб борилади. Ушбу счетларнинг кредитида сарфланган сумма ва 6970 – «Хисобдор шахсларга булган карз» счётининг кредитида булса хисобдор шахсларга булган карз суммаси хисобга олиб борилади.

Ушбу суммадан фойдаланиш ва уларни уз вақтида кайтиришни назорат қилиш учун ҳар бир хисобдор шахс бўйича аналитик хисоб (карточка) юритилади ва олинган ва сарфланган суммалар тезкорлик билан қайд қилиб борилади.

Хисобдор шахслар билан хисоблашиш бўйича умумлаштирилган маълумотлар 7-журнал ордерида йил давомида йиғма жами сумма курсатилган ҳолда ҳар бир хисобдор шахс бўйича юритилади.

Пул маблағларини бутлиги, касса муомалаларини бажариш бўйича моддий жавобгарлик корхона раҳбари томонидан тайинланадиган кассирга юклатилади. Касса муомалаларини юритиш Марказий банк бошқармасининг 1998 йил 24 январдаги 376 - сонли қарори билан тасдиқланган «Юридик шахслар томонидан касса муомалаларини юритиш қоидалари» билан тартибга солинади.

Кассада кечиктириб булмайдиган харажатларни қоплаш учун зарур булган белгиланган лимит доирасида қолдиқ бўлиши мумкин. Агар қорхонанинг валюта счётида маблағлар булса, нақд валютадан фойдаланиш зарурияти вужудга келиши мумкин. Нақд валютани хисобга олиш учун алоҳида 5020 «Чет эл валютасидаги пул маблағлари» счёти очилган. Нақд хорижий валюта ҳаракатининг ҳисоби касса дафтарида юритилади. Бу дафтарда хорижий валюта муомалаларининг ҳажмига қараб тахминдан бир неча бетлар ажратилади. Банкдан нақд хорижий валютани олиниши қуйидаги қўлдан келтирилган билан расмийлаштирилади:

Д-т 5020 «Чет эл валютасидаги пул маблағлари»

К-т 5210 «Мамлакат ичидаги валюта счётлари»

Сафар харажатлари учун хисобдор шахсларга берилса:

Д-т 4220 «Хизмат сафарлар учун берилган бунаклар»

К-т 5020 «Чет эл валютасидаги пул маблағлари».

Нақд хорижий валюта ҳаракатининг ҳисоби икки баҳода юритилади: валюта турлари бўйича ва сумда. Синтетик хисоб факат сумда юритилади. Журнал ордер шаклида хисоб юритилганда нақд хорижий валютаси учун 1/1 – журнал-ордери ва 1/1 ведомости қўлланилади.

Кассадаги нақд хорижий валюта қолдиги вақти вақти билан сумма нисбатан қайта баҳоланиб турилади. Ижобий ва салбий курс фарқи 5020 «Чет эл валютасидаги пул маблағлари» счёти 9540 «Курс фарқларидан фойдалар» ёки 9620 «Курс фарқларидан зарарлар» счётлари билан корреспондентлашган ҳолда акс этирилади.

3. Пул маблағлари бўйича касса, ҳисоб-китоб, валюта счёти ва банкдаги бошқа счётларни ташкил қилиш.

Хисоб – китоб счёти бўйича операцияларни ҳисобга олиш. Қорхонанинг банкдаги ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларининг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”да амалга оширилади.

5110 “Ҳисоб-китоб счёти”нинг дебети бўйича қорхонанинг ҳисоб-китоб счётига пул маблағларининг келиб тушиши акс этирилади. 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”нинг кредитида қорхонанинг ҳисоб-китоб счётидан пул маблағларининг ҳисобдан чиқарилиши акс этирилади. Банк қўчирмасини текшириш натижасида қорхонанинг ҳисоб-китоб счёти

дебети ёки кредитига хатолик билан олиб борилган суммалар 4860 “Даъволар бўйича олинадиган счётлар” ёки 6960 “Даъволар бўйича тўланадиган счётлар” билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Бухгалтерия ҳисобида ҳисоб-китоб счёти бўйича операциялар банк кўчирмалари ва уларга илова қилинадиган пулли ва ҳисоб-китоб ҳужжатлари асосида акс эттирилади.

Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар (5100) бўйича аналитик ҳисоб миллий валютадаги пул маблағларини сақлаш учун банкларда очилган ҳар бир счёт бўйича юритилади.

Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар (5100)нинг боғланиши қуйидаги жадвалда акс эттирилган:

№	Ҳўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1.	Ижарага берилган асосий воситалар бўйича ижарачидан ижара тўловларининг келиб тушиши	5110	4810, 4820
2.	Товарларни кредитга сотишдан тушган пуллар	5110	4710
3.	Маҳсулот (товар, иш, хизмат)лар, асосий воситалар ва бошқа активларни сотилишидан тушган тушумлар	5110	4010
4.	Пул маблағлари кассадан ҳисоб-китоб счётига топширилди	5110	5010
5.	Чет эл валютасини сотиб олиш учун пул маблағлари ўтказилди	5530	5110
6.	Банкка қайтарилган чек ва аккредитивлар бўйича суммалар ҳисоб-китоб счётига ўтказилди	5110	5510, 5520
7.	Илгари қисқа муддатли инвестиция тартибида берилган қарзларнинг қайтарилиши	5110	5830
8.	Илгари берилган бўнак қайтарилди	5110	4310-4390
9.	Қондирилган даъволар суммасининг келиб тушиши	5110	4860
10.	Олинган бўнаклар суммаси	5110	6310-6390
11.	Илгари акцияга обуна бўлган таъсисчилардан улуш суммасининг келиб тушиши	5110	4610
12.	Номинал қийматдан юқори баҳода сотилган акциялардан эмиссион даромаднинг келиб тушиши	5110	8410
13.	Банкдан кассага пул маблағлари келиб тушди (меҳнат ҳақи, нафақа, мукофот ва шу кабиларни бериш учун)	5010	5110
14.	Хусусий акцияларнинг сотиб олиниши	8610, 8620	5110
15.	Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар олдидаги қарзларнинг қопланиши	6010	5110
16.	Берилган бўнаклар суммаси	4310-4330	5110
17.	Илгари олинган бўнакларни қайтарилиши	6300, 7310	5110
18.	Бюджетга тўловлар бўйича қарз суммасининг ўтказилиши	6410	5110
19.	Суғурта ва мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарзларнинг қопланиши	6510-6530	5110
20.	Таъсисчиларга ҳисобланган дивиденднинг тўланиши	6610	5110
21.	Ажратилган бўлинмалар, шўъба ва қарам ҳўжалик жамиятларига бўлган қарз суммасининг	6110, 6120	5110

	қопланиши		
22.	Қиска муддатли кредит ва қарзларнинг қопланиши	6810-6840	5110
23.	Узоқ муддатли кредит ва қарзларнинг жорий қисмининг қопланиши	6950	5110
24.	Ҳисобланган фоизлар бўйича қарзларнинг қопланиши	6920	5110
25.	Ижарага берувчига тегишли бўлган тўловлар тўланди	6910, 6950	5110

Юридик шахс, яъни мустакил балансга, Низом ва Уставига эга булган субъектлар банкларда узларнинг ҳисоблашиш счётини (5110 – «Ҳисоблашиш счёти») очиш ҳуқуқига эгадирлар.

Чунки вақтинча фойдаланишдан четга чиқарилган пул маблағларини сақлаш ва уларнинг тизимли ва доимий назоратни кучайтириш лозим. Банк ёки бошқа молиявий ташкилотларнинг счётларини куллаш пул маблағларини устидан назоратларни урнатишнинг муҳим усулидир. Ваҳоланки, банкларнинг счётидан фойдаланиш бир нечта устунликларни руёбга чиқаради:

- Пул маблағлари банкларда махсус жихозланган хоналарда сақланади, яъни жисмоний химояланган булади;
- Пул маблағлари бўйича алоҳида ҳисоб банк томонидан юритилади;
- Пул маблағларини бошқариш жараёнида угирлик ва таваккалчиликнинг даражасини камайтиради;
- Миқдор билан ҳисоблашиш муомалаларини нақд пулсиз шаклида туловлар ва олувларни бевосита банкдаги ушбу счёт орқали амалга ошириш мумкин;
- Пул эмиссиясининг даражасини, пировард натижада унинг сарфини камайтириш имкониятига эга булинади, чунки нақд пул канча муомалада булса шунча куп жисмоний эскиради.

Ҳужалик юритувчи субъектлар ҳисоблашиш счёти очаетганда, банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этишлари лозим:

- Ҳисоблашиш счётини очиш тугрисидаги ариза;
- Руйхатдан утказилганлиги хақидаги гувоҳнома;
- Устав ва таъсис шартномасининг нотариал идора томонидан тасдиқланган нусхаси;
- Нотариал идора томонидан тасдиқланган имзолар ва муҳр белгилари туширилган икки дона карточка (1-имзо субъектнинг раҳбариники, 2-имзо бош бухгалтерники);
- Солик назорти ва Пенсия жамгармасида руйхатдан утказилганлиги тугрисидаги маълумотнома.

Ҳисоблашиш счётини очиш жараёнида субъект банк билан шартнома тузади ва юридик шахснинг ҳисоблашиш счётига № берилади.

Кушма корхоналар эса юқорида кайд килинган ҳужжатлардан ташқари банкка инвестиция лойиҳасини тасдиқловчи давлат кайдномасининг нусхасини ҳам топшириши лозим.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, йирик ҳужалик юритувчи субъектлар узларининг хоҳишига кура ҳисоблашиш счётини очгандан кейин бошқа манзилларда (субъект жойлашган манзилдан ташқарида) жойлашган булимлари, филиаллари, йирик дуконлари в бошқа булимлари учун жорий счётлар очиш ҳуқуқига эгадирлар. Булим, филиал ва дуконлар узларининг ушбу жорий счётлари оракли асосий ҳисоблашиш счётидан маблағ утказиб ходимларига меҳнат хақи, муқофот ва нафақалар бериш, хизмат сафарларининг сарфларини қоплаш, ходимларнинг омонатларига утказиш, меҳнат хақидан ушлаган суммаларни солиқ органлари ва пенсия жамгармаларига утказиш, ишлаб чиқариш учун бошқа тезкор ва зарурий муомалаларни ва бошқа ҳужалик муомалаларини амалга оширадилар.

Банкда хисоблашиш счётини очгандан кейин субъектлар доимий руйхатдан утганлик тугрисида гувоҳнома олиш учун кайд килинган Устав капиталининг 30% ини банкка куйилганлиги тугрисида тегишли банкдан тасдиқнома (справка) олиши лозим. Банк ушбу Устав капиталини 30% ини хисоблашиш счётига утказгандан кейингина субъектга ушбу тасдиқнома (справка) ни бериш ҳуқуқига эга.

Хисоблашиш счётида субъектнинг вақтинча пул маблағлари, маҳсулотни сотиш, ишни бажариш ва хизматларни курсатишдан олинган даромадлар, олинган узоқ ва қисқа муддатли кредит ва қарзлар ҳисобига олинади ва хисоблашишнинг асосий қисми амалга оширилади:

- Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар билан хисоблашиш;
- Туловлар буйича бюджет билан хисоблашиш;
- Ижтимоий муҳофаза ташкилотлари ва давлат сугурта идоралари билан хисоблашиш;
- Бошқа дебитор ва кредиторлар билан хисоблашиш;
- Мехнат ҳақи, моддий ёрдам, муқофот, нафақа ва шунга ухшаш йўналишдаги туловлар учун нақд пулларни қассага олиш.

Бу маблағларни утказиш ёки нақд олиш субъект раҳбарининг топшириги ва розилиги билангина амалга оширилади. Айрим ҳолларда (қонунга мувофиқ) банк субъектнинг розилигисиз қуйидаги мажбуриятларга тегишли маблағларни хисоблашишга (инкассо тартибидан) утказиши мумкин:

- Тулов муддати келган бюджетга булган қарзлар;
- Маҳаллий ва ҳужалик судларининг ижро варақларига асосан;
- Кредитдан фойдаланиш фойизи, муддати утган кредит суммаси ва банк хизмати суммаси.

Қолган барча муомалалар субъект раҳбариятининг розилиги билан тасдиқланган график асосида амалга оширилади, яъни банкка пул маблағининг келиб тушиши ва счёларни туловга қабул қилиш вақти инобатга олинади.

Давлат қорхоналари, акционерлик жамиятлари, қишлоқ ҳужалик уюшмалари (ширкатлар), масъулияти чекланган жамиятлар, уюшмалар, бирлашмалар, концернлар, корпорациялар, қўшма қорхоналар, халқаро бирлашмалар ва бошқа қорхоналар томонидан талаб қилиб олгунча депозит счётларини очиш учун зикр қилинган ҳужжатларга қўшимча қилиб банкка юқорида келтирилган йуриқномага биноан яна бошқа ҳужжатлар топширадидилар.

Барча ҳужжатлар топширилгандан сунг банк хизмати курсатиш буйича шартнома имзоланади ва банк бошқарувчисининг буйруғи билан қорхонага тегишли ҳисоб-қитоб счёти номери белгиланади ва банкнинг бухгалтерия аппарати томонидан пул маблағлари ҳаракатини ҳисобга олиш учун шахсий счёт очилади. Бошқа шахар ёки аҳоли пунктларида жойлашган ҳужалик ҳисобида булмаган филиаллар, магазинлар, ишлаб чиқариш бирлиги ва бошқа булинмаларга маҳаллий банк муассасасида чекланган муомалаларни ақс эттириш учун жорий счёт очилади. Бу чекланиш асосий ҳисоб-қитоб счётини идора қилувчи бош қорхона (ташкilot) томонидан белгиланади.

Юридик шахснинг талаб қилиб олгунча депозит (ҳисоб-қитоб) счётида етарли даражада пул маблағлари булса, пул утказиб бериш унинг буйруғи ёки бошқа тулов ҳужжатлари билан амалга оширилади.

Юридик шахснинг талаб қилиб олгунча депозит (ҳисоб-қитоб) счётида пул маблағлари етарли булмаса, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 12 февралда руйхатдан утказилган «Ҳужалик юритувчи субъектларнинг банк счётларидан пул маблағларини чиқариш тартиби тугрисида» ги йуриқномага биноан биринчи навбатда бюджетга, пенсия фондига ва иш ҳақи тулашни назарда туғувчи ҳужжатлар буйича мутаносиб туланади.

Валюта счётини очиш тартиби, унинг аҳамияти ва вазифалари буйича амалга оширилган операцияларни ҳисобга олиш. Ўзбекистон Республикаси ва чет мамлакатлар ҳудудидаги банклар счётларидаги чет эл валютасидаги пул маблағларининг нақдлиги ва ҳаракати тугрисидаги аҳборотларни умумлаштириш қуйидаги счётларда амалга оширилади:

5210 “Мамлакат ичида валюта счётлари”;

5220 “Чет элдаги валюта счётлари”;

5210 “Мамлакат ичида валюта счётлари” ва 5220 “Чет элдаги валюта счётлари” счётларининг дебитида валюта счётларига пул маблағларининг келиб тушиши, кредитида эса пул маблағларининг ҳисобдан чиқарилиши акс эттирилади. Банк кўчирмасини текшириш натижасида аниқланган корхонанинг валюта счётининг дебити ёки кредитига хатолик билан ўтказилган суммалар 4860 “Даъволар бўйича олинadиган счётлар” ёки 6960 “Даъволар бўйича тўланадиган счётлар” счётлари билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Бухгалтерия ҳисобида валюта счёти бўйича операциялар банк кўчирмалари ва уларга илова қилинадиган пулли ва ҳисоб-китоб ҳужжатлари асосида акс эттирилади.

Валюта маблағларининг аналитик ҳисоби чет эл валютасидаги пул маблағларини сақлаш учун банкларда очилган ҳар бир счёт бўйича юритилади.

Чет эл валютасидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар (5200)нинг боғланиши

	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1.	Кассадан валюта маблағларининг валюта счётига топширилиши	5210, 5220	5020
2.	Ишлатилмаган чек ва аккредитив суммасининг валюта счётига ўтказилиши	5210, 5220	5510-5520
3.	Илгари қисқа муддатли инвестициялар тартибида берилган қарзнинг қайтарилиши	5210, 5220	5830
4.	Илгари берилган бўнақларнинг қайтарилиши	5210, 5220	4310-4330
5.	Қондирилган даъволар суммасининг келиб тушиши	5210, 5220	4860
6.	Олинган бўнақлар суммаси	5210, 5220	6300, 7310
7.	Илгари акцияларга обуна бўлган таъсисчилардан улуш суммасининг келиб тушиши	5210, 5220	4610
8.	Номинал қийматдан юқори баҳода сотилган акциялардан эмиссион даромаднинг келиб тушиши	5210, 5220	8410
9.	Инвестицияга маблағларнинг қўйилиши	0600, 5800	5210, 5220
10.	Банқдан кассага валюта маблағларининг келиб тушиши	5020	5210, 5220
11.	Хусусий акцияларнинг сотиб олиниши	8610, 8620	5210, 5220
12.	Мол етказиб берувчилар ва пудратчилар олдидаги қарзларнинг тўланиши	6010	5210, 5220
13.	Берилган бўнақларнинг суммаси	4310-4330	5210, 5220
14.	Илгари олинган бўнақларнинг қайтарилиши	6300, 7310	5210, 5220
15.	Таъсисчиларга ҳисобланган дивиденднинг тўланиши	6610	5210, 5220
16.	Ҳисобланган фоизлар бўйича қарзлар қопланди	6920	5210, 5220
17.	Қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар қопланди	6810-6840	5210, 5220
18.	Узоқ муддатли кредитлар ва қарзларнинг жорий қисми қопланди	6950	5210, 5220
19.	Ижарага берувчига тегишли бўлган тўловлар тўланди	6910, 6950	5210, 5220

Хорижий валютани сотиш (сотиб олиш)да содир бўладиган курсдаги фарқ (ижобий ёки салбий) ижобий бўлса – 9540 «Курс фарқларидан олинган даромадлар» счётида, салбий бўлса – 9620 «Курс фарқларидан зарарлар» счётида ҳисобга олинади.

Хорижий валютани сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда акс эттирилади:

а) валюта счётидан хорижий валютани Марказий банк курси бўйича ўтказилиши:

Дт 5530 «Бошқа махсус счетлар» счетининг «Транзит» смети,
Кт -5020 «Валюта смети».

б) Марказий банк курси бўйича хорижий валютани «Блоксмет» дан чиқарилиши:

Дт 9220 «Бошқа активларнинг сотили ва бошқача чиқиб кетиши»,
Кт 5530 «Бошқа махсус счетлар» счетининг «Транзит» смети.

в) валюта бозорида келишилган курс бўйича сотилган хорижий валютанинг сўм эквивалентини ҳисоб-китоб сметиға ўтказилиши:

Дт 5110 «Ҳисоб-китоб смети»,

Кт 9220 «Бошқа активларнинг сотили ва бошқача чиқиб кетиши» смети.

г) Хорижий валютани сотишда ҳосил бўлган ижобий курс фарқини Марказий банк курсидан ортиғини акс эттирилиши:

Дт 9220 «Бошқа активларнинг сотили ва бошқача чиқиб кетиши»,

Кт 9540 «Курс фарқларидан олинган даромадлар» смети.

д) Хорижий валютани сотишда ҳосил бўлган салбий курс фарқини (Марказий банк курсидан кам) акс эттирилиши:

Дт 9620 «Курс фарқларидан зарарлар»,

Кт 9220 «Бошқа активларнинг сотили ва бошқача чиқиб кетиши» смети.

Хўжалик юритувчи субъектлар ҳар бир ҳисобот ойининг охири санасига баланснинг валюта – моддаларини Марказий банк курси бўйича қайтадан баҳолайди ва содир бўлган курс фарқлари ижобий бўлса 9540 «Курс фарқларидан олинган даромадлар» сметиға, салбий бўлса - 9620 «Курс фарқларидан зарарлар» сметиға ўтказилади.

Баланснинг валюта моддаларига қуйидагилар киритилади:

а) кассадаги, банкнинг депозит, ссуда счетларидаги, шу жумладан аккредитивлардаги валюта маблағлари;

б) хорижий валютадаги пулли ҳужжатлар;

в) хорижий валюта кўринишидаги қисқа ва узоқ муддатли қимматли қоғозлар;

г) хорижий валюта кўринишидаги дебитор ва кредитор қарзлар, кредитлар ва қарзлар

Хорижий валюта ҳаракати тўғрисидаги маълумотни банк муассасаси корхонаға валюта сметидан кўчирма бериш йўли билан хабар беради. 5210 «Мамлакат ичидаги валюта смети»ни кредит обороти 2/1 – журнал-ордерида акс эттирилади. Бу сметининг дебет обороти 2/1 қайдномаини юритиш билан назорат қилинади. Валюта смети бўйича аналитик ҳисоб карточкаларда валюталарнинг номлари бўйича юритилади.

Банкдаги бошқа махсус счетлар ва улардаги маблағлардан фойдаланиш. Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва чет мамлакатлардаги аккредитивлар, чек дафтарчалари, бошқа тўлов ҳужжатларидаги (векселлардан ташқари) пул маблағларининг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисида, шунингдек, мақсадли молиялаштириш (тушумлар) пул маблағларининг алоҳида сақланадиган қисмининг ҳаракати тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш қуйидаги сметиларда амалға оширилади:

5510 «Аккредитивлар»;

5520 «Чек дафтарчалари»;

5530 «Бошқа махсус сметилар».

5510 «Аккредитивлар» сметида аккредитивдаги пул маблағлари ҳисобға олинади. Аккредитивға пул маблағларини ўтказиш 5510 «Аккредитивлар» сметининг дебетида ва 5110 «Ҳисоб-китоб смети», 5210 «Мамлакат ичидаги валюта сметилари», 5220 «Чет элдаги валюта сметилари» ва бошқа сметиларнинг кредитида акс эттирилади.

5510 «Аккредитивлар» смети бўйича аккредитивға ҳисобға олинган пул маблағлари уларнинг ишлатилиши бўйича (банк кўчирмаларига асосан), 6010 «Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларға тўланадиган сметилар»нинг дебетида ҳисобдан чиқарилади. Аккредитивдаги ишлатилмаган маблағлар, банк томонидан улар қайси сметидан ўтказилган бўлса, шу сметиларға қайта тикланганда 5510 «Аккредитивлар» сметининг кредити, 5110 «Ҳисоб-китоб смети», 5210 «Мамлакат ичидаги валюта сметилари», 5220 «Чет элдаги валюта сметилари» ва бошқа сметилар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

5510 “Аккредитивлар” счёти бўйича аналитик ҳисоб корхона томонидан қўйилган ҳар бир аккредитив бўйича алоҳида юритилади.

5520 “Чек дафтарчалари” счётида чек дафтарчаларидаги пул маблағларининг ҳаракати ҳисобга олинади. Чек дафтарчаларини беришда пул маблағларини депонентлаш 5520 “Чек дафтарчалари” счётининг дебети ва 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Мамлакат ичида валюта счётлари”, 5220 “Чет элдаги валюта счётлари”, 6810 “Қисқа муддатли банк кредитлари” ва бошқа счётларнинг кредитида акс эттирилади. Корхона томонидан берилган чекларнинг тўлови доирасидаги сумма 5520 “Чек дафтарчалари” счётининг кредитидан харажат ва қарзларни ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда ҳисобдан чиқарилади. Чек билан берилган, лекин банк томонидан тўланмаган (тўловга тақдим этилмаган) сумма 5520 “Чек дафтарчалари” счётида қолади ва ушбу 5520 “Чек дафтарчалари” счётининг қолдиғи банк кўчирмалари билан мос келиши лозим. Банкка қайтарилган чекларнинг (фойдаланилмай қолган) суммаси 5520 “Чек дафтарчалари” счётининг кредитида 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Мамлакат ичида валюта счётлари”, 5220 “Чет элдаги валюта счётлари” ва бошқа счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Кредитор корхоналар билан ҳисоб-китоб қилиш учун корхона ходимларига ҳисобдорликка берилган чек дафтарчаларидаги маблағларнинг ҳаракати устидан назорат тезкор равишда юритилади.

5520 “Чек дафтарчалари” счёти бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир олинган чек дафтарчалари бўйича юритилади.

5530- “Бошқа махсус счётлар”да банкда махсус сақланадиган мақсадли молиялаштириладиган (тушумлар) маблағлар, шу жумладан ижтимоий муассасалар, объектлар (болалар боғчаси ва бошқалар)ни сақлаш учун ота-оналардан, ўзга фойдаланувчилар ва бошқа манбалардан келиб тушган пул маблағлари; корхонанинг талабига кўра алоҳида счётда йиғиладиган ва сарфланадиган капитал қўйилмаларни молиялаштириш маблағлари; давлат идораларининг субсидиялари ва шу кабиларнинг ҳаракати ҳисобга олинади.

Корхонанинг ажратилган бўлинмаларга банкда жорий харажатларни (меҳнат ҳақи, алоҳида хўжалик харажатлари, хизмат сафарлари ва шу кабилар) амалга ошириш учун очилган жорий счётларда ушбу кўрсатилган маблағларнинг ҳаракати алоҳида счётда акс эттирилади.

5530 “Бошқа махсус счётлар” бўйича аналитик ҳисобни ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва чет элдаги бошқа махсус счётлардаги пул маблағларининг нақдлиги ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни олиш имкониятини таъминлаши лозим.

Банкдаги махсус счётлардаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар (5500)нинг боғланиши

	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1.	Аккредитивларга пул маблағлари ўтказилди	5510	5110-5220
2.	Қондирилган даъволар суммасининг махсус счётга келиб тушиши	5510-5530	4860
3.	Депозит иштирокчиси сифатида акция обуначиларидан бўнак суммасининг олинishi	5530	6320
4.	Қисқа муддатли банк кредитлари ҳисобидан аккредитивларга пул маблағлари ўтказилди	5510	6810
5.	Сотиш харажатларининг тўлови чек билан амалга оширилди	9410	5520
6.	Ишлатилмаган сумманинг муддат охирида қайтарилиши: а) аккредитивлар	5110-5220	5510
		5110-5220	5520

	б) чек дафтарчалари		
7.	Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга бўлган қарзни тўлашда аккредитивдаги сумма ҳисобдан чиқарилди	6010	5510
8.	Аккредитивдан бўнакнинг берилиши	4310-4330	5510
9.	Суғурга бўйича қарзларнинг аккредитив маблағлари ҳисобига қопланиши	6510	5510
10.	Бошқа кредиторларнинг хизматлари учун тўловларда ишлатилган чеклар суммасини ҳисобдан чиқариш	6990	5520

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикасида пул муомаласи сиёсати?
2. Касса муомалаларини юритиш ҳамда ҳисобга олишнинг меъёрий ҳуқуқий асослари?
3. Банкдаги ҳисоб-китоб ва валюта счётларини очиш тартиби ҳамда муомалаларини ҳисобга олиш?
4. Банкдаги махсус счётларни ҳисобга олиш тартиби?

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А.Каримов. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом еттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Тошкент: “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январь.
2. Xolbekov R.O. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Darslik.-Т.: “Cho’lpon”, 2011.- 200 б.
3. Jo’rayev N. Abduvaxidov F. Sotivoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. –Т.: 2012, - 480 bet.
4. Каримов А.А. ва бошқалар. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. –Т.: “Шарқ”, 2004. – 592 б.

3-мавзу. Асосий воситалар ва номоддий активлар ҳисоби.

Режа

1. Асосий воситаларни туркумлаш ва баҳолаш тартиби.
2. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг тартиби ва усуллари.
3. Номоддий активлар тушунчаси, уларни таснифлаш.
4. Номоддий активларнинг аналитик ва синтетик ҳисобини ташкил қилиш.

Калит сўзлар: асосий воситалар, баҳолаш, асосий воситаларни кириш қилиш, ер, бино, номоддий активлар, амортизация, эскириш, амортизация усуллар, амортизацияни ҳисоблаш, асосий воситалар ва номоддий активларни ҳисобдан чиқариш.

1. Асосий воситаларни туркумлаш ва баҳолаш тартиби.

Жамиятга зарур бўлган маҳсулотни ишлаб чиқариш учун меҳнат воситалари ва меҳнат буюмларидан фойдаланилади. Меҳнат воситалари деб, маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита қатнашадиган меҳнат қуроллари ҳамда шу ишлаб чиқаришда бевосита қатнашмайдиган, лекин унинг учун маълум шароитлар яратиб, уни ташкил қилишга узоқ муддат хизмат қиладиган мулкларга айтилади. Уларга иморатлар, иншоотлар, узатувчи мос-ламарлар, машиналар, асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, уй-жой бинолари, хўжалик инвентарлари ва ҳоказолар киради ва узоқ муддатли активлар ҳисобланади.

Узоқ муддатли активлар – асосий воситалар ва номоддий активлар бўлиб:

- а) бир йилдан кўпроқ фойдали хизмат қилиш муддатига эга бўлади;
- б) ишлаб чиқариш, маъмурий мақсадлар учун фойдаланилади ёки ижарага берилади;
- в) сотиш учун мўлжалланмайди.

Узоқ муддатли активлар ўз навбатида қуйидагиларга бўлинади:

Моддий активлар (асосий воситалар); жисмоний табиий кўринишга эга бўлган, узоқ муддатда фойдаланиладиган, активлар; ерлар, бинолар, иншоотлар, ускуналар, табиий ресурслар ва шунга ўхшашлар.

Моддий активлар ҳам ўз навбатида учта гуруҳга бўлинади:

- амортизация қилинишга тегишли бўлган моддий активлар, масалан, бинолар, иншоотлар, ускуналар, мебеллар, қурилмалар;

- емирилишга тегишли бўлмаганлари, масалан фойдали қазилмалар, ўрмон бойликлари ва шунга ўхшашлар;

- амортизация ёки емирилишга тегишли бўлмаганлари, масалан ер;

Меҳнат воситаларининг асосий хусусиятлари – дан бири шундан иборатки, улар ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат хизмат қиладиган ва шу билан бирга ўзининг жисмоний кўринишини сақлаб қолади. Лекин улар маҳсулот ишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқариш жараёни учун зарур бўлган шароитларни яратиб беришда узоқ муддат қатнашади ҳамда аста-секин эскириб боради ва эскирган қисми ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, иш ёки хизматнинг таннарҳига қисман ўтказилиб борилади. Субъектнинг молиявий-хўжалик фаолияти жараёнида асосий воситалар субъектга оли-нади ва фойдаланишга берилади, эскиради, таъмирланади, бир бўлимдан иккинчи бўлимга ўтказилади, эскириши, сотилиши ва текинга берилиши натижасида субъектнинг ҳисобидан чиқарилади, ваҳоланки доимо ҳаракатда бўлади.

Субъектлар асосий воситаларга эгаллик қилиш, улардан фойдаланиш, бошқа субъектга сотиш, текинга (эҳсон сифатида) бериш, алмаштириш, ижарага бериш, вақтинча текинга фойдаланишга бериш ва ҳисобдан чиқариш ҳуқуқларига эгадирлар.

Асосий воситалар бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

жойлашган жойлари бўйича мавжуд асосий воситалар бутлиги устидан назорат қилиш;

уларнинг кирими, чиқими ва жойини ўзгартиришни ҳужжатлар билан тўғри расмийлаштириш ва ҳисобда ўз вақтида акс эттириш;

- асосий воситаларни реконструкция ва модернизация қилиш учун сарфланадиган маблағлардан оқилона фойдаланиш устидан назорат қилиш;
- корхона харажатларига киритиш учун фойдаланиш ва эскириш билан боғлиқ бўлган асосий воситалар қиймати улушини ҳисоблаш;
- иш машиналари, асбоб-ускуналар, ишлаб чиқариш майдонлари, транспорт воситалари ва бошқа асосий воситалардан самарали фойдаланиш устидан назорат қилиш;
- асосий восита объектларини ҳисобдан чиқариш ва тугатишдан олинган натижаларни тўғри аниқлаш.

Ушбу ҳуқуқлардан фақатгина дастлабки ҳужжатларни ўз вақтида ва тўғри тўлғазиш натижасидагина самарали фойдаланиши мумкин.

Бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаларидан бири мавжуд асосий воситаларни тўғри ҳисобга олиш ва уларни мулк сифатида сақлаш, таъмир қилиш, асосий воситаларнинг келишини, чиқиб кетишини ва субъектнинг ичидаги ҳаракатини тегишли ҳужжатларга асосан ҳисоб регистрларида тўғри акс эттириб боришдан иборат.

Шунингдек бухгалтерия ҳисоби асосий воситаларнинг маҳсулот таннарихига ўтказаетган эскириш суммасини тўғри аниқлаш учун ҳам хизмат қилади ва ушбу ҳисобланган эскириш суммасини калькуляция объектига қайси тартибда олиб боришни кўрсатиб беради.

Асосий воситаларни бухгалтерияда ҳисобга олишнинг энг асосий вазифаларидан бири шундан иборатки, у мавжуд асосий воситалардан тўғри ва унумли фойдаланиб, имкони борича кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришни ва ишлаб чиқаришга сарфланган ҳар бир сўмнинг рентабеллик даражасини оширишни таъминлаши керак. Чунки мавжуд қарорларга кўра, барча субъектлар мулклар учун бюджетга солиқ тўлашлари кетрақ. Бу тўловларнинг суммаси мулкларнинг миқдорига қараб мутаносиб равишда ўзгаради, асосий капиталнинг қиймати ошган сари тўловларнинг суммаси ҳам ошиб боради, бу эса субъект фойдасининг камайиб кетишига таъсир қилади. Бундай иқтисодий сиёсат субъектларни ортиқча асосий маблағлардан воз кечишга, энг зарур бўлган асосий воситаларни олиб қолиб, улардан унумли фойдаланишга мажбур қилади.

Бухгалтерия ҳисоби ёрдамида субъектда бекор турган ва ортиқча асосий воситалар аниқланади, уларни бошқа ташкилотларга ижарага топшириш ёки сотиш чораларини кўришга ёрдам беради ва мавжуд асосий воситалардан қандай фойдаланаётганлиги ва улардан яна ҳам унумлироқ фойдаланиш йўллариини излаб топишга ёрдам беради.

Асосий воситаларининг таснифи

Таснифлаш белгиси	Асосий воситанинг тури
1.Ишлаб чиқаришдаги ишгиرويкига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • ишлаб чиқариш асосий воситалари • ноишлаб чиқариш асосий воситалари
2.Ишлаб чиқаришни боришига таъсир кўрсатувчанлигига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • фаол таъсир кўрсатувчи асосий воситалар • нофаол таъсир кўрсатувчи асосий воситалар
3.Мулкый кимга тегишлигига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • хусусий асосий воситалар • вақтинчалик фойдаланишга олинган асосий воситалар
4.Сотиб олиш ва келиб чиқиш манбаларига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • сотиб олинган импорт асосий воситалар • сотиб олинган маҳаллий асосий воситалар • ўз кучи билан яратилган асосий воситалар • таъсис бадали сифатида киритилган асосий воситалар • бепул келиб тушган асосий воситалар
5.Сотиб олингандаги ҳолатига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • буткул янги асосий воситалар • олдинлари фойдаланишда бўлган асосий воситалар
6.Реал ҳолатига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • ишлатилаётган асосий воситалар • капитал таъмирлашдаги асосий воситалар

	<ul style="list-style-type: none"> • консервация қилинган асосий воситалар • захирадаги ўрнатилмаган жиҳозлар • сотишга тайёрланган асосий воситалар • тугатишга тайёрланган асосий воситалар ижарага берилган асосий воситалар
7.Алоҳида ишларни бажаришга мўлжалланганлигига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • махсус асосий воситалар • универсал асосий воситалар • аралаш мақсаддаги асосий воситалар
8.Тури ва кўринишига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • ер ва ер участкалари • бино ва иншоотлар • машина ва механизмлар • офис мебеллари ва жиҳозлари • компьютерлар • транспорт воситалари • ишчи хайвонлар • кўп йиллик ўсимликлар • бошқа асосий воситалар

Асосий воситалар ишлаб чиқаришга қатнашиши нуқтаи назаридан ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситалари ва ноишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситаларига бўлинади.

Ишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситалардан моддий ишлаб чиқариш соҳасида фойдаланилади, ишлаб чиқаришнинг бир нечта жараёнида қатнашиб, аста-секин эскиради, ўзининг қийматини яратилган маҳсулотнинг, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматнинг таннархига қисман ўтказиб боради. Уларга моддий ишлаб чиқариш соҳасида ишлатиладиган иморатлар, иншоотлар, ўтказувчи мосламалар, машина ва асбоб-ускуналар, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари, йирик шохли ишчи ва маҳсулдор хайвонлар, кўп йиллик дарахтлар ва бошқа меҳнат воситалари кирди.

Ноишлаб чиқаришга тааллуқли асосий воситалар ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлмаган маданий-маиший, соғлиқни сақлаш муассасалари, коммунал хўжалик корхоналари ва шу каби тармоқларга хизмат қилади ва ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмайди, лекин субъектнинг молия-хўжалик фаолиятини амалга оширишда ёрдам беради. Улар ишлаштириш жараёнида аста-секин эскириб, ўз қийматини қисман йўқотиб борадилар. Асосий воситалар халқ хўжалигининг қайси тармоғида ишлатилишига қараб, шунингдек тармоқлар (саноат, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, транспорт, алоқа, қурилиш, савдо ва умумий овқатланиш ва ҳоказо) бўйича ҳам гуруҳлаштирилади.

Асосий воситаларни халқ хўжалигининг тармоқлари ва турлари ўртасида тақсимлашда улар ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки хизматлар қандай тармоқ ёки фаолиятнинг турига тааллуқлилигига қараб, тегишли асосий воситалар ҳам ўша тармоқ ёки фаолият турига киритилади, масалан, халқ хўжалигининг тармоқларидаги, шу жумладан саноат ишлаб чиқаришидаги асосий воситаларнинг қандай мақсадда фойдаланиши ва қандай ишларни бажаришига қараб, қуйидаги турларга бўлинади:

1. Иморатлар – буларга цех, омбор, тажрибахона, идора, ўт ўчириш депоси, гараж ва шунга ўхшаш меҳнат шартроитини яратиб берувчи, ташқи атмосфера таъсиридан ҳимоя қилувчи ва моддий бойликларни сақлаш учун хизмат қилувчи бинолар қиради.

2. Иншоотлар – буларга меҳнат буюмларининг ўзгариши билан боғлиқ бўлмаган, техникавий вазифаларни бажариш учун хизмат қиладиган сув минораси, кўприклар, темир йўллар, асфальт кўчалар, деворлар, насос станциялари, каналлар ва ҳоказолар қиради.

3. Ўтказувчи мосламалар – булар ёрдамида электр ва иссиқлик энергияси, ҳамда механика энергияси ўтказилади, бир инвентардан иккинчи инвентарга суюқ ва газсимон моддалар юборилади. Бундай мосламаларга электр ўтказиш йўллари, газ сув ва буғ ўтказувчи қувур йўллар, телефон ўтказувчи симлар, кабеллар ва ҳоказолар қиради.

4. Машина ва асбоб ускуналар, шу жумладан:

а) кучлантириш машиналари ва асбоб-ускуналар (иссиқлик ва электр энергиясини ишлаб чиқарувчи генераторлари, трансформаторлар, ёрдамчи станцияларнинг асбоб-ускуналари);

б) иш машиналари ва асбоб-ускуналар (маҳсулотни яратиш ёки ишлаб чиқариш хусусиятидаги хизматларни бажариш жараёнида механик таъсирни кўрсатувчи машиналар, жумладан тоқарлик станоклари, тикув машиналари, кранлар, компрессорлар);

в) ўлчов ва тартибловчи ускуналар, мосламалар ва тажрибахонанинг асбоб-ускуналари;

г) ҳисоблаш техникаси;

д) бошқа хил машина ва асбоб-ускуналар.

5. Транспорт воситалари – самолётлар, автомашиналар, вагонлар, кемалар, аравалар, автобуслар ва ҳоказолар киради.

6. Ускуналар – асосий воситаларнинг ушбу турига меҳнат буюмларига ишлов беришга хизмат қиладиган механизациялаштирилган ёки механизациялаштирилмаган қўл меҳнатининг қуроллари ёки машиналари киради.

7. Ишлаб чиқариш ва хўжалик инвентарлари, жиҳозлар ва бошқа асосий воситалар – хўжалик ва идора инвентарлари, идора жиҳозлари, ёзув машиналари, телефон аппаратлари, техника кутубхоналари ва бошқа буюмлардан иборат.

8. Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар (отлар, туялар, хўкизлар, сигирлар, буқалар, кўтослар, қўйлар, эчкилар ва бошқалар).

9. Кўп йиллик дарахтлар – мевали, декоратив ва ихота дарахтлари.

10. Бошқа асосий фондлар (кутубхона фондлари, музейдаги қийматликлар (музейдаги экспонатлардан ташқари) зоопарк ва бошқа муассасалардаги тирик ҳайвонларнинг экспонатлари, бюджет муасса-салари ва ташкилотларида асосий воситалар таркибида ҳисобга олинган иш кийимлари, ўрин-кўрпалар, кийим ва пойабзал, сахна ускуналари ҳамда ижарачининг балансида ҳисобга олинган ижарага олинган асосий воситаларга кетган капитал сарфлар).

Асосий воситалар фойдаланилишига қараб ҳаракатдаги, захирадаги ва ҳаракатсиз ётган асосий воситаларга бўлинади.

Хўжалик жараёнида фойдаланилаётган барча асосий воситалар ҳаракатдаги асосий воситалар деб ҳисобланади.

Захирадаги асосий воситалар деб капитал тузатишдаги ва эскириши натижасида ишдан чиққан меҳнат воситаларини алмаштириш учун мўлжалланган воситаларга айтилади. Бухгалтерия ҳисоби ҳар бир субъектда мавжуд захирадаги асосий воситалар ушбу субъектга керакли миқдорда бўлишини назорат қилиб бориши ва уларнинг меъёрдан ошишига йўл қўймаслиги керак.

Ҳаракатсиз ётган асосий воситалар деб субъектнинг ўзида ёки унинг айрим бўлинмаларида ишлаб чиқариш фаолиятининг тўхтаб қолиши (тегишли ташкилотлар томонидан тўхтатиб қўйилиши) натижасида ишлатилмаётган ва субъектнинг омборларида бекор турган меҳнат воситаларига айтилади.

Субъектларнинг қарамоғида уларнинг ўзларига тегишли асосий воситалардан ташқари вақтинча фойдаланишга, яъни ижарага олинган асосий воситалар ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун асосий воситалар мазкур субъектларга тегишлилигига қараб икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга субъектнинг мулки ҳисобланган асосий воситалари кирса, иккинчи гуруҳга ижарага олинган асосий воситалар киради. Субъектнинг асосий воситалари ушбу субъектнинг балансида акс эттири-либ, ижарага олинган асосий воситалар ҳам субъектнинг ушбу балансида акс эттирилади ва улар бўйича ушбу субъектда амортизация (эскириш) ҳисобланмайди.

Асосий воситаларнинг баҳоланиши. Асосий воситалардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эга бўлганлиги сабабли, уларни баҳолашда қуйидаги хусусиятларни ҳисобга олиш зарур.

Асосий воситаларни ҳисобга олишнинг зарурий шарти бўлиб уларни баҳолаш ягона принципи ҳисобланади.

Асосий воситалар қуйидагича баҳоланади: дастлабки, тиклаш, қолдиқ, тугатиш.

Дастлабки қиймати мазкур корхонада объектни фойдаланишга топшириш вақтида аниқланади.

Тиклаш қиймати деб- асосий воситаларни қайта ишлаб чиқариш қиймати тушунилади, яъни қайтадан баҳолаш вақтига бўлган амалдаги баҳода инвентар объектларини сотиб олиш ёки қуриш.

Асосий воситалар ҳисоб ва ҳисоботда қайта баҳолаш натижасида тиклаш қиймати бўйича акс эттирилади. Асосий воситаларнинг эскириш қиймати қайта баҳоланган тақдирда, қайта баҳолашни ўтказиш санасида ҳисоблаб ёзилган эскириш ҳам қайта баҳоланади.

Асосий воситаларнинг қайта баҳолаш суммаси 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» счегида акс эттирилади.

Асосий воситаларни қайта баҳолаш натижасида уларнинг қиймати камайтирилса (арзонлаштирилса), камайтирилган сумма, олдинги қайта баҳолаш доирасида 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» счегида акс эттирилади. Дастлабки қайта баҳолаш қиймати етарли бўлмаган ҳолатларда, арзонлаштирилган сумма билан олдинги қайта баҳолаш суммаси ўртасидаги тафовут харажат деб тан олинади ва 9430 «Бошқа операция харажатлар» счегида акс эттирилади.

Активларни баҳолашнинг умумий принциплари асосий воситаларни харид қилиш ҳолатлари ва усулларига боғлиқ бўлмайдилар. Чунки улардан узоқ муддат фойдаланилиб, ўз қийматларини ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг таннархига аста-секин ўтказиб боради. Шу ўтказилган қийматни, яъни асосий воситаларнинг эскириш қийматини (суммасини) бутун фойдаланиш даврида тўғри аниқлаш ва мавжуд асосий воситанинг мазкур санагача қанча эскирганлигини аниқлаш мақсадида бухгалтерия ҳисобида улар қийматининг доимийлигини сақлаш таълаб қилинади. Шунинг учун мавжуд бухгалтерия ҳисоботлари ва баланси тўғрисидаги стандартларга кўра асосий воситалар фойдаланишга топширилгунга қадар бўлган баҳода, яъни дастлабки қиймати асосида ҳисобга олинади. Дастлабки қиймат асосий воситаларни сотиб олиш ёки қуриш, ҳамда уларни олиб келиш ва ўрнатишга кетган барча харажатларни ўз ичига олади ва асосий воситаларни ҳисобга олишда ҳам қўлланилади. Маълумки, халқ хўжалигида фойдаланиладиган асосий воситалар давримизнинг турли вақтларида ишлаб чиқарилган ва фойдаланишга топширилган. Уларнинг ичида бундан бир неча ўн йиллар давомида фойдаланиб келинаётганлари ҳам мавжуд. Шунинг учун унумдорлиги, меҳнат ҳақи сарфлари ва материалларнинг таннархлари ҳар хил бўлган бошқа-бошқа даврларда ишлаб чиқарилган бир хилдаги меҳнат воситаларининг қиймати ҳам ҳар хил бўлади.

Бир хил вазифани бажарувчи, лекин турли даврларда яратилган бир турдаги асосий воситалар ҳар хил дастлабки қийматга эга бўлганлиги сабабли, уларнинг бир давр (ой, йил) ичида эскириш қиймати ва амортизация суммасининг аниқланиши ҳам ҳар хил бўлади. Бу эса ушбу асосий воситаларнинг ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархининг ҳар хил бўлишига ва иқтисодий нуқтаи назардан нотўғри хулосаларга олиб келишга сабаб бўлади. Мана шундай хулосаларга йўл қўймаслик мақсадида асосий воситаларнинг баҳолари давлатнинг қарорига асосан вақти-вақти билан умумий равишда қайта тикланиб (баҳолашиб) турилади, яъни қайтадан баҳоланаётган асосий воситаларга янги нархлар белгиланаётган пайтида (шароитда) худди шундай асосий воситаларни ишлаб чиқариш неча пулга тушса, мана шу қиймат тиклаш қиймати сифатида белгиланади.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида нарх-наволарнинг тез-тез ўзгариб туриши сабабли асосий воситаларнинг нархларини ҳам қисқарок муддатларда қайтадан кўриб туришни тақозо этади.

Ушбу талабни инобатга олиб Ўзбекистон Республикасида Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 26 декабрдаги 500-қарори билан «Асосий воситаларни 2001 йил 1 январ ҳолатига қайта баҳолаш тартиби тўғрисида Низом» тасдиқланди ва 2001 йил 19 февралда 1008-сон

билан Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказилди. Ушбу Низом 2001 йил 1 мартдан кучга кирди.

Асосий воситаларни баҳолаш принципи, мулкчиликнинг барча турлари учун бир хилдир. Лекин асосий воситаларнинг дастлабки қиймати фақат уларнинг нархлари қайтадан баҳоланганда, қўшимча асбоб-ускуна ўрнатилганда, реконструкция қилинганда ва тегишли объектлар қисман тугатилгандагина ўзгартирилиши мумкин.

Маълумки, бухгалтерия балансида асосий воситаларнинг қиймати икки хил нархларда, яъни дастлабки ва қайта тикланган қийматларнинг йиғиндисидан иборат бўлиб, уларнинг умумий суммаси асосий воситаларнинг баланс қиймати деб номланади.

Бухгалтерия ҳисобида шунингдек асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати ҳам мавжуд. У асосий воситаларнинг баланс қиймати билан уларнинг эскириш суммаси ўртасидаги фарққа тенг бўлади.

Бухгалтерия балансининг активида ҳозирги пайтда асосий воситаларга тегишли бўлган учта қуйидаги маълумот келтирилади: асосий воситаларнинг баланс қиймати, уларнинг шу санага бўлган эскириш суммаси ва қолдиқ қиймати. Бунда баланснинг якуний суммасига фақат қолдиқ суммаси қўшилиб, асосий воситаларнинг дастлабки қиймати ва эскириш суммаси маълумотнома (ахборот) учунгина келтирилади.

Асосий воситалар бир неча йўллар билан сотиб олинади ва айрим ҳолларда текинга олинади:

- пул маблағлари эвазига;
- кредитга;
- сотиб олувчи компания капиталининг акцияларига алмашиш орқали;
- қурилиш йўли билан;
- бошқа активларга алмашиш орқали;
- давлат субсидиялари орқали;
- бошқа субъектлардан ҳадя сифатида;

Асосий воситаларнинг туркумланиши.

Асосий воситалар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Ер;
2. Ерни ободонлаштириш;
3. Бино ва иншоотлар;
4. Машина ва ускуналар;
5. Мебел ва жиҳозлар;
6. Компьютер ускуналари;
7. Транспорт воситалари;
8. Ишчи ҳайвонлар;
9. Маҳсулдор ҳайвонлар;
10. Кўп йиллик ўсимликлар ва бошқалар.

Асосий воситалар ва ернинг сотиб олинishiни ҳисобга олиш.

Бинолар, иншоотлар, ускуналар, машиналарнинг сотиб олиш қийматига ташиб келтириш, монтаж қилиш, ўрнатиш ва фойдаланишга топшириш билан боғлиқ бўлган барча зарур харажатлар киради. Ер, бино ва ускуналарнинг хариди, ер участкасини ободонлаштириш бўйича ишлар мисолида асосий воситаларнинг қийматини аниқлаш билан боғлиқ бўлган масалаларни кўриб чиқамиз.

2. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг тартиби ва усуллари.

Субъектларнинг асосий воситалари фойдаланиш жараёнида аста-секин эскириб боради. Бу эскиришнинг иқтисодий моҳияти шундан иборатки, асосий воситалар ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннарихига ўтказиб, истеъмол қийматини аста-секин йўқотиб боради.

Субъектларнинг мулки бўлган асосий воситаларнинг эскириши 0200-«Асосий воситаларнинг эскириши» пассив, синтетик счётларнинг гуруҳида ҳисобга олинади.

Асосий воситаларнинг эскириши ҳар ойда белгиланган ва амалдаги меъёрлар бўйича тўла тиклаш учун ажратилган амортизация суммаси миқдоридан аниқланади.

0200-«Асосий воситаларнинг эскириши» сўтларининг гуруҳи қуйидаги сўтлардан ташкил топган:

0211-«Ёрни ободонлаштиришнинг эскириши».

0212-«Лизинг бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштиришнинг эскириши».

0220-«Иморатлар ва иншоотларнинг ва ўзатувчи мосламаларнинг эскириши».

0230-«Машина ва ускуналарнинг эскириши» ва ҳоказо.

0240-«Мебел ва идора жихозларининг эскириши».

0250-«Компьютер ускуналари ва ҳисоблаш техникасининг эскириши».

0260-«Транспорт воситаларининг эскириши».

0270-«Ишчи ҳайвонларнинг эскириши».

0280-«Кўп йиллик дарахтларнинг эскириши».

0290-«Бошқа асосий воситаларнинг эскириши».

0299-«Молиялаштирилган лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши».

Тўла қийматига амортизация ҳисобланган асосий воситаларга эскириш ҳисобланмайди.

Асосий воситаларнинг эскириши икки хил бўлади. Биринчиси – жисмоний эскириш ва иккинчиси, маънавий эскиришдир.

Жисмоний эскириш деб асосий воситаларнинг атмосфера шароитлари таъсирида ва улардан фойдаланиш жараёнида унинг моддий тузилишида ички ўзгаришлар /занглаш, чириш, айрилиш/ содир бўлганда бошланғич ҳолатининг йўқолишига айтилади. Жисмоний эскириш асосий воситалардан фойдаланиш жараёнида ҳам улар бекор ётганда ҳам содир бўлиши мумкин. Асосий воситаларнинг жисмоний эскиришининг даражаси уларнинг ишлаб чиқаришдаги фойдаланиши билан бандлик даражасига, сифатига технологик жарённинг хусусиятларига, четки шароитлардан муҳофаза қилиш ва парвариш қилиш сифатлари, ҳамда ишлайдиган ишчиларнинг малакасига боғлиқ.

Асосий воситаларнинг техникавий тавсифи ва иқтисодий самарадорлигининг давр талабидан, яъни ҳақиқатдан орқада қолиши маънавий эскириши деб аталади. Маънавий эскириш ўз навбатида икки хил бўлиши мумкин. Биринчиси – шу каби асосий воситаларни қайта ишлаб чиқаришининг арзонроққа тушиши натижасида улар қийматининг камайиши бўлса, иккинчиси – янги ва илғорроқ асосий воситаларни жорий қилиш ва уларнинг техникавий жиҳатдан орқада қолиши натижасида қийматининг пасайиб кетиши ҳисобланади.

Асосий воситаларни қайта тиклаш ва қайта ишлаб чиқариш мақсадида уларнинг ҳар ойдаги эскирган қиймати маҳсулот, бажарилган иш ва хизматларнинг таннархига қўшиб борилади. Ушбу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, иш ва хизматларнинг таннархига қўшилаётган асосий воситаларнинг эскириш суммаси тўла қайта тиклашга белгиланган амортизация ажратмаларининг ўрнатилган меъёрларига асосан ҳисобланади. Бу меъёрлар асосий воситаларнинг баланс қийматига нисбатан бир йиллик фойзалар ҳисобида белгиланади ва давлат томонидан ягона тартибда тасдиқланади. ўрнатилган меъёрлар барча субъектлар учун ягона ва мажбурий бўлиб ҳисобланади. Амортизация ажратмаларининг меъёрлари асосий воситаларнинг гуруҳлари ва турларига белгиланадиган умумий меъёрлардан иборат.

Амортизация миқдорини ҳисоблашга таъсир қилувчи омиллар қуйидагилардан иборат:

- бошланғич қиймати;
- қолдиқ қиймати;
- амортизация қилинаётган қиймати;
- тахмин қилинаётган фойдаланиш муддати;
- ўрнатилган амортизация меъёри.

Асосий воситалар бўйича амортизация ажратмалари /эскириш/нинг бир йиллик суммасини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$A_c = \frac{(B_k + T_x) - (M_k + K_k)}{\Phi_m}$$

бунда: A_c – амортизациянинг йиллик суммаси;

B_k – асосий воситаларнинг баланс қиймати;

T_x – тахминий тугатиш харажатлари;

M_k – асосий воситаларнинг тугатилишидан олинган материалларнинг тахминий қиймати;

K_k – асосий воситаларнинг тахминий қолдиқ қиймати;

Φ_m – асосий воситалардан фойдаланиш муддати.

Тўла қайта тиклашга мўлжалланган амортизация ажратмалари (эскириш) нинг йиллик меъёри (Θ_m)ни топиш учун эса қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Theta_m = \frac{(B_k + T_x) - (M_k + K_k) \times 100}{B_k \times \Phi_m}$$

Масалан, асосий воситанинг баланс қиймати (B_k) 2500000 сўм, тугатиш харажати (T_x) - 200000 сўм, асосий воситани тугатишдан олинган материалларнинг қиймати (M_k)-400000 сўм қолдиқ қиймати (K_k)-300000 сўм ва асосий воситалардан фойдаланиш муддати (Φ_m)-10 йил деб фараз қилсак, унда тўла қайта тиклашга мўлжалланган йиллик амортизациянинг (эскириш) меъёри (Θ_m)- 8% бўлади.

$$\Theta_m = \frac{(2500000 + 200000 - 400000) \times 100}{2500000 \times 10}$$

Амортизация суммасини ҳисоблаш жараёнида қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Қийматни бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисобдан чиқариш усули;
2. Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш) усули;
3. Тезлаштирилган ҳисобдан чиқариш усули;
 - а) сонлар йиғиндиси бўйича қийматни ҳисобдан чиқариш (кумулятив) усули;
 - б) қолдиқни камайтириш усули.

Бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисобдан чиқариш усули. Бу усулга мувофиқ, объектнинг амортизацияланадиган қиймати унинг хизмат қилиш муддати (даври) мобайнида бир текисда ҳисобдан чиқарилади (тақсимланади). Ушбу усул, амортизация суммасининг активнинг хизмат муддатининг узок давом этишига боғлиқлигига асосланади. Ҳар бир давр учун амортизация чегирмалар суммаси амортизацияланадиган қийматни (объектнинг бошланғич қийматидан унинг қолдиқ қийматининг айирмаси) объектдан фойдаланишнинг ҳисобот даври сонига бўлиш орқали ҳисобланади. Амортизация меъёри доимий ҳисобланади.

Масалан, юк машинасининг бошланғич қиймати 10.000.000 сўм беш йил муддатли фойдаланиш даври охиридаги қолдиқ қиймати 20% ни ташкил қилади ёки тўғри чизиқли ҳисоблаб чиқариш усулига биноан 1.800.000.0 сўмни ташкил этади. Ушбу тартибда амортизация ҳисоблаш қуйидагича бажарилади:

$$\begin{array}{l} \text{Бошланғич қиймат-} \\ \text{қолдиқ} \end{array} = \frac{10.000.000 - 2.000.000}{5} = 8.000.000 : 5 = 1.600.000$$

Хизмат қилиш муддати

Беш йил мобайнида амортизация ҳисоблашни қуйидагича акс эттириш мумкин.

Бажарилган ишларнинг ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш усули (ишлаб чиқариш усули).

Бу усулда амортизация (эскириш) суммаси фақат фойдаланиш натижасидир ва уни ҳисоблаш жараёнида вақт даврлари рол ўйнамайди деган фикрга асосланади.

Даврлар	Бошланғич қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамланган амортизация суммаси	Баланс қиймати
Харид санаси	10.000.000	-	-	10.000.000
1 йил охири	10.000.000	1.600.000	1.600.000	8.400.000
2 йил охири	10.000.000	1.600.000	3.200.000	6.800.000
3 йил охири	10.000.000	1.600.000	4.800.000	5.200.000
4 йил охири	10.000.000	1.600.000	6.700.000	3.600.000
5 йил охири	10.000.000	1.600.000	8.000.000	2.000.000

Фараз қилайлик, юқорида сўз юритилган юк машинаси, маълум миқдорда ишларни бажара олади, унинг юриш ҳажми (пробег) 1.600.000 км ҳисобланган. Амортизация харажатлари юрган ҳар бир километри учун қуйидагича аниқланади:

$$\begin{array}{l}
 \text{Бошланғич қиймати-қолдиқ} \\
 \text{қиймати} \\
 \text{Тахмин қилинаётган ишлар} \\
 \text{сони}
 \end{array}
 =
 \begin{array}{l}
 10.000.000- \\
 2.000.000 \\
 1.600.000
 \end{array}
 = 5 \text{ сўм}$$

Демак, босиб ўтган 1 километри учун 5 сўм (8000000:1600000)

Агарда фараз қилсак, фойдаланиш (эксплуатация)нинг биринчи йилда юк машинаси 400.000 км юрган бўлсин, иккинчи йилида 600.000, учинчи йилида 200.000, тўртинчи йилида-200000 ва бешинчи йилида 200.000, йиллик амортизация ҳисобининг жадвали қуйидаги кўринишда бўлади:

Хисобланган амортизациялар, (ишлаб чиқариш усули)

	Бошланғич қиймати	Юриш, км	Йиллик амортизация суммаси	Жамғар-н амортизация	Баланс қиймати
Харид санаси	10.000.000	-	-	-	10.000.000
1 йил охири	10.000.000	40.0000	2.000.000	2.000.000	8.000.000
2 йил охири	10.000.000	60.0000	3.000.000	5.000.000	5.000.000
3 йил охири	10.000.000	20.0000	1.000.000	6.000.000	4.000.000
4 йил охири	10.000.000	20.0000	1.000.000	7.000.000	3.000.000
5 йил охири	10.000.000	20.0000	1.000.000	8.000.000	2.000.000

Ушбу усулда тузилган жадвалда йиллик амортизация суммаси билан иш ёки фойдаланиш бирлиги ўртасидаги бевосита боғлиқликни кўриш мумкин. Жамғарилган эскириш суммаси ҳар йили иш бирлигига ёки фойдаланишга (юришига) тўғри боғланган ҳолда ортиб боради. Ниҳоят, баланс қиймати, йил сайин иш бирлигига ёки фойдаланишга тўғри мутаносиб равишда қолдиқ қийматга етмагунча камайиб боради. Бу усулга мувофиқ ҳар бир объектнинг тахмин қилинаётган бирлиги маълум активларга мос келиши керак.

Тезлаштирилган ҳисобдан чиқариш усули ўз навбатида қуйидаги усулларга бўлинади:

а) сонларнинг йиғиндиси бўйича қийматни ҳисобдан чиқариш (кумулятив) усули.

Бу усул қандайдир объектнинг хизмат қилиш йиллари суммаси орқали аниқланади ва бу сумма ҳисоблаш коэффициентидан маҳраж бўлиб хизмат қилади. Бу коэффициентнинг суръатида объектнинг хизмат муддатининг охиригача қолган йилларининг сони туради (тесқари тартибда).

Юқорида келтирилган мисолга мурожаат қилайлик, лекин юк авторанспортининг қолдиқ қиймати 10000000 сўм.

Масалан, юк машинасининг тахмин қилинаётган фойдали хизмат муддати 5 йил.
Эксплуатация йиллари суммаси – 15 йил (кумулятив сон):

$$1+2+3+4+5+15$$

Сўнгра, ҳар бир қасрни 9.000.000 га (10.000.000-1.000.000) тенг бўлган амортизацияланадиган қийматга кўпайтириш йўли орқали ҳар йиллик амортизация суммаси аниқланади:

$$5/15, 4/15, 3/15, 2/15, 1/15$$

Бу ҳолда амортизация чегирмалари суммасининг жадвали қуйидаги кўринишда бўлади:

млн.с.

Даврлар	Бошланғич қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамланган амортизация суммаси	Баланс қиймати
Харид санаси	10	-	-	10
1 йил охири	10	$(5/15 \times 9) = 3$	3	7
2 йил охири	10	$(4/15 \times 9) = 2.4$	5.4	4.6
3 йил охири	10	$(3/15 \times 9) = 1.8$	7.2	2.8
4 йил охири	10	$(2/15 \times 9) = 1.2$	8.4	1.6
5 йил охири	10	$(1/15 \times 9) = 0.6$	9.0	1.0

Жадвалдан кўришиб турибдики, энг катта амортизация суммаси биринчи йилда ҳисобланади, кейин йилма-йил у камаяди, жамланган амортизация олдинги даврга нисбатан камроқ ортиб боради, баланс қиймати қолдиқ қийматига етиб бормагунича ҳар йили амортизация суммасига камайиб боради.

б) камайиб борувчи қолдиқ усули.

Бу усул сонлар йиғиндиси усули тамойилларига асосланган. Бу усулда ҳар қандай қатъий ставка қўлланилиши мумкин бўлса ҳам, аммо кўпинча тўғри чизиқли усулда фойдаланган ўртача даражага нисбатан икки карра кўпайтирилган меъёр қўлланилади. Бу жараён иккиланган амортизацияда камайиб борувчи қолдиқ усули деб аталади. Олдиндаги мисолда юк автомобилнинг фойдали хизмат муддати 5 йилга тенг эди. Тўғри чизиқли амортизациялаш усулида ҳар йилги меъёр мос равишда 20% $(100\%/5)$ ни ташкил қилади. Камайиб борувчи қолдиқни ҳисобдан чиқаришнинг қабул қилинган ушбу 40% ҳар йилнинг охирида баланс қийматига кўпайтирилади. Амортизация ҳисоблашда тахмин қилинаётган қолдиқ қиймати, охириги йилдагисидан ташқари ҳисобга олинмайди. Бу усулни ифодаловчи жадвал келгуси бетда келтирилган.

(млн.с)

Даврлар	Бошланғич қиймати	Йиллик амортизация суммаси	Жамланган амортизация суммаси	Баланс қиймати
Харид санаси	10	-	-	10
1 йил охири	10	$(40\% \times 10) = 4$	4	6
2 йил охири	10	$(40\% \times 6) = 2.4$	6.4	3.6
3 йил охири	10	$(40\% \times 3.6) = 1.44$	7.84	2.16
4 йил охири	10	$(40\% \times 2.16) = 0.864$	8.704	1.296
5 йил охири	10	0.296	9.0	1.0

Жадвалдан кўриниб турганидек, амортизациянинг қатъий меъёри доимо олдинги йилнинг баланс қийматига нисбатан ишлатилган. Амортизация суммаси (энг каттаси биринчи йилда) йилдан-йилга камаяди ва ниҳоят, охириги йилдаги амортизация суммаси баланс қийматининг қолдиқ қийматигача камайтириш учун зарур бўлган сумма билан чекланган.

Собиқ С даврида амортизация ажратмалари асосий воситаларнинг юзлаб гуруҳлари, уларнинг ичида эса минглаб асосий воситаларнинг ҳар бир тури бўйича алоҳида амортизация меъёрлари белгиланган бўлиб, шу меъёрларда амортизациянинг ҳар ойдаги суммалари ҳисобланар эди.

С халқ хўжалигидаги асосий воситаларнинг тўла қайта тиклашга йўналтириладиган амортизация ажратмаларининг ягона меъёри С Министрлар Советининг 1990 йил 22 октябрида 1072-сонли қарори билан тасдиқланган бўлиб, уни 1991 йилнинг 1 январидан бошлаб амалга киритилган эди. Унда асосий воситаларнинг камида 200 гуруҳи ва 2000 ортиқ турлари бўйича алоҳида -алоҳида меъёр(норма)лари белгиланган бўлиб, асосий воситаларнинг ҳар ойдаги амортизацияси (эскириши) шу меъёрлар бўлиб ҳисобланар эди. Ундан ташқари бу ҳужжатда асосий воситаларнинг ишлатилаётган шароитлари (намлик, зарарли ва оғир шароитлар) ҳамда ишлаш режими (сменалар сони)нинг ўзгаришига қараб меъёрларни оширадиган ёки кодлардан фойдаланиш тавсия этилган эди. Бу меъёрларга Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатаётган корхоналарда 1996 йилнинг охиригача амал қилиб келинди.

1996 йил 31 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 469-сонли қарорига биноан Республика Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси томонидан «Асосий воситаларнинг гуруҳлари бўйича амортизациянинг ягона меъёрлари тўғрисида»ги янги тартиби ишлаб чиқилди. Бу қарорга биноан, амортизация ажратмаларини ҳисоблашни соддалаштириш мақсадида 1997 йил 1 январдан бошлаб барча асосий воситалар бир йиллик амортизация меъёрлари бўйича қуйидаги беш гуруҳга бўлинган:

1. Иморатлар, иншоотлар ва қурилишлар – 5 фоиз.

2. Енгил автомобил, такси, йўлларда ишлатиладиган автотрактор техникаси, махсус ускуналар ва жихозлар. Компьютерлар, унинг ёнларидаги жихозлари ва маълумотларни ишлаш бўйича асбоблар – 20 фоиз.

3. Автотранспортнинг ҳаракатдаги таркиби /состави/: юк ташувчи автомобиллар, автобуслар, махсус автомобиллар ва автотирковлар. Саноатнинг барча тармоқлари, тикув ишлаб чиқариш учун машина ва асбоб-ускуналар, темирчи-пресслаш асбоб-ускуналари, қурилиш асбоб-ускуналари, кишлок хўжалик машиналари ва асбоб-ускуналар, офис учун мебеллар – 15 фоиз.

4. Бошқа гуруҳларга киритилмаган амортизацияланадиган активлар – 10 фоиз.

5. Темир йўл, денгиз, дарё ва ҳаво транспорти воситалари. Кучлантирувчи машиналар ва асбоб-ускуналар, иссиқлик-техникавий асбоб-ускуналар, турбина асбоб-ускуналари, электр двигателлари ва дизель генераторлар. Электр ўтказгич ва алоқа қурилмалари. Турбопроводлар – 8 фоиз.

Бу янги қарорда корхоналарга, керак бўлса, амортизация меъёрларни тасдиқланган меъёрларга қараганда камайтириш ёки тезлаштирилган амортизация ҳисоблаш усулидан фойдаланишга руҳсат этилган.

Тезлаштирилган амортизациядан фойдаланилганда қўлланилган коэффициент "Низом" билан белгиланган меъёрдан 2 баробардан ошмаслиги ва тасдиқланган меъёрлардан ортиқ бўлган суммани фойда-даромадга солинадиган солиқ бўйича солиққа тортиладиган базага қўшилиши кераклиги таъкидланган.

Янги тартибга асосан амортизация қуйидаги асосий воситалар бўйича ҳисобланмайди:

- махсулдор ҳайвонлар, кўтос ва хўкизлар;

- кутубхона фондлари;

- ҳокимиятларга ва умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларига қарашли шаҳар ободончилиги иншоотлари:

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан консервацияга ўтказилган асосий воситалар;

Тўла амортизацияланган асосий воситалар.

Қурилаётган корхонанинг сотиб олинган асосий воситалари ҳамда тугалланмаган қурилишдаги объектлар бўйича амортизация қурувчи ташкилот томонидан асосий фондларнинг қиймати тўғрисидаги маълумотномага асосланган ҳолда субъект томонидан белгиланган меъёрлар асосида ҳисобланади.

Шундай қилиб «Амортизациянинг меъёрлари тўғрисида»ги низомда амортизация меъёрларининг анча қисқартирилганидан ташқари қўшимча равишда қўллаш учун тавсия этиладиган коэффицентлар ҳам чиқариб ташланган.

Шубҳасиз, бу янгилик амортизация ажратмаларини ҳисобга олишни анча осонлаштиради ва ишлатилаётган асосий воситаларнинг қийматини ва улардан фойдаланиш муддатини аниқлашни соддалаштиради. Илгари мавжуд бўлган амортизация ажратмаларини тиклаб олиш, ҳисоблаш ва уларни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархига адолатли кириштиш имконини беради, лекин бу аниқлик ва объективликка путур етказиши мумкин.

Маълумки, шу вақтгача қўлланиб келинаётган амортизация меъёрлари мукамал, асосланган ҳисоб-китоблар билан ҳисобланган бўлиб, уларнинг катта-кичиклиги асосий воситаларнинг бир гуруҳи ичида ҳам катта фарқ қилади. Масалан, фақат енгил саноатдаги машина ва асбоб-ускуналарининг гуруҳини олсак айрим объектлар бўйича амортизация меъёрлари 4,3 дан 14,3 фоизгача белгиланган бўлса, қурилиш материаллари саноатида улар 5 дан 25 фоизгача фарқланади ва ҳоказо.

Агар 1997 йилдан бошлаб амал қилаётган янги амортизация меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш «Амортизация ажратмаларини ҳисоблашни соддалаштириш» бўлса, бундай соддалаштириш усули юқорида номланган 1072-қарорда ҳам мавжуд. Бу қарорга биноан амортизация ажратмаларининг бир ойлик суммаси корхонадаги барча асосий воситаларнинг объектлари бўйича фақат бир марта, у ҳам бўлса корхона ишга туширилаётган ойда ҳисоблаб чиқилади.

Бунинг учун, масалан, корхона январ ойида ишга тушириладиган бўлса, ушбу корхонадаги барча асосий воситаларнинг объектлари жойлашган жойлари ва белгиланган ягона амортизация ажратмаларининг меъёрларига кўра турлари (шифрлари) бўйича гуруҳланиб чиқилади. Бунинг учун маълумотлар ҳар бир асосий воситанинг объекти учун очиладиган аналитик карточкалардан олинади.

Ҳар ойдаги амортизация ажратмаларни ҳисоблаш учун бухгалтерияда қўлланиладиган маҳсус 6-сонли ишлов жадвалидан, автотранспорт бўйича эса 9-сонли ишлов жадвалидаги шаклидан фойдаланилади.

Бу жадвал шундай тузилганки, унинг маълумотлари асосида ҳар бир навбатдаги ҳисобот ойнанинг амортизация ажратмалари суммасини ўтган ойдаги ҳисоблаб топилган амортизация суммалари асосида осонлик билан топиш мумкин. Масалан, бизнинг мисолимиздаги субъект бўйича январ ойида ишга туширилган феврал ойнанинг амортизация ажратмалари суммасини топиш учун ишлов жадвалида январ ойнанинг амортизация суммасига шу январ ойида ишлатилган ва топширилган асосий воситалар объектининг ҳар бири бўйича бир ойлик амортизация ажратмаларининг суммалари қўшилиб, ўша ойда фойдаланишдан чиқиб кетган асосий воситаларнинг объектлари бўйича бир ойлик амортизация ажратмаларининг суммаси чегириб (олиб) ташланади. Агар январ ойидаги асосий воситалар таркибида ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмаса, унда феврал ойидаги амортизация суммаси январ ойидаги амортизация суммасига тенг бўлади.

Шундай қилиб, ишлов жадвалининг маълумотлари ҳар ойдаги амортизация ажратмаларининг суммасини тегишли цех ва участкаларнинг харажатларида акс эттириш, яъни дебетланувчи 2010, 2300, 2510, 2610, 9410, 9420, 9450 ва бошқа счётларнинг дебетига «Асосий воситаларнинг эскириши» суммасини ёзиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

3. Номоддий активлар тушунчаси, уларни таснифлаш.

Номоддий активлар хўжалик юритувчи субъектнинг мулки ҳисобланган узоқ муддатли активларининг асосий қисми бўлиб ҳисобланади, чунки субъект ўз вақтида ушбу активларни ишлатиш ҳисобидан даромад олиш учун харажат қилган.

Бухгалтерия ҳисобида номоддий активлар асосий воситаларга ўхшаб таъриф (тасниф)га эга, яъни улар субъект томонидан фойдаланиш учун сақланади, узоқ муддатли асосда ишлатилиш мақсадида олинади ва оддий фаолият жараёнида сотилиш учун мўлжалланмаган бўлади.

Номоддий активлар ўзининг бажарадиган вазифаси ва бошқа асосий хусусиятлари билан асосий воситаларга ўхшайди, шунинг учун ҳам узоқ муддатли активлар гуруҳида жойлашган, лекин жисмоний мазмунга ва кўринишга эга эмас.

Номоддий активлар қуйидаги талабларга жавоб берадиган активлар бўлиши керак:

- хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятида фаол фойдаланилади, инвестиция сифатида сақланмаслиги ва сотиш учун олинмаслиги лозим;
- жорий ҳисобот даври тугагандан кейин наф келтириши лозим;
- ҳамма вақт моддий моҳиятга эга бўлавермайди.

Номоддий активларнинг қиймати муомалавий, молиявий ёки фоизли даромад келтирадиган имтиёзлар ёки ишбилармонлик ҳуқуқлари мажмуаси сифатида акс этирилади ва унга гудвиллар, патентлар, муаллифлик ҳуқуқи, савдо маркаси киради.

Мулкчилик ҳуқуқи корхонага тегишли номоддий активларнинг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш қуйидаги счётларда амалга оширилади:

- 0410 "Патентлар, лицензиялар ва ноу-хау";
- 0420 "Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналари";
- 0430 "Дастурий таъминот";
- 0440 "Ер ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқлари";
- 0450 "Ташкилий харажатлар";
- 0460 "Франчайз";
- 0470 "Муаллифлик ҳуқуқлари";
- 0480 "Гудвилл";
- 0490 "Бошқа номоддий активлар".

Объектларни номоддий активларга киритиш тартиби ва уларнинг таркиби қонунчилик асосида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1998 йил 12 октябрда 49-сон билан тасдиқланган (7-БҲМС) "Номоддий активлар" Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (20.10.1998 й. 506-сонли рўй., "Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идоралари меъёрий ҳужжатлар ахборотномаси", 1999 й., 6-сон) асосида тартибга солинади.

Номоддий активлар қуйидаги объектлар учун аниқланадиган бошланғич баҳода номоддий активларни ҳисобга олувчи счётларда ҳисобга олинади:

а) таъсисчилар томонидан корхонанинг устав капиталига улуш ҳисобидан киритилгани - томонларнинг келишуви бўйича;

б) тўлов асосида бошқа корхона ва шахслардан харид қилинган ушбу объектларни харид қилиш ва тайёр ҳолатга келтириш бўйича амалга оширилган - ҳақиқий харажатлар бўйича;

в) бошқа корхона ва шахслардан текинга олинган объектлар - кирим қилиш санасидаги бозор баҳосида ёки қабул қилиш-топшириш ҳужжатларида кўрсатилган қиймат бўйича;

г) корхонанинг ўзи томонидан яратилган ёки корхонанинг ўзида илмий - тадқиқот ишлари натижасида олинган объектлар - ҳақиқий таннархи бўйича.

Таъсисчилар томонидан корхонанинг устав капиталига уларнинг улушлари ҳисобига киритилган номоддий активларни кирим қилиш (0400) номоддий активларни ҳисобга олувчи счётларнинг дебетида ва 4610 "Устав капиталига таъсисчиларнинг улушлари бўйича қарзи" счётининг кредитида акс этирилади.

Бошқа корхона ва шахслардан харид қилинган номоддий активлар, номоддий активларни ҳисобга олувчи счётларнинг дебети, 0830 "Номоддий активларни харид қилиш" счётининг кредитига кирим қилинади.

Бошқа корхона ва шахслардан текинга олинган номоддий активларнинг кирим қилиниши номоддий активларни ҳисобга олувчи счётларнинг дебетида, 8530 "Текинга олинган мулк" счёти билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Агар номоддий актив корхонанинг ўзи томонидан яратилса ва уни яратиш харажатларининг аниқ суммасини аниқлаш имкони мавжуд бўлса, у ҳолда номоддий актив ҳақиқий таннархи бўйича акс эттирилади. Номоддий активларнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш имконияти мавжуд бўлмаган ҳолда ушбу харажатлар илмий-тадқиқот ишлари (ИТИ) ёки илмий-тадқиқот, синов конструкторлик ишлари (ИТСКИ) харажатлари сифатида акс эттирилади.

"Гудвилл (фирма баҳоси)"нинг бухгалтерия ҳисоби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1998 йил 12-октябрда 49-сон билан тасдиқланган (7-БҲМС) "Номоддий активлар" Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартига (20.10.1998 й. 506-сонли рўй., "Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, давлат қўмиталари ва идоралари меъёрий ҳужжатлар ахборотномаси", 1999 й., 6-сон) мувофиқ амалга оширилади.

Номоддий активлар чиқиб кетганда (сотилганда, текинга берилганда ва бошқаларда) уларнинг бошланғич қиймати номоддий активларни ҳисобга олувчи тегишли счётларнинг (0400) кредитидан 9220 "Бошқа активларнинг чиқиб кетиши" счётининг дебетида ҳисобдан чиқарилади.

Номоддий активлар қуйидаги хусусиятларга эга бўлади:

1. **Олиш усули.** Номоддий активлар бошқа субъектдан сотиб олинishi мумкин. Масалан, ишлаб чиқилган ва бошқа фирма томонидан регистрация қилинган (рўйхатга олинган) франшизалар ёки патентлар.

2. **Ўхшашлик** (айнан тенглаштиришлик). Айрим номоддий активлар фирманинг бошқа активларидан алоҳида ажратилиши мумкин. Масалан: патентлар, савдо маркалари ва франшизалар. Лекин бошқа номоддий активларнинг алоҳида ажратилиши мумкин эмас, аксинча, уларнинг баҳоси фирманинг бошқа активлари билан ўзаро уюшган ҳолда чиқарилади. Масалан: мижозларнинг ишончи ёки ходимларнинг малакаси даражасида асосланган гудвил.

3. **Алмаштириш.** Сотиладиган ёки сотиб олиш мумкин бўлган алоҳида тенглаштирилган номоддий активлар алмаштиришга лойиқ, масалан: патентлар, франшизалар ёки савдо маркалари. Бошқа номоддий активлар алоҳида тенглаштирилган бўлиб, фақат фирманинг сотилиши жараёнида алмаштирилиши мумкин. Масалан: ташкилий харажатлари, гудвил алоҳида тенглаштирилмаган, алмаштиришга лойиқ бўлмаган ва бир вақтда бошқа активларни олмай туриб қабул қилинмайдиган номоддий активларга мисол бўлиб хизмат қилади.

4. **Номоддий активларни ишлатишда олинадиган даромадларнинг даври.** Айрим НМА бўйича даромадлар олиш даврини аниқлаб бўлмайди. НМАларни ишлатишдан кутилган даромадларни олиш даври иктисодий ёки юридик ва келишилган чекланишлар орқали аниқланади. Масалан: лицензияни ишлатишдан олинадиган даромад тузилган ва қайд қилинган шартномада аниқланади.

Номоддий активлар қуйидаги активлар сифатида аниқланади:

- субъект фаолиятида фаол ишлатилади, инвестициялар сифатида ёки сотиш мақсадида сақланмайди;

- ҳозирги ҳисобот даври тугаганидан кейин фойда келтириши керак;

- ҳар доим ҳам моддий моҳиятга эга эмас.

Номоддий активларнинг баҳоси фақат имтиёзлар ва тадбиркорлик ҳуқуқлари билан тақдим этилади. У фоизли, молиявий ёки муомалавий даромад келтиради. Уларга гудвил, патентлар, муаллифлик ҳуқуқлари, савдо маркалари ва ҳоказолар киради.

Номоддий активларнинг баҳоси асосий воситаларга ўхшаб вақти-вақти билан амортизация қилинади, яъни активнинг ишлатилиши пайтида, фойдали вақт ичида харажатларнинг таркибига қўшилади.

Ҳозирги кунда субъектларнинг иқтисодий ҳолати уларни такомиллаштиришни талаб қилади, давлат ичида ва ташқи ишлаб чиқарувчилар орасида рақобат ассортиментини янгилаш доирасида ва маҳсулотларнинг сифатини, бажарилаётган ишни ва хизматларни оширишда субъектга янги мажбуриятлар қўяди.

Қўйилган масалаларни ечишни таъминлаб турувчи инструментлардан бири номоддий активлар ҳисобланади, чунки улар моддий хусусиятга эга бўлмай маҳсулотни яратиш ва даромадларни олишда фаол қатнашади. Уларга патентлар, лицензиялар, "ноу-хау", ердан ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлари, брокерлик жойлари, савдо маркалари, программали дастурлар ва бошқалар киради.

Юқорида келтирилган 4та хусусият номоддий активларнинг ҳар хил категориялари учун бухгалтерия ҳисобининг усуллари таъсир қилади.

Номоддий активларнинг ҳисоби моддий активларга, масалан, ер, бино ва усқуналарга қўлланиладиган худди шундай тамойиллар ва тартибларни ўз ичига мужассамлаштиради. Бу тамойиллар ўз ичига қуйидагиларни олади:

1. Ушбу активларни олиш вақтида таннарх тамойилини қўллаш;
2. Мослик тамойилини, бу сарфланган харажатлар ва олинган даромадлар ушбу ҳисобот даврида акс эттирилишини талаб қилувчи, ишлатиш даври пайтини қўллаш.
3. Чиқиш пайтида даромадларни тан олиш тамойилини қўллаш, яъни чиқимдан олинган фойда ёки қўрилган зарар олинган пул маблағлари ва чиқиб кетган активнинг баланс қиймати орасидаги фарқининг тан олиниши.

Номоддий активларнинг ҳисобида 2та асосий масала мавжуд:

- ҳозирги ҳисобот даврида ушбу активлар қийматининг қайси қисмининг харажатлар ҳисобига қўшилишини аниқлаш;

- балансда кўрсатилган қоплаш қийматини ҳисоблашнинг зарурлиги.

Ушбу масалаларни ечиш учун қуйидаги ишларни бажариш керак:

- номоддий активларнинг дастлабки қийматини тўлиқ, тўғри ва ўз вақтида аниқлаш;
- номоддий активлар қийматининг тегишли қисмини улардан фойдаланиш жараёнида харажатларнинг таркибига тўғри қўшиш;
- номоддий активларнинг ишлатилиши билан боғлиқ бўлган харажатларнинг ҳисобини тўғри юритиш;
- номоддий активларнинг ҳисобдан чиқарилишини тўғри ва ўз вақтида ҳисобда акс эттириш.

4. Номоддий активларнинг аналитик ва синтетик ҳисобини ташкил қилиш.

Объектларнинг номоддий активлар қаторига киритиш тартиби ва уларнинг таркиби тегишли қонунчилик ҳужжатлари ва 7-БХМС "Номоддий активлар"га асосан тартибга солинади. Бу счётларнинг сальдоси (қолдиқ) мазкур объектнинг бошланғич баҳосини акс эттиради, дебети бўйича обороти- бу активларнинг эгаллаш пайтида (келиши), таъсисчилар томонидан ажратиш пайтида бошланғич нархи бўйича ёки келишилган нарх бўйича қабул қилиш пайтидаги киримидир. Бу суммалар 6010-"Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар", 6110-"Мустақил балансга ажратилган бўлинмаларга тўланадиган счётлар", 4710-"Таъсисчиларнинг бадаллари бўйича қарзлари", 5110-"Ҳисоблашиш" счёти, 5210 ва 5220-"Валюта счёти"лари ва ҳоказо счётларнинг кредити бўйича акс эттирилади. 0400-"Номоддий активлар" счётларининг кредити бўйича бу активларнинг ҳисобдан чиқарилиши акс эттирилади, бунда ушбу суммалар бир вақтнинг ўзида 9220-"Бошқа активларни сотиш ва бошқа ҳисобдан чиқаришлар" счётининг дебети бўйича ёзиб қўйилади.

Номоддий активларнинг қабул қилиниши пайтида аналитик ҳисобнинг карточкалари (6-А-В шакли) тўлдирилади ва бу маълумотлар мос бўлган жамғарма қайдномаларга қўчирилади.

Номоддий активларнинг кирими пайтида:

- устав капиталига киритилган таъсисчиларнинг улуши сифатида: 0400-«Номоддий активлар» счётларининг дебети, 4710-"Таъсисчиларнинг бадаллари бўйича қарзлари" счётининг кредити;

- бошқа шахслардан активларни сотиб олишда юкхати ва қабул қилиш далолатномалари асосида: 0400-"Номоддий активлар" счётларининг дебети, 0830-"Номоддий активлар сотиб олиш" счётининг кредити;

- агар активлар бошқа шахслардан текинга ёки давлат томонидан ёрдам сифатида олинса: 0400-"Номоддий активлар" счётларининг дебети, 8510-"Устав капитали (фонди)" (давлат корхоналари учун) ва 9910-"Якуний молиявий натижа" счётининг кредити (бошқа субъектлар учун) ва бир вақтда уларнинг эскиришларининг қиймати тасдиқланган меъёр асосида акс эттирилади. "Сарфлар (харажатлар)" счётларининг дебети- 2000, 2300, 2500, 3100, 9410, 9420, 9430, 9450 ва шунга ўхшашлар ва 0500-"Номоддий активларнинг эскириши" счётларининг кредитида қайд қилинади.

Номоддий активлар қуйидаги хўжалик муомалаларининг таъсири натижасида субъектнинг мулкидан чиқарилади:

- бошқа субъектларга келишилган нарх асосида реализация қилиш оқибатида: 9220-"Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқа чиқимлар" счётининг дебети, 0400-"Номоддий активлар" счётларининг кредити;

- бошқа юридик ва жисмоний шахсларга қолдиқ нарх бўйича текинга ўтказиш оқибатида 9220-"Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқа чиқимлар" счётининг дебети, 0400-"Номоддий активлар" счётларининг кредити;

- бутунлай эскириши ёки даромад олиш хусусиятининг йўқолиши оқибатида: 9220-"Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқа чиқимлар" счётининг дебети, 0400-"Номоддий активлар" счётларининг кредити;

- ҳисобланган эскиришлар ҳисобига: 0500-"Номоддий активларнинг эскириши" счётларининг дебети, 9220-"Бошқа активларнинг реализацияси ва бошқа чиқимлар" счётининг кредити;

- бошқа фирма, филиаллар ва қўшма корхоналарнинг устав капиталига таъсис бадали сифатида ўтказиш оқибатида: 9220-"Бошқа активларни реализацияси ва бошқа чиқимлар" счётининг дебети, 0400- "Номоддий активлар" счётларининг кредитига кўчирилади.

Номоддий активларнинг субъект мулкидан чиқиб кетиши акциядорларнинг ёки таъсисчиларнинг йиғилишидаги кўчириш, ушбу активларни ҳисобдан чиқариш ҳақидаги баённомалари, қабул қилиш ёки ўтказиш далолатномалари асосида амалга оширилади.

Номоддий активларнинг баҳосига қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС)нинг суммаси киради, шунинг учун бу активларга эга бўлиш пайтида солиқнинг суммаси 6410-"Бюджетга тўловлар юзасидан қарзлар" счётида алоҳида ҳисобга олинади ва 6 ой ичида бюджетга ўтказишга лойиқ бўлган ҳисобланган солиқнинг умумий ҳисобидан (суммасидан) чегириб қолинади.

Ишлатиш пайтида номоддий активлар аста-секин эскиради, ўзининг фойдали хусусиятларини йўқотади ва эскириш суммасининг жамғарма ҳисоби учун 0500- "Номоддий активларнинг эскириши" счётлари туркуми қўлланилади. Ушбу счётлар туркумида қуйидаги счётлар очилган:

0510- "Патент, лицензия ва ноу-хаунинг эскириши"

0520- "Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналарининг эскириши"

0530- "Дастурий таъминотнинг эскириши"

0540- "Тудвиллнинг эскириши"

0550- "Ташкилий харажатларнинг эскириши"

0560- "Франшизаларнинг эскириши"

0570- "Муаллифлик ҳуқуқларининг эскириши"

0580- "Ердан ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқларининг эскириши"

0590- "Бошқа номоддий активларнинг эскириши"

"Номоддий активлар" номли 7-сон БХМСга асосан номоддий активларга оид эскириш миқдори уларнинг амортизацияланадиган қиймати ва фойдали хизмат муддатидан келиб чиққан ҳолда белгиланган меъёрлар асосида ҳар ойда ҳисоблаб чиқилади. Фойдали хизмат муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш 5 йил муддат (субъект фаолиятдан ортиқча муддатда бўлмаган ҳолда) ҳисобида белгиланган.

Номоддий активларга амортизацияни қуйидаги усуллар бўйича ҳисоблаш мумкин:

- тўғри чизикли ёки тенг равишда;
- ишлаб чиқариш бирликларининг миқдори асосида;
- камайиб борувчи қолдиқ усулида.

Ҳар бир ҳисобот даврининг охирида номоддий активларнинг фойдали хизмат даврини қайта кўриб чиқиш зарур. Агарда башорат (прогноз) дастлабки баҳолашдан фарқ қилса жорий ва келгуси даврлар учун ҳисобланадиган амортизация суммасини ошириш ёки камайтириш зарур. Бу счётлар тартибга солиб турувчи счётлар деб ҳисобланади, унинг кредитида ишлатиш даврида харажатларнинг бадал суммаси акс этади, дебети бўйича эса чиқиб кетган активларнинг эскириш суммаси акс этади. Ушбу эскириш суммаси объектларнинг харажатларига қўшилган бўлади: 2010-"Асосий ишлаб чиқариш", 2310-"Ёрдамчи ишлаб чиқариш", 2500-"Умум ишлаб чиқариш харажатлари", 9410, 9420, 9430, 9450-"Давр сарфлари" ва "Хизмат қилувчи хўжаликлар", 3100-"Келгуси давр харажатлари" ва бошқа счётларнинг дебетида қайд қилинади.

Номоддий активларнинг сотиш, алмаштириш ёки бошқа усуллар ёрдамида чиқиб кетиши пайтида, унинг амортизация қилинмаган қиймати номоддий активлар счётида чиқиб кетишдан олинган фойда ёки кўрилган зарарлар акс эттирилиши керак.

Гудвил-аниқлаб бўлмайдиган номоддий активлар. Гудвил аниқлаб бўлмайдиган, энг кўп тарқалган ва муҳим бўлган номоддий активлар ҳисобланади. Гудвил фирманинг яхши характеристикалари натижасида пайдо бўладиган қийматини белгилайди, бу эса фирманинг аниқ активларидан кутилган даромадга қўшимча даромадларни оширади. Гудвил олиш далилсиз ҳам мавжуд бўлиши мумкин, фақат битта компания бошқа компанияни сотиб олгандагина ёки уларнинг қўшилиши пайтидагина ушбу гудвил жорий ҳисобда тан олинади. Гудвил ҳақидаги саволларни ҳал қилиш аввало унинг маъносини кўриб чиқишдан - нималар натижасида гудвил ҳосил бўлади-бошланади, кейин эса баҳолаш, рўйхатдан ўтказиш, амортизация ва гудвил ҳисоби ҳақидаги саволларига ўтилади.

Гудвилнинг концептуал моҳияти. Асосан, гудвил фирманинг одатий кўрсаткичларидан ошиб кетган, келажакдаги молиявий кўрсаткичларининг тахминий қийматини ифодалаб беради. Бу тахмин фирмага ёки унинг муомалавий шароитига тегишли номоддий қулай характеристика(тавсиф)лари ёки омиллари фирма учун келажакда юқори даромадларни олиш эҳтимолини юзага чиқаришдан пайдо бўлади.

Бу омиллардан ҳар бири, шунингдек рўйхатда келтирилмаган бошқа омиллар ушбу омилларнинг йўқлигига нисбатан, фирмага катта даромад олишнинг усулларини кўпайтиради. Даромадларнинг ошишига имкон яратиб, бу омиллар фирманинг қийматини алоҳида активларнинг қийматидан юқорироққа оширади. Қийматнинг ошиши кўпинча фирманинг баҳосида акс этади ва гудвил деб номланади.

Гудвилнинг бошланишини яратадиган омилларнинг асосий хусусияти шундан иборатки, улар фирманинг бошқа активлари билан боғлиқ бўлган қийматини ташкил этади. Улар фирманинг бир қисми бўлиб, ундан мустақил бўла олмайди ва бундан ташқари уларни алоҳида сотиш имконияти ҳам бўлмайди. Ўз навбатида бу тобеълик баҳолашда жиддий муаммони туғдиради, чунки фирманинг гудвилини фирмадан ажратиб бўлмайди, шунингдек алоҳида сотиб олиш ёки сотиб бўлмайди; уни фақат фирма сотилганда объектив баҳолаб бўлади. Фирма ўзининг ишлаб чиқариш режаларини амалга ошириш пайтида гудвилни юзага келтириши мумкин, гудвилнинг қийматини баҳолаш мумкин бўлганда боғлиқ бўлмаган бошқа субъект билан қандайдир бозор муносабатлари ёки муомала мавжуд эмас.

Фирма гудвилни келишилган нархда фақат у иккинчи фирмани сотиб олгандагина олинган ва таққослаштирилган активларнинг ҳозирги бозор қийматидан юқори бўлган нархда олгандагина тан олади.

Ҳисоб мақсадлари учун гудвилни қуйидаги кўрсаткичлар ўртасидаги фарқлари бўйича кўриб чиқиш мумкин: фирмани сотиб олишнинг ҳақиқий баҳоси ва тенглаштирилган соф активларнинг ҳақиқий бозор қиймати. Қачонки гудвил қиймат тамойилига мувофиқ бўлсагина харид қилиш орқали олиш унинг қийматини ўлчашнинг ягона объектив воситаси ҳисобланади.

Илмий текшириш ва ихтиролар (ИТИ) учун сарфлар. Илмий текшириш ва ихтиролар учун сарфлар кўп компанияларда муҳим харажатлардан бири ҳисобланади.

- илмий текшириш ишлари ва ихтироларга қуйидаги таърифлар ва аниқликлар берилган: Илмий текшириш ишлари- бу янги илмий ёки техникавий билимларни олиш ниятида қабул қилинган ва режалаштирилган изланиш ишлари. Бундай турдаги изланиш ишлари аниқ мақсад еки қўллашга қаратилган бўлиши мумкин.

ихтиролар- бу илмий текширишлар, изланишларнинг ёки бошқа билимларнинг янги ёки мутлоқ такомиллаштирилган материаллар, ускуналар, маҳсулотлар, жараёнлар, тизим ёки хизматларни режалаштириш ёки ихтиролар натижаларининг амалиётга ўтказилишидир. Ихтиролар тушунчаларини таърифлаш, ихтиро маҳсулотларини текшириш ва синовдан ўтказишни, прототипларни куриш, шунингдек, синовчи корхоналарни ишлатишни ўз ичига олади. Ривожланишга мавжуд маҳсулотга, ишлаб чиқариш линияларга, қайта ишланган оддий еки даврий ўзгартиришларни киритиш билан боғлиқ сарфлар бунга кирмайди. У яна ўз ичига бозорни ўрганишни ёки бозордаги товарларни ўрганиш сарфларини олиши мумкин.

ИТИ бўйича ишларни бажариш учун кўрилган ёки олинган иншоот ва асбоб-ускуналар капиталга ёзилиши керак. Бундай олинган ёки кўрилган активларнинг амортизацияси ушбу активларнинг ИТИ мақсадлари учун ишлатиши керак бўлган даврга илмий-текшириш ва ихтиро ишларининг харажатларини ташкил қилади.

Компьютернинг дастурий таъминотига кетган сарфларининг ҳисоби. Амалиётда ишлаб чиқилган хар хил ҳисоб процедураларнинг пайдо бўлиши ва тармоқларнинг кенгайиши билан боғлиқ бўлган компьютер дастурларини такомиллаштиришга кетган сарфларнинг ҳисоби хаддан ташқари муҳим бўлиб қолган. Компьютернинг дастурий таъминоти билан шуғулланувчи субъектларнинг асосий активлари дастур таъминоти ва уларни такомиллаштиришга қуйилган инвестициялардан ташкил топади.

Компьютерларнинг дастур таъминотига кетган сарфларни капиталлаштириш тартиби. Сотувга мўлжалланган ёки кенг ишлатиш учун ижарага берилган компьютернинг дастурий таъминотининг ривожланиши ИТИга кетган сарфларнинг катта қисмини ташкил этади. Ҳисоб пайтида ечиладиган асосий масалалардан биттаси, бу – дастур таъминоти пакетларини такомиллаштириш пайтида сарфланган харажатларнинг қайси бирининг жорий сарфга ва қайси бирининг капиталга ёзилиши кераклигини аниқ ва равшан ёритиш лозим:

- сотувга ёки ижарага беришга мўлжалланган компьютернинг дастурий таъминотини ишлатишга кетган ҳамма сарфлар ИТИга кетган сарфлар ҳисобланади ва капиталга айлантйрилиши керак бўлади.

- оригиналларнинг техник синови (ОТС)ни ўтказиш учун тайёрланган оригинал маҳсулотни ишлаб чиқаришга кетган сарфлар капиталга айлантйрилиши керак. Бу сарфларга ОТС ўтказиш учун текшириш ва кодлаштириш киради.

Ишлов беришга кетган сарфларни капиталга айлантйришни бошлашдаги ҳал қилувчи пайт бу ОТС ўтказилгандан кейинги пайт ҳисобланади. ОТС агар режалаштириш, ишлов бериш, кодлаш ва текшириш амалга оширилган бўлса ушбу хулосага мувофиқ маҳсулотни ишлаб чиқариш учун ўтказилади. Агар дастурга тўлиқ ишлов бериш тугатилган бўлса, ОТС ҳам тугатилган ҳисобланади. Лекин, агарда дастур таъминотини такомиллаштириш ўз ичига

бундай ишлов беришни олмаса, маҳсулотнинг иш модели тугатилган бўлса, ОТС тугатилган ҳисобланади.

Оригинал ҳужжатлардан ва ўқитадиган материаллардан ишлаб чиқарилган дастур таъминотига кетган харажатлар ва тақсимланиш учун материалларни қўлда ўраш ва жойлаш учун кетган сарфлар ишлаб чиқариш чиқимлари ҳисобланади. Бу сарфлар, агарда сотувдан келган фойда тан олинса, инвентаризацияга оид ва реализация қилинган дастур таъминотининг қийматига тааллуқли ҳисобланади.

Дастур таъминотига кетган капиталга айланган сарфларнинг амортизацияси. Стандарт тегишли БХМС компьютер дастурлари билан таъминлашга сарфланган ва капиталга айлантирилган харажатларнинг амортизация ҳисобини тўлиқ тасвирлаб беради.

Амортизациянинг йиллик суммаси чиқарилган дастур таъминоти асосида ҳисобланади ва куйидагилардан ташкил топади:

- дастурнинг фойдаланиш даври ичида қутилган ва олинган ялпи даромаднинг, уни сотишдан олинган янги даромадига нисбатан коэффициентидан;
дастурдан фойдали фойдаланиш даврига амортизацияни бир текисда тақсимлаш усулини қўллаш натижасида ушбу сумма аниқланади.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Асосий воситаларни кирим қилиш тартибини тушунтириб беринг?
2. Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг усулларини санаб беринг?
3. Асосий воситалар ва номоддий активлар ҳисобининг муаммолари нимада?

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А.Каримов. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом еттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Тошкент: “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январь.
2. Xolbekov R.O. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Darslik.-Т.: “Cho’lpon”, 2011.- 200 б.
3. Jo’rayev N. Abduvaxidov F. Sotivoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. –Т.: 2012, - 480 bet.
4. Каримов А.А. ва бошқалар. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. –Т.: “Шарқ”, 2004. – 592 б.

4-мавзу. Меҳнат ва иш ҳақи ҳисоби.

Режа

1. Меҳнатга ҳақ тўлашни шакллари ва турлари.
2. Меҳнат ва иш ҳақининг синтетик ҳамда аналитик ҳисоби.
3. Жисмоний шахслар даромадлари таркиби, уларни солиққа тортиш ва меҳнат ҳақидан бошқа ушлаб қолинадиган суммалар ҳисоби.

Калит сўзлар: корxonанинг шахсий таркиби, туркумлиниши, меҳнатга ҳақ тўлашни шакллари ва турлари, иш ҳақи, ҳужжатлаштириш, расмийлаштириш, синтетик ҳамда аналитик ҳисоби, аванслар ҳисоби, жисмоний шахслар даромадлари таркиби, солиққа тортиш, турли ушланмалар.

1. Меҳнатга ҳақ тўлашни шакллари ва турлари.

Моддий бойликларни ишлаб чиқариш жараёни меҳнат қуроли ва меҳнат буюмларидан ташқари, бевосита меҳнат жараёни ҳам ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиб кишининг истеъмолини қондирадиган маҳсулот вужудга келтирилади.

Хўжалик юритишнинг бозор тизимида ўтиш шароитида меҳнатга ҳақ тўлаш, ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ходимларни ҳимоя қилиш соҳасидаги давлатнинг қўллаб-қувватлаш вазифалари бевосита корхоналарга берилган. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг шакллари, тизимлари ва миқдорини, меҳнат натижасига қараб рағбатлантиришни корхоналар мустақил ўзлари белгилайди.

Меҳнат муносабатларини, шу жумладан ходимлар меҳнатига ҳақ тўлашни юридик асосини меҳнат тўғрисидаги қонуний ҳужжатлар, корхоналарнинг жамоат шартномалари ва бошқа муайян меъёрий ҳужжатлар ташкил этади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларни бухгалтерия ҳисоби 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар» пассив счегида юритилади. Меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисоби корxonанинг ҳисоб тизимида марказий ўринлардан бирини эгаллайди ва у меҳнатнинг сон ва сифати, истеъмолга йўналтириладиган маблағлардан фойдаланиш устидан тезкор назоратни таъминлашга қаратилган.

2008 йил 15 ноябрдан бошлаб бюджетдан молиялаштирилган муассасалар, ташкилотлар ва корхоналарнинг ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш ЎзР ВМнинг 2006 йил 26 октябрдаги 218-сонли Қарори билан тасдиқланган Ягона тариф сеткаси (ЯТС)га асосан амалга оширилади. У ўз ичига 22 тариф разрядини олади ва тариф коэффициентлари орқали турли хил разряддаги иш ва ишчилар (малака) ўртасидаги меҳнатга ҳақ тўлаш нисбатини намоён этади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф СЕТКАСИ

Меҳнатга ҳақ тўлаш разрядлари	Тариф коэффициентлари
0	1,000
22	9,830

Меҳнат ва унга ҳақ тўлашни ҳисобга олиш, ҳисоботни тузиш ва меҳнат ҳақи жамғармаси учун назорат қилиш ва ижтимоий хусусиятга эга бўлган тўловларни амалга ошириш учун субъектларнинг ходимлари, жумладан, саноат тармоғидаги субъектларнинг ишчи ва ходимлари учта гуруҳга бўлинади:

- саноат ишлаб чиқаришидаги ишчи ва ходимлар- ушбу субъектнинг асосий ёъналишида банд бўлган ишчилар ва ходимлар;

- носаноат ишлаб чиқаришидаги ишчи ва ходимлар- асосий ишлаб чиқаришга ва субъектнинг фаолиятини муқобил юритишга ёрдам берувчи тармоқларда банд бўлган ишчи ва ходимлар;

- асосий рўйхатдан ташқари ишчи ва ходимлар- пудрат шартномаси ва бошқа вақтинча шартномаларга асосан вақтинча субъектда ишлаётган ва унга хизмат кўрсатаётган ишчи ва ходимлар.

Бундан ташқари меҳнат бўйича ҳисобот шаклида саноат ишлаб чиқаришидаги ишчи ва ходимлари ўз навбатида иккита гуруҳга- асосий ишчилар ва хизматчилар (раҳбарлар, мутахассислар ва бошқа хизматчилар) га бўлинади. Юқорида келтирилган гуруҳлар, ходимларнинг сони ва таркиби тўғрисидаги кўрсаткичлар тегишли «Ишчи ва хизматчиларнинг сони ва меҳнат ҳақи бўйича қатиқча маълумотларини тузиш» тўғрисидаги ёриқномага мувофиқ тартибга солинади ва аниқланади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш ҳисобининг асосий вазифалари қуйидагилардан ташкил топган:

а) ходимлар билан меҳнат ҳақи бўйича ҳисоблашни (меҳнат ҳақи ва бошқа тўловларни ҳисоблаш, тегишли суммаларни ушлаш ва қолган суммаларни бериш) ўз вақтида амалга ошириш;

в) ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига ҳисобланган меҳнат ҳақи ва тегишли ажратмаларни ўз вақтида ва тўғри қўшиш;

с) тезкор бошқаришни амалга ошириш ва тегишли ҳисобот маълумотларини тайёрлаш учун меҳнат ва унга ҳақ тўлаш билан боғлиқ кўрсаткичларни йиғиш ва гуруҳлаштириш;

д) ижтимоий сугўрта, пенсия ва бандлик жамғармалари билан ҳисоблашни ўз вақтида ва тўғри амалга ошириш.

Меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисоби сарфланган меҳнатнинг миқдори ва сифати, ушбу ёъналишдаги маблағлардан фойдаланиш, меҳнат ҳақи жамғармасини шакллантириш ва ижтимоий хусусияга эга бўлган тўловларни амалга ошириш учун тезкор назорат ўрнатишни таъминлаш лозим. Чунки юқорида келтирилган вазифаларнинг ўз вақтида амалга оширилиши ходимларнинг турмуш фаровонлигини яхшилаш ва иқтисодий силсилалардан ҳимоя қилишнинг асосий омилларидан биридир.

Корхонада ходимлар икки гуруҳга ажратилади:

1. Асосий фаолиятда банд булган ходимлар (саноат ишлаб чиқариш ходимлари);

2. Асосий булмаган фаолиятда банд булган ходимлар.

Меҳнат ҳақи уз таркибига кура иккига булинади:

А) асосий;

Б) қушимча меҳнат ҳақи.

Меҳнатга ҳақ тулашнинг қуйидаги шакллари мавжуд: ишбай, вақтбай.

Янги сётлар режасига асосан, ишчи ва хизматчилар билан ҳисоб - китобнинг синтетик ҳисоби 6710 - “Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тулаш бўйича ҳисоб - китоблар” номли синтетик сётларда юритилади, бу сёт корхона руйхатидаги ва руйхатда турмайдиган ходимлар билан меҳнат ҳақи тулаш (барча турдаги меҳнат ҳақи, мукофотлар, ишлайдиган нафақаларга бериладиган нафақалар, ҳамда бошқа туловлар) бўйича, шунингдек, мазкур корхонанинг акция ва бошқа қимматли қозғалар юзасидан даромадларни тулаш бўйича ҳисоблашлар бўйича ахборотларни умумлаштириш учун мулжаллангандир.

Ишлаган кунлари ва соатларининг миқдори ўндан бир миқдорда кўрсатилади. Табелларга қўлда ишлов берилганда (контровка) ҳарф ва сонлар билан, агарда компютерда ишлов берилганда сонлар билан кодлаштирилади. Субъектларда табелларнинг иккита шакли қўлланилади - Т-12 ва Т-13 ва улар ёрдамида меҳнат вақтидан фойдаланиш ҳисобга олинади ва назорат қилинади.

Т-12 шаклида иш вақтидан фойдаланишдан ташқари ҳисобланган меҳнат ҳақи ҳам кўрсатилади. Унда ҳар бир ходимга бириктирилган табел номери, ходимнинг исми ва насаби, гуруҳи, мутахассислиги ёки мансаби, маоши, шу ойда ишлаган кунларининг сони ва соати, шундан белгиланган соатдан ортиқча ишлаган вақти-соатда, кечаси ва тунда ишлаган вақтлари, ишга келмаган вақти ва сабаблари, дам олиш ва байрам кунлари, бундан ташқари бўш туриб қолган вақтлари ҳам кўрсатилади. Охириги уқунида субъектнинг қайси фаолиятининг тармоғида ишлаганлиги ва ҳисобланган меҳнат ҳақи ҳам кўрсатилади. Чунки

ушбу маълумот меҳнат сарфларини, маҳсулот ва ишнинг таннархини тегишли моддалари бўйича ҳисоблаш имкониятини яратади ва меҳнат унумдорлигини ҳисоблашга асос бўлади.

T-13 шаклида эса ушбу кўрсаткичлар ҳар бир бўлим, тармоқ ёки ишнинг тури бўйича (меҳнат ҳақи суммасидан ташқари) қайд қилиб борилади.

Ушбу ҳужжатларнинг маълумотларига асосланган ҳолда қуйидаги ҳужжатлар тўлғазилади:

ҳисоблашиш-тўлов қайдномаси» - T-49 шакли. Бу ҳужжатда ҳар бир ходим бўйича кодлари кўрсатилган ҳолда тегишли ойда ҳисобланган меҳнат ҳақи суммаси ишлаган жойи кўрсатилган ҳолда қайд қилинади ва ушбу меҳнат ҳақи суммасидан қонун ҳужжатларига мувофиқ чегириб қолинган суммалар чегиртамаларнинг турлари бўйича кўрсатилиб, охириги ушунда ходимга бериладиган сумма кўрсатилади ва ушбу суммага асосан тўлов қайдномаси тузилиб, кассага белгиланган тартибда берилади;

«Ҳисоблаш қайдномаси» T-51 шаклида ҳам асосан ушбу маълумотлар тегишли ойда ҳар бир ходим бўйича қайд қилиб борилади. Айрим ҳолларда T-49 шаклининг ўрнига қўлланилади.

21-сон БХМСда корхона ходимларига иш ҳақининг барча турлари: мукофотлар, ёрдам пуллари, ишлаётган нафақахўрларга нафақалар ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар бўйича жорий қарздорликлар ҳисобини юритиш учун 6710 "Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар" ва 6720 "Депонентлаштирилган иш ҳақи" ҳисобварақлар мўлжалланган.

6710 "Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар" ҳисобварақининг кредитида ҳисобланган меҳнат ҳақи, давлат ижтимоий суғуртаси бўйича ёрдам пуллари ва бошқа шунга ўхшаш суммалар, ҳисобварақнинг дебитида - ҳисобланган иш ҳақидан ушланмалар акс эттирилади.

6720 "Депонентлаштирилган иш ҳақи" ҳисобварақида олинмаган иш ҳақлари бўйича ишчиларга қарзлар акс эттирилади.

Депонентлар билан ҳисоблашишлар ҳисоби, берилмаган иш ҳақи реестри маълумотлари асосида тўлдириладиган депонентлаштирилган иш ҳақи китобида юритилади.

6710 "Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар" ва 6720 "Депонентлаштирилган иш ҳақи" ҳисобварақлари таҳлилий ҳисоби, корxonанинг ҳар бир ишчиси бўйича ишчи ва хизматчилар шахсий ҳисобварақдан (T-54 ва T-54а шакллар) фойдаланган ҳолда юритилади.

Тарифли тизими - бу, меҳнат шароитлари ва унинг оғирлиги, ишларни бажаришнинг табиий иқлим шароитлари, меҳнатнинг жадаллиги ва хусусияти инобатга олинган ҳолда, меҳнатга ҳақ тўлашни табақалаштиришни таъминлашда фойдаланиладиган меъёрлар мажмуидир.

Қуйидагилар меҳнатга ҳақ тўлашнинг тарифли тизимини ташкил этувчи асосий элементлар ҳисобланади:

- тариф ставкалари ва сеткалари,
- тариф коэффициентлари,
- малакавий-тариф маълумотномалари,
- устама ва бошқа қўшимча ҳақлар.

Тариф ставкалари ва сеткалари

Тариф ставкаси - бу бир бирлик иш вақти учун тўланадиган, пул шаклида ифодаланган меҳнатга ҳақ миқдори.

Ишчиларга меҳнат ҳақи тўлашда қўлланиладиган **тариф ставкаси** - бу бир бирлик вақт (соат, кун, ой) давомида бажарилган маълум мураккабликдаги меҳнат учун мукофот миқдоридир.

Разряд - бажарилаётган ишнинг мураккаблилиги кўрсаткичидир. Улар асосида у ёки бу иш турига тариф белгиланади. Шу вақтнинг ўзида разряд ишчининг малакаси кўрсаткичи вазифасини ҳам ўтайди. Меҳнатга ҳақ тўлаш ҳар доим бажарилган иш разрядига асосан амалга оширилганлиги учун, ишчи томонидан бажарилаётган иш разряди ошиши билан унинг меҳнат ҳақи миқдори ҳам ортиб боради.

Бир ойга ҳисобланганда нолинчи разряд тариф ставкаси миқдори қонунчилик билан белгиланган энг кам иш ҳақи миқдоридан паст бўлмаслиги керак. Бу тариф ставкаси ишчидан ҳеч қандай малака талаб этмайдиган, энг оддий турдаги меҳнатга ҳақ тўлаш учун қўлланилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақт бирлиги қилиб соат, кун, ой танланиши мумкин. Шунга мос равишда, тариф ставкаси соатлик, кунлик ёки ойлик бўлиши мумкин. Ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш учун у ёки бу турдаги тариф ставкасини танлаш, бу корхонада қандай меҳнат меъёрлари қўлланилиши билан шартланади. Агар меҳнат меъёрлари сменли топшириқ шаклида ифодаланган бўлса, у ҳолда унга ҳақ тўлаш учун кундузги тариф ставкалари қўлланилади.

Охирги пайтларда меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлаш тизимида соатлик тариф ставкаси аҳамияти ортиб бормоқда. Бу биринчидан, иқтисодиётнинг кўпчилик тармоқларида меҳнатга ҳақ тўлаш соатлик ставкалар асосида амалга оширилаётганлиги; иккинчидан, айти соатлик тариф ставкаси асосида, ишчига амалдаги қонунчилик билан кафолатланган (зарарли меҳнат шaroитлари туфайли қисқартирилган иш вақтида, иш вақтидан ташқари иш бажарганлиги учун, кечки пайт ишлаганлиги учун ва ҳоказо) қўшимча ҳақ миқдорини аниқланиши билан тушунтирилади.

Иш вақтининг жамланган ҳисобини қўлловчи корхоналарда аниқ бир ишчининг ўртача иш ҳақини ҳисоблаш учун фойдаланиладиган ўртача соатлик иш ҳақидан соатлик тариф ставкасини фарқлаш зарур.

Барча турдаги тариф ставкалари (соатлик, кунлик ва ойлик) миқдори бажарилаётган иш қийинчилик даражаси, шунингдек шaroитлари ва жадаллилигига боғлиқ ҳолда ошиб боради.

Тариф ставкаси негизда рағбатлантириш тизими ташкил топади. Иш ҳақиға мукофотлар, устамалар, қўшимча ҳақлар, туман коэффициентлари тарифга нисбатан фоиз ҳисобида ҳисобланади.

Бажарилган ишлар разрядидан келиб чиққан тариф ставкалари миқдорлари орасидаги нисбат тариф сеткасида ҳар бир разряд учун белгиланган тариф коэффициентини қўллаш йўли билан аниқланади. Нолинчи разряд тариф коэффициенти бирга тенг. Биринчи разряддан бошлаб у ортиб боради ва тариф сеткасида кўрсатиб ўтилган охирги, энг юқори разряд учун ўзининг энг юқори миқдорига етади. Биринчи ва охирги разряд тариф коэффициентлари нисбатини тариф сеткаси диапазони деб номлаш қабул қилинган.

Тариф сеткаси - ишчиларга бажарилаётган иш мураккаблигидан ва уларнинг малакаларидан келиб чиққан ҳолда меҳнатга ҳақ тўлаш учун тариф ставкаси миқдорини аниқлаш имконини берувчи разрядларга бўлинган жадвалдир.

Тариф-малака маълумотномалари - ходим малакасиға қўйиладиган талаблар кўрсатилган асосий иш турларининг тўлиқ тавсифномаларидир. Улар бажарилаётган иш оғирлигини аниқлашда ва унга мос разрядни белгилашда ягона мезонға амал қилиш имконини беради.

Ҳозирги вақтда 1985 йилда тасдиқланган иш ва ишчи касбларнинг Ягона тариф-малака маълумотномалари (ЯТММ) қўлланилмоқда. У корхона, ташкилотнинг қайси бир тармоққа мансуб эканлигидан қатъий назар, тегишли ишлаб чиқаришлар мавжуд бўлган ва унда кўрсатилган ишлар амалға ошириладиган ишлаб чиқариш турлари бўйича тузилган.

ЯТММда ишларнинг тавсифи ва уни бажарувчи ходимларға қўйиладиган талаблар келтирилади. Маълумотномада ҳар бир касб бўйича малака разрядларининг сони кўрсатилаган, уларнинг ҳар бири учун уч бўлимдан иборат: "Иш тавсифи", "Билиш шарт", "Иш намуналари" малака тавсифномалари ишлаб чиқилган.

Маълум даражада оғир бўлган ишларни бажараётган (ёки бажара оладиган) ишчига разряд белгилаш масаласи, унга қўйиладиган талабларни ҳисобға олган ҳолда ҳал этилади.

Шунға ўхшаш маълумотнома - Хизматчилар лавозимлари малака маълумотнома (ХЛММ) - мутахассислар ва хизматчиларнинг лавозимий мажбуриятлари ва малака талабларини аниқлаш учун хизмат қилади.

Устамалар ва қўшимча тўловлар- тарифли тизимида қўлланиладиган, ходимнинг иш ҳақини тариф ставкаси миқдорида назарда тутилмаган турли хил омилларни ҳисобга олган ҳолда индивидуаллаштириш имконини беришдир.

Бу билан улар, ходимнинг тажрибасини, унинг узоқ узлуксиз меҳнат стажини, касбий маҳоратини, хорижий тилларни билишини, у томонидан бажарилаётган ишларнинг муҳимлилик даражасини, меҳнатга муносабатини, меҳнатнинг юқори жадаллигини (масалан, ходимнинг йўқлигида касбни, лавозимни, вазифаларни бажаришни биргаликда олиб бориш) ёки одатий бўлмаган шароитларда ишларни бажаришни (кечки пайт, иш вақтига қўшимча равишда, дам олиш ёки байрам кунлари ва ҳоказо) ҳисобга олиш имконини беради. Устамалар ва қўшимча ҳақларнинг алоҳида турлари қонунчилик билан кўрсатиб ўтилган ва иш берувчи ходимга уларни қонунчилик билан ўрнатилганидан кам бўлмаган миқдорда тўлашни кафолатлашга мажбур (кечки пайт ишлаганлиги учун, узоқ муддат хизмат қилганлиги учун ва ҳоказо). Бошқа устама ва қўшимча ҳақлар ички меъёрий ҳужжатлар билан кўрсатиб ўтилади ҳамда уларнинг миқдори ва белгилаш шартлари одатда жамоа шартномаси билан аниқланади.

Тарифсиз тизими - ишчининг иш ҳақи миқдори ҳар доим бўлимнинг ёки корxonанинг якуний иш натижаларига боғлиқ бўлиб, иш ҳақининг умумий фонди шу натижаларга мувофиқ равишда аниқланишидир.

Тарифсиз тизимини қўллаганда меҳнатга ҳақ тўлаш миқдори, иш берувчининг ёки корхона мулкдорларининг имкониятлари ҳисобга олинган ҳолда меҳнатга ҳақ тўлаш учун йўналтирилган маблағ ҳажмидан келиб чиқиб аниқланади. Бунда ишчига, фақатгина, унинг ойлик иш ҳақи миқдори (иш вақти меъёри тўлиқ ишлаб берилган ва меҳнат меъёри бажарилган ҳолларда) амалдаги қонунчилик билан белгиланган энг кам иш ҳақи миқдоридан паст бўлмаслиги кафолатланади.

Тарифсиз тизимлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. ўзгарувчан маошлар тизими,
2. меҳнатга ҳақ тўлашнинг комиссия шакли.

Ўзгарувчан маошлар тизими

Ўзгарувчан маошлар тизими - маҳсулотни ишлаб чиқариш топшириқларини бажаришда ишчилар меҳнат натижаларига (меҳнат унумдорлигининг ортиши ёки пасайиши, маҳсулот (иш, хизмат) сифатининг ошиши ёки пасайиши, меҳнат меъёрларини бажариши ёки бажармаслиги ва ҳоказо) боғлиқ ҳолда, тариф ставкаси (лавозим маоши)га даврий ўзгартиришлар амалга оширишга асосланишидир.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг комиссия шакли

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг комиссия шакли - корxonанинг ташқи иқтисодий хизмати, сотиш бўлими ишчиларига, реклама агентларига ва шу кабиларга қўлланилади.

Ишчиларнинг меҳнатига ҳақ тўлашни, уларнинг фаолият натижаларига мувофиқлаштирадиган комиссия шаклининг кўп турлари мавжуд. Аниқ бир усулни танлаш корхона қандай мақсадларни мўлжаллаётганлигига, шунингдек бозор ҳамда сотилаётган товар хусусиятларига ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Масалан, агар корхона умумий сотиш ҳажмини энг юқори даражага етказишга интилаётган бўлса, у ҳолда одатда, комиссиялар сотиш ҳажмига нисбатан белгиланган фоиз кўринишида ўрнатилади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари икки ҳил усулда амалга оширилади:

1. Меҳнатга вақтбай асосида ҳақ тўлаш
2. Меҳнатга ишбай асосида ҳақ тўлаш

Меҳнатга вақтбай асосида ҳақ тўлаш

Меҳнатга вақтбай асосида ҳақ тўлашда ходимларга иш ҳақи уларнинг ҳақиқатда ишлаган вақтидан ва лавозим маошидан (тариф ставкасидан) келиб чиққан ҳолда белгиланади. Иш ҳақи, шу ойдаги ҳамма иш кунини ишлаб бериш шарти билан тўлиқ тўланади. Лавозим маоши - бу тўлиқ ишлаб берилган ой учун иш ҳақи миқдори.

Мехнатга вақтбай асосида ҳақ тўлаш одатда, ходимнинг ишини меъёрлаштириш ёки бажарилган ишларга асосланган ҳисоб юритиш имконияти бўлмаган ҳолатларда қўлланилади.

Мехнатга вақтбай асосида ҳақ тўлашда ишчи ёки хизматчининг иш ҳақи, унинг малакаси ва ишланган иш вақти миқдори мувофиқ ҳолда аниқланади. Раҳбар ва хўжаликни бошқарувчи ходимларнинг, навбатчи ходимларнинг (чилангарлар, сантехниклар, электриклар), таъмирловчи ҳамда машиналарга хизмат кўрсатувчи ишчиларнинг ва ҳоказоларнинг меҳнатлари вақтбай асосида тўланади.

Мехнатга вақтбай асосида ҳақ тўлаш турли хил бўлади:

- оддий вақтбай;
- мукофотли вақтбай.

Мехнатга ҳақ тўлашнинг оддий вақтбай шаклида - иш ҳақи миқдорини ҳисоблашнинг асоси қилиб ходимлар жадвалига мувофиқ бўлган тариф ставкаси ёки лавозим маоши олинади. Мехнатга ҳақ тўлашнинг соатбай ва кунбай шакллари, вақтбай тизимининг турли хиллари сифатида ажратадилар. Иш ҳақи миқдорини аниқлашда, соатлик (кунлик) иш ҳақи ставкасини ҳақиқатда ишланган соат (кун)га кўпайтириб топилади.

Одатда, меҳнатга ҳақ тўлашнинг бундай шакллари, корxonанинг ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ходимларининг ўриндошлик асосида ишловчи шахсларига нисбатан қўлланилади.

Мехнатга ҳақ тўлашнинг мукофотли вақтбай шаклида- тариф ставкаси (маоши) бўйича иш ҳақидан ташқари, ишчиларни мукофотлаш ҳақидаги корхонада ишлаб чиқилган қарор, жамоа шартномаси ёки корхона бошқарувчиси буйруғи (фармойиши) асосда қўшимча равишда, маълум миқдор ва сифат кўрсаткичларига эришгани учун мукофот тўланади. Мукофотлаш ойлик ёки ундан узоқроқ муддат (чораклик) иш натижалари асосида амалга оширилиши мумкин.

Мехнатга ҳақ тўлашнинг ишбай шаклида - иш ҳақи ҳақиқатда бажарилган иш (тайёрланган маҳсулот) учун, бир бирлик ишга тўланадиган амалдаги нархлар бўйича ҳисобланади. Мехнатга ишбай асосида ҳақ тўлаш, меҳнатни ташкил этиш усулига боғлиқ ҳолда индивидуал ва жамоавий (бригада)ларга бўлинади.

Мехнатга ишбай асосида ҳақ тўлашнинг индивидуал шаклида, ишчини унинг меҳнати учун мукофотлаш, тўлиқ индивидуал равишда ишлаб чиқилган маҳсулотлар сони, унинг сифати ва ишбай баҳосига боғлиқ.

Мехнатга ишбай асосида ҳақ тўлашнинг жамоавий (бригада) шаклида, бутун бригаданинг иш ҳақи ҳақиқатда бажарилган иш ҳажми ва унинг баҳосини ҳисобга олган ҳолда аниқланади. Бригададаги ҳар бир ишчининг иш ҳақи эса, бутун бригада томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига ҳамда ишчининг умумий ҳажмдаги иш миқдори ва сифати улушига боғлиқ бўлади.

Мехнатга ҳақ тўлашнинг ишбай тизимиси, иш ҳақи ҳисоблашнинг усулига боғлиқ ҳолда қуйидагиларга бўлинади:

- тўғри ишбай;
- ишбай-мукофот;
- ишбай-прогрессив;
- билвосита;
- аккорд.

Тўғри ишбай шакли - иш ҳақи, ўрнатилган ишбай нархлар бўйича ҳақиқатда бажарилган иш (тайёрланган маҳсулот)га мувофиқ аниқланади.

Мехнатга ҳақ тўлашнинг ишбай-мукофот шакли - меҳнатга ишбай асосида ҳақ тўлашнинг нисбатан кўп тарқалган тизимидир. Ишбай-мукофот шаклида, тўғри ишбай баҳолардаги иш ҳақидан ташқари, қўшимча равишда ўрнатилган кўрсаткичларни (иш сифати, шошилинчилиги, мижозлар томонидан асосланган шикоятларнинг йўқлиги ва ҳоказо) бажарганлиги ёки ошириб бажарганлиги учун мукофот ҳисобланади. Мукофотлар ишбай иш ҳақи бўйича ҳақиқатда ишлаб берилган вақт учун ҳисобланади.

Ишчилар меҳнатига ҳақ тўлашнинг ишбай-прогрессив шакли - ўрнатилган бошланғич меъёр (негиз)лар чегарасида тўғри ишбай нархларида, бу меъёрдан ортиқчаси - оширилган нархларда амалга оширилади. Ишбай баҳоларнинг ошиши, ҳар бир ҳолатда махсус шкала бўйича аниқланади. Масалан, бошланғич меъёрни 1% дан 10 % гача ортиғи билан бажарганда ишбай баҳо 30% га ошади, 10 дан 30% гача - 50% га ошади ва ҳоказо. Бу тизим бўйича қўшимча ҳақлар ҳар хил усуллар билан белгиланади. Қуйидаги усуллар нисбатан универсал бўлиб ҳисобланади:

- иш ҳақининг, бутун бажарилган иш ҳажми учун тўғри баҳоларда ҳисобланган қисмини аниқлаш;

- олинган катталиқ ишлаб чиқариш меъёрини ошириб бажариш фоизига ва ишбай нархнинг ошиш коэффициентига (коэффициент амалдаги прогрессив тўлов шкалаларидан олинади) кўпайтирилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг билвосита шакли- айрим ишлар тури бўйича энг кам иш ҳақи миқдорлари Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Чунончи, Вазирлар Маҳкамасининг 08.01.2007 й.даги 8-сон қарори билан:

- фан, адабиёт ва санъат асарлари нашр этилганлиги учун муаллифлик ҳақининг энг кам ставкалари;

- оммавий ижро этиш учун драматик, мусиқали ва мусиқали-драматик адабий асарлар яратиш бўйича буюртмаларни бажарганлик учун, ҳайкалтарошлиқ асарлари, тасвирий санъат асарлари яратганлик, бадиий лойиҳалаштириш ва конструкциялаш учун муаллифлик ҳақининг энг кам ставкалари, шунингдек ушбу ҳақ Давлат бюджети маблағлари ҳисобига тўланганда унинг энг юқори ставкалари;

- драматик, мусиқали ва мусиқали-драматик асарларни сахналашпирганлик учун ҳақ тўлашнинг энг кам ставкалари ҳамда ушбу ҳақ Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан тўланганда унинг энг юқори ставкалари;

- Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги каналлари орқали, телевидение ва радиода бериладиган материаллар учун ҳақ тўлашнинг энг кам ставкалари;

- кинофильмлар учун адабий сценарийлар, оригинал мусиқа ва кўшиқлар матнларини яратганлик учун муаллифлик ҳақининг энг кам ставкалари;

- кинофильмлар учун маслаҳатлар бериш бўйича мутахассислар меҳнатига ҳақ тўлашнинг энг кам ставкалари;

- кинофильмлар постановкаси учун уларнинг бадиий даражасига кўра суратга олиш гуруҳларининг ижодий ходимларига постановка қилганлик ҳақининг энг кам ставкалари тасдиқланди ва 2007 йилнинг 1 февралидан амалга киритилди.

Муаллифлик ҳақини ва бошқа ҳақ тўлаш турларини белгиланган энг кам миқдорлардан кам тўлашга йўл қўйилмайди (юқоридаги Қарорнинг 2-банди).

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг билвосита шакли, одатда, ёрдамчи ишларни бажарувчи ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш учун қўлланилади: технологик ускуналарни соловчилар, таъмирловчи чилангарлар, усталар ва бошқа ёрдамчи ишчилар ёрдамчилари, фаолият натижалари асосий ишчилар ишлаб чиқариш унумдорлигига таъсир этувчилар.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг аккорд шакли - бутун иш ҳажми (йиғиндиси) учун иш ҳақи миқдорини белгилайди ва аккорд топшириқларини бажариш муддатларини қисқартирганлик учун мукофотлашни ўз ичига олади. Бунда ишларнинг умумий қиймати, ишлаб чиқариш меъёрий вақтлари ва баҳолари асосида аниқланади. Бригадага бутун асосий ва ёрдамчи ишлар йиғиндиси назарда тутилган аккорд топшириғи топширилади. Топшириқда иш бошланиши ва тугаш вақти, шунингдек иш ҳақи ва мукофотлар қиймати иш сифати эътиборга олинган ҳолда кўрсатилади. Муддатидан илгари бажарилган ҳолларда, мукофот миқдори олдиндан маълум бўлади. Аккорд тизими ишлаб чиқариш даври узок муддат давом этадиган ишларда ва қурилишга ихтисослашган, автотранспорт ташкилотларида қўлланилади.

2. Меҳнат ва иш ҳақининг синтетик ҳамда аналитик ҳисоби.

21-сон БҲМСда корхона ходимларига иш ҳақининг барча турлари: мукофотлар, ёрдам пуллари, ишлаётган нафақахўрларга нафақалар ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар бўйича жорий қарздорликлар ҳисобини юритиш учун 6710 "Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар" ва 6720 "Депонентлаштирилган иш ҳақи" ҳисобварақлар мўлжалланган.

6710 "Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар" ҳисобварағининг кредитида ҳисобланган меҳнат ҳақи, давлат ижтимоий суғуртаси бўйича ёрдам пуллари ва бошқа шунга ўхшаш суммалар, ҳисобварақнинг дебитида - ҳисобланган иш ҳақидан ушланмалар акс эттирилади.

6720 "Депонентлаштирилган иш ҳақи" ҳисобварағида олинмаган иш ҳақлари бўйича ишчиларга қарзлар акс эттирилади.

Депонентлар билан ҳисоблашишлар ҳисоби, берилмаган иш ҳақи реестри маълумотлари асосида тўлдириладиган депонентлаштирилган иш ҳақи китобида юритилади.

6710 "Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар" ва 6720 "Депонентлаштирилган иш ҳақи" ҳисобварақлари таҳлилий ҳисоби, корxonанинг ҳар бир ишчиси бўйича ишчи ва хизматчилар шахсий ҳисобварақдан (Т-54 ва Т-54а шакллар) фойдаланган ҳолда юритилади.

Эски ҳисобварақлар режаси ва 21-сон БҲМСининг, ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш ва бошқа муомалалар юзасидан ҳисоблашишлар ҳисобварақлари ва проводкалари ўртасидаги аҳамиятли фарқлар қуйидагилар:

- ходимларга меҳнат ҳақини тўлаш бўйича берилган бўнақларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган 4210 "Меҳнатга ҳақ тўлаш учун берилган бўнақлар" актив ҳисобварағи, шунингдек бошқа бўнақларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган 4220 "Хизмат сафарлари учун берилган бўнақлар", 4230 "Умумхўжалик харажатлари учун берилган бўнақлар" ва 4290 "Ходимларга берилган бошқа бўнақлар" актив ҳисобварақлари алоҳида ажратиб чиқарилган;

- ходимларнинг бошқа операциялар бўйича қарзларини ҳисобга олиш учун мўлжалланган актив ҳисобварақлар алоҳида ажратиб чиқарилган, жумладан: 4710 "Ходимларнинг қарзга берилган товарлар бўйича қарзлари" ҳисобварағи, 4720 "Ходимларга берилган заёмлар (қарзлар) бўйича қарзлари" ҳисобварағи, 4730 "Ходимларнинг моддий зарарни қоплаш бўйича қарзлари" ҳисобварағи, 4790 "Ходимларнинг бошқа қарзлари" ҳисобварағи;

- ўз вақтида берилмаган ва депонентлаштирилган иш ҳақини ҳисобга олиш мақсадида 6720 "Депонентлаштирилган иш ҳақи" пассив ҳисобварағи алоҳида ажратиб чиқарилган;

- шунингдек таъсисчиларнинг устав капиталига қарзларини ҳисобга олиш 4610 "Муассисларнинг устав капиталига бадаллар бўйича қарзлари" ҳисобварағи ва таъсисчилар олдида қарзларни ҳисобга олиш 6610 "Тўловга дивидендлар" ва 6620 "Чиқиб кетган муассисларга уларнинг улушлари бўйича қарзлар" ҳисобварақлари ажратиб чиқарилган.

Ҳар йилги ва қўшимча таътиллارга ҳисобланган суммалар ҳисобот ойининг иш ҳақи фондига фақатгина ҳисобот ойига тўғри келадиган таътил кунлари бўйича суммалар миқдорида киритилади. Таътилнинг бир қисми келгуси ойга ўтган тақдирда, ушбу кунлар учун тўланган таътил суммаси ҳисобот ойида берилган бўнақ тарикасида ҳисобга олинади ва 4290 "Ходимларга берилган бошқа бўнақлар" ҳисобварағининг дебитида ва 5010 "Миллий валютадаги пул маблағлари" ҳисобварағининг кредитида акс эттирилади. Келгуси ойда ушбу сумма меҳнатга ҳақ тўлашнинг фондига киритилади ва 4290 "Ходимларга берилган бошқа бўнақлар" ҳисобварағи билан корреспондентланган ҳолда 6710 "Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар" ҳисобварағининг кредитида акс эттирилади.

Таътилларнинг муддати олти кунлик иш ҳафтаси юзасидан тақвим бўйича иш кунлари билан ҳисоблаб чиқарилади.

Таътил даврига тўғри келиб қолган ва ишланмайдиган кунлар деб ҳисобланадиган байрам кунлари таътил муддатини белгилашда ҳисобга олинмайди.

Йиллик таътилнинг умумий муддатини ҳисоблаб чиқаришда қўшимча таътиллار йиллик асосий таътилга (шу жумладан узайтирилган таътилга ҳам) қўшиб жамланади.

Барча ҳолларда қонун ҳужжатлари билан белгиланган таътиллари жамлашда уларнинг умумий муддати қирқ саккиз иш кунидан ошиб кетиши мумкин эмас.

Ишланган вақтга мутаносиб равишда ҳисоблаб чиқарилган таътил муддати, ҳар бир тўлиқ таътил миқдорини ўн иккига бўлиб, сўнг тўлиқ ишланган ойлар сонига кўпайтириш йўли билан аниқланади. Бунда ўн беш тақвимий кунга тенг ва ундан кўп бўлган кунлар бир ой деб яхлитланади, ўн беш тақвимий кундан кам эса чиқариб ташланади.

Таътил вақтига ҳақ тўлаш суммасини ёки фойдаланилмаган таътил учун компенсация тўловларини олти кунлик иш ҳафтаси учун ҳисоблаганда, ойнинг ўртача давомийлиги 25,4 кун деб олинади.

Ходим меҳнат таътилида бўлганда тариф ставкалари, лавозим маошлари миқдорлари ошган ҳолларда меҳнатга ҳақ тўлашнинг янги шартларидаги корхонанинг ишлаган кунларига тўғри келган иш кунларининг амалдаги сони учун тўловлар қайта ҳисобланади.

Ўриндошлик асосида ишловчи ишчиларга меҳнат таътили асосий иш жойидаги таътил билан бир вақтда, ўриндошлик асосида ишлаган иш вақтига мутаносиб равишда таътил вақтига ҳақ тўлаш билан берилади.

ЎЗР МКнинг 285-моддаси, ходимларга вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақасини қуйидаги ҳолларда тўлашни назарда тутаяди:

- касал бўлиш (жароҳатланиш) туфайли меҳнат қобилиятини йўқотганда;
- санаторий-курортларда даволанганда;
- касалланган оила аъзосини парваришлаш зарур бўлганда;
- карантин эълон қилинганда;
- сил ёки касб касаллиги туфайли вақтинчалик бошқа ишга ўтказганда;
- протез-ортопедия корхонаси стационарига жойлаштирилган ҳолда протез қилинганда.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси меҳнатда майиб бўлган ва касб касаллигига чалинганда иш ҳақининг тўлиқ миқдорида, бошқа ҳолларда эса, ходимнинг давлат ижтимоий суғуртаси бадалларини тўлаган муддатига (умумий иш стажига), қарамоғидаги вояга етмаган болаларининг сони ва бошқа ҳолатларга қараб, иш ҳақининг олти миш фоизидан юз фоизигача миқдорда тўланади.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақасининг энг кам миқдори қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдоридан оз бўлмаслиги ва нафақа ҳисоблаб чиқариладиган иш ҳақи миқдоридан ортиб кетмаслиги лозим.

2007 йил 1 январга қадар вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақалари, ўрнатилган тартибда берилган вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик варақаси (касаллик варақаси) асосида (йўқотилганда дубликат асосида) Пенсия жамғармаси маблағларидан тўланган.

2007 йил 1 январдан бошлаб вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаларини тўлаш билан боғлиқ харажатлар хўжалик юритувчи субъектлар томонидан - уларнинг ўз маблағлари ҳисобига амалга оширилади.

Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаларини белгилаш ва тўлаш қуйидаги ҳолларда амалга оширилмайди:

- ишдан ёки бошқа вазифалардан бўйин товлаш мақсадида ўз саломатлигига атайлаб зиён етказган ёхуд ўзини касалликка солган ходимларга. Уларга илгари тўланган нафақа суд қарори асосида ундириб олинади;

- гиёҳвандлик ёки мастлик билан боғлиқ ҳаракатлар оқибатида, шунингдек, спиртли ва гиёҳвандлик моддаларини истеъмол қилиш оқибатида бошланган касалликлар ёки жароҳатлар туфайли вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик;

- жиноят содир қилиш вақтида олинган жароҳатлар оқибатида бошланган ходимларнинг вақтинча меҳнатга қобилиятсизлиқда;

- суд қарори асосида мажбурий даволаш вақти учун (руҳий касалликлардан ташқари);

- ҳибсда бўлган давр учун ва суд-тиббиёт экспертизаси вақти учун.

3. Жисмоний шахслар даромадлари таркиби, уларни солиққа тортиш ва меҳнат ҳақидан бошқа ушлаб қолинадиган суммалар ҳисоби.

ЎЗР Солиқ кодексининг 55-моддасига мувофиқ 2015 йилда жисмоний шахсларнинг иш ҳақлари, мукофот пуллари ва бошқа даромадлари суммаларидан солиқ қуйидаги миқдорда ундирилади:

Жами даромад миқдори	Солиқ суммаси
Энг кам иш ҳақининг олти баравари миқдоригача	даромад суммасининг 8 фоизи
Энг кам иш ҳақининг олти баравари миқдоридан (+1сўм) ўн баравари миқдоригача	Энг кам иш ҳақининг олти баравари миқдоридан олинадиган солиқ + олти бараваридан ошадиган сумманинг 16 фоизи
Энг кам иш ҳақининг ўн баравари миқдоридан (+1сўм) ва ундан юқори миқдоридан	Энг кам иш ҳақининг ўн баравари миқдоридан олинадиган солиқ + ўн бараваридан ошадиган сумманинг 23 фоизи

Даромад солиғи ҳисобланган иш ҳақининг бутун сонидан ҳисоблаб топилади. Жисмоний шахсларнинг иш ҳақиси ва бошқа даромадларидан ушланган даромад солиғи суммаси корхона томонидан бюджетга ўз вақтида ва тўлиқ ўтказиб берилиши керак.

Фуқораларнинг даромадларидан давлат бюджети фойдасига ушланган солиқ суммаларини ҳисобга олиш учун 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)» пассив смети қўлланилади. Бу смети кредит қолдиғи корхонанинг бюджетдан бўлган қарзини кўрсатади, дебет обороти – бюджетга ўтказиб берилган суммани кўрсатади; кредит обороти – ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақларидан ушланган солиқ суммасини кўрсатади.

Ижро варақалари бўйича ушланмалар. Ижро варақалари алимент суммаларини ушлаш ва ўтказиб бериш учун асос бўлиб ҳисобланади. Олинган ижро варақаларини бухгалтерияда махсус журнал ёки карточкада рўйхатга олади. Ходимларнинг аризасига мувофиқ алиментлар қуйидаги ҳолларда ушланади: агар ушланмаларнинг умумий суммаси 50% дан ошса, шунингдек агар суд қарори билан бошқа онадан бўлган болалар фойдасига, меҳнатга лаёқатсиз ота-оналар фойдасига, хотини (хотинлари) фойдасига.

Ижро варақалари бўйича олиб бориладиган ҳисоб-китоблар ҳисоби 6990 «Бошқа мажбуриятлар» смети 1-«Ижро ҳужжатлари бўйича ташкилот ва шахслар билан ҳисоб - китоблар» аналитик сметида юритилади.

Алимент ҳисобот оyi бўйича ҳисобланган иш ҳақи, вақтинчалик иш қобилиятини йўқотган даврида ҳисобланган нафақа суммасидан солиқлар ушлангандан кейин, шунингдек ҳисобланган пенсия ва стипендия суммасидан ушланади. Бу вақтда қуйидагича проводка берилади: Д-т 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашишлар» К-т 6990 «Бошқа мажбуриятлар».

Иш ҳақи, пенсия ва стипендиялар тўлаш учун белгиланган уч кунлик муддат ичида алимент суммалари тўланиши ёки алимент олувчилар ҳисобидан почта орқали ўтказиб берилиши керак. Бунда 6990- смети дебетланиб 5010- смети кредитланади.

Моддий ёрдам, ихтирочилик, рационализаторлик таклифлари учун берилган раёбатлантириш ва шу каби суммаларидан алимент суммаси ушланмайди.

Кредитга сотилган товарлар бўйича ушланмалар. Кредитга сотилган товарлар бўйича ариза-мажбуриятларнинг ҳамма суммасини корхона банк ссудаси ҳисобидан савдо ташкилотларига ўтказиб берганда кредитга сотилган товарлар бўйича ушланма муомалалари содир бўлади.

Шундай қилиб, қисман ушланмаларни ўнлаб савдо ташкилотларига ўтказиб бериш учун банкка тўлов-топшириқлари ёзиш вақти қисқаради.

Бу шаклдаги ҳисоблашишлар учун смети режасида 4710 «Кредитга сотилган товарлар бўйича ходимларнинг қарзи» смети тайинланган. Бу смети актив бўлиб унинг қолдиғи

корхонага қайтарилмаган кредит бўйича ишчи ва хизматчиларнинг қарзини кўрсатади; дебет обороти – банк ссудаси ҳисобидан корхонанинг яна берган топшириқ-мажбурият суммасини кўрсатади; кредит обороти – қарзни қоплаш учун ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақларидан ушланган суммани кўрсатади.

Башарти ходим мажбурият суммасини тўлиқ қопламасдан бошқа корхонага ишга ўтса, корхона савдо ташкилотига ходимнинг янги иш жойини кўрсатиб хабар беради. Корхона шунингдек ссуда бўйича банк билан тўлиқ ҳисоблашади. Агар корхона ўз ходимларининг кредитга сотиб олган товарлари бўйича банк ссудасидан фойдаланадиган бўлса, 6990 «Бошқа мажбуриятлар» счегида савдо корхоналари бўйича шахсий счеги олади.

Ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақларидан ушланадиган мажбурий ушланмалардан ташқари уларнинг ёзма аризаларига мувофиқ ихтиёрий ушланмалар ҳам бўлиши мумкин: иш ҳақини Халқ банкига, суғурта ташкилотларига ўтказиб бериш, касаба уюшмалар бадалларини тўлаш, далабоғ уй ва участкаларни қуриш ва ободонлаштириш учун олинган ссудани қайтариш. Бундай ҳисоблашиш муомалалари 4710 «Кредитга сотилган товарлар бўйича ходимларнинг қарзи» ва 6990 «Бошқа мажбуриятлар» счегида ҳисобга олинади.

Моддий ёрдам ва совғаларни солиққа тортиш

Моддий ёрдам деганда ходимларга тўланадиган, мақсадли хусусиятга эга бўлган ва ходимлар билан юз берган муҳим шахсий воқеалар, ходисалар, тадбирлар тақозо қилган пул маблағлари тушунилади. Бунда улар компенсация ва мукофот тўловлари ҳисобланмайди, ушбу маблағларни олувчилар томонидан бажариладиган иш ва унинг натижаларига боғлиқ эмас.

Кўпинча корхоналар ўз ходимларига, ходим учун бирон-бир аҳамиятли сана ёки моддий қийинчилик ҳолати билан боғлиқ моддий ёрдам берадилар. Моддий ёрдамни солиққа тортишда ЎЗР СКнинг 58-моддасига асосланиш лозим бўлиб, унда бир йил мобайнида берилган моддий ёрдам:

1) табиий офатлар, бошқа фавқулодда ҳолатлар муносабати билан бериладиган моддий ёрдам суммалари- тўлалигича;

2) вафот этган ходимнинг оила аъзоларига ёки оила аъзолари вафот этганлиги муносабати билан ходимга бериладиган моддий ёрдам суммалари - энг кам иш ҳақининг ўн бараваригача миқдорда;

3) бошқа ҳолларда - энг кам иш ҳақининг ўн икки бараваригача миқдорда, суммалари жами даромадга қўшилмаслиги ва солиққа тортилмаслиги белгиланган.

Бир йил мобайнида энг кам иш ҳақи миқдорининг олти бараваригача бўлган суммадаги корхона томонидан ўз ходимларига берилган қимматли совғалар ҳам солиққа тортилмайди.

Кўрсатилган моддий ёрдамнинг солиққа тортиладиган қисмини аниқлаш мақсадида энг кам иш ҳақининг охириги миқдори қўлланилади. Йил мобайнида энг кам иш ҳақи миқдори ўзгарган ҳолатларда, солиққа тортиладиган сумма ўзгаришларни ҳисобга олиб тузатишлар қилинади.

Ягона ижтимоий тўловлар, мажбурий суғурта бадаллари ва давлат ижтимоий суғуртасига ажратмалар миқдори Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади.

2004 йилдан бошлаб ЎЗР ВМнинг 2003 йил 25 декабрдаги 567-сонли "Ўзбекистон Республикасининг 2004 йилги давлат бюджети параметрлари тўғрисида"ги Қарорига мувофиқ меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан Пенсия жамғармасига, Давлат бандликка кўмаклашиш фондига ва Касаба уюшмаси федерацияси Кенгашига ажратмалар ягона ижтимоий тўловга бирлаштирилди.

2004 йилда ягона ижтимоий тўлов ставкаси 33%, 2005 йилда ягона ижтимоий тўлов ставкаси 31%, 2006 йилда ягона ижтимоий тўлов ставкаси 25%, 2015 йилда ягона ижтимоий тўлов ставкаси 25%гача туширилди.

Фуқароларнинг иш ҳақидан бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий суғурта бадаллари ставкаси 3,5 фоизни ташкил қилади.

Бадаллар суммаси тўловчилар томонидан мустақил равишда, ҳисобот оyi учун ҳисоблаб ёзилган меҳнатга ҳақ тўлаш фонди ва тасдиқланган ставкалардан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан ажратмалар ва фуқароларнинг мажбурий суғурта бадалларининг тўланиши тегишли давр учун банк бўлинмаларидан иш ҳақи учун нақд пул маблағларининг оlinиши чоғида, бироқ ҳисобот ойдан кейинги ойнинг 10-қунидан кечиктирмаган ҳолда амалга оширилади.

"Ягона ижтимоий тўловни ҳамда давлат ижтимоий суғуртасига мажбурий бадаллар ва ажратмаларни ҳисоблаш, тўлаш ва тақсимлаш тўғрисида"ги Низомга ва 21-сон БҲМСга мувофиқ ижтимоий суғурта бўйича ҳисоблашишлар ҳисоби қуйидаги ҳисобварақларда юритилади:

- ягона ижтимоий тўловлар ва фуқароларнинг мажбурий суғурта бадаллари 6520 - "Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар" ҳисобварағида акс эттирилади;

- тегишли пенсиялар ва нафақаларнинг эълон қилинган суммалари 4890-“Бошқа дебиторларнинг қарзлари” ҳисобварағида акс эттирилади.

6520 - ҳисобварақнинг кредитида корхонанинг суғурта тўловлари ва давлатнинг мақсадли фондларига ажратмалар бўйича қарзлари ишлаб чиқариш харажатлари, давр харажатлари ёки суғурта тўловларининг бошқа манбалари ҳисоби юритиладиган ҳисобварақлар билан корреспонденцияда, дебитида эса мавжуд қарзларни тўлашлар, пул маблағлари ҳисоби ҳисобварақлари билан корреспонденцияда акс эттирилади.

Ходимларга пенсия ва нафақалар бериш 6710 - "Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар" ҳисобварағининг дебитида пул маблағлари ҳисоби ҳисобварағи билан корреспонденцияда акс эттирилади.

Ижтимоий суғуртага ажратмалар бухгалтерия ҳисоби

	Дебет	Кредит
Капитал қўйилмалар таркибидаги ягона ижтимоий тўловлар бўйича қарз суммалари акс эттирилади.	0810-0890 "Капитал қўйилмаларни ҳисобга олувчи ҳисобварақлар"	6520 "Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар"
Ҳисобланган ягона ижтимоий тўлов суммаси ўтказилди	6520 " Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар "	5110 "Ҳисоб-китоб варағи"
Ишчиларнинг харажатларга киритиладиган меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан ягона ижтимоий тўлов ҳисобланди	Харажатлар ҳисоби ҳисобварақлари	6520 " Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар "
Асосий воситаларнинг чиқиб кетишида ишчиларнинг иш ҳақи бўйича ягона ижтимоий тўлов ҳисобланди	9210 "Асосий воситаларнинг реализация қилиниши ва бошқача чиқиб кетиши"	6520 " Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар "
Фуқароларнинг иш ҳақидан мажбурий суғурта бадаллари ҳисобланганда (2,5%)	6710 “Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар”	6520 " Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар "
Фуқароларнинг иш ҳақидан суғурта бадаллари ўтказиб берилди	6520 " Давлатнинг мақсадли жамғармаларига тўловлар "	5110 "Ҳисоб-китоб варағи"
Пенсиялар ва нафақалар суммаси ҳақида билдирилди	4890 "Бошқа дебиторларнинг	6710 “ Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-

	қарзлари"	китоблар ”
Пенсия ва нафақаларни тўлаш учун бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасидан пул маблағлари келиб тушиши акс эттирилган	5110 "Ҳисоб-китоб варағи"	4890 "Бошқа дебиторларнинг қарзлари"
Пенсия ва нафақалар тўланди	6710 “ Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар ”	5010 "Миллий валютадаги пул маблағлари", 5110 "Ҳисоб-китоб варағи"

Мажбурий суғурта бадалларини тўловчилар бўлиб ҳисобланган юридик ва жисмоний шахслар, уларнинг тўғри ҳисобланганлиги, ўз вақтида ушлаб қолиниши ва тўланиши, жумладан ёлланиб ишловчи фуқароларнинг мажбурий суғурта бадаллари, солиқ қонунчилигига мослиги учун жавобгар бўладилар. Солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича тўлов муддати ўтказиб юборилган ҳар бир кун учун 0,05 фоиз миқдорида пеня ҳисоблаб чиқарилади, тўлов куни ҳам шунга киради. Тадбиркорлик субъекти томонидан ортиқча тўланган суммаларга тенг бўлган қарздорлик суммасига пеня ҳисоблаб чиқарилмайди. Пеня миқдори тадбиркорлик субъектининг тегишли солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарзлари суммасидан кўп бўлиши мумкин эмас. Пеня тўлаш тадбиркорлик субъектини солиқ мажбуриятларини бажаришдан озод қилмайди.

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича рўй берган ўзгаришларини айтиб беринг?
2. Жисмоний шахсларнинг даромадига солинадиган даромад солиғи ставкалари ҳамда ҳисоблаш тартибини тушунтиринг?
3. Иш ҳақига нисбатан ушланмаларни санаб беринг?

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А.Каримов. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом еттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Тошкент: “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январь.
2. Xolbekov R.O. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Darslik.-Т.: “Cho’lpon”, 2011.- 200 б.
3. Jo’rayev N. Abduvaxidov F. Sotivoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. –Т.: 2012, - 480 bet.
4. Каримов А.А. ва бошқалар. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. –Т.: “Шарқ”, 2004. – 592 б.

5-мавзу. Харажатлар ва уларнинг ҳисоби.

Режа

1. Харажатлар таркиби ва таснифи.
2. Ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини калькуляция қилиш усуллари ва ҳисоби.
3. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни (иш ва хизматларни) сотиш ҳисоби.

Калит сўзлар: харажатлар, харажатларнинг таснифи, турлари, эгри харажатлар, тўғри харажатлар, ишлаб чиқариш харажатлари, кўшимча харажатлар, калькуляция, калькуляция турлари маҳсулот, маҳсулот турлари, сотиш харажатлари.

1. Харажатлар таркиби ва таснифи.

Ўзбекистонда ишлаб чиқариш бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш 1999 йил 5 февралда ва киритилган ўзгаришлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 15 октябрдаги қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби, ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» га (бундан буён Низом деб айтилади) асосланган.

Бу Низом бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи бўйича амалдаги қонунчиликни инобатга олган ҳолда хўжалик субъектлари бўлган (ўз фаолиятини банкда ҳисоб - китоб сечини очиб олиб борадиган) юридик ва жисмоний шахслар - Ўзбекистон Республикасининг резидентлари томонидан маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига қўшиладиган харажатларни бир хил қилиш мақсадида ишлаб чиқилган.

Бухгалтерия ҳисобининг асосий мақсади харажатларни ҳисоблаш ва бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг рақобатбардошлигини аниқлаш учун, улар фаолиятининг молиявий натижаларини аниқлаш бўлиб ҳисобланади. Лекин солиққа тортиладиган фойда билан бухгалтерия ҳисобидаги фойда орасида фарқ бор, чунки давлатимизнинг солиқ қонунчилигига биноан корхона томонидан қилинган барча харажатлар ҳам солиққа тортиладиган базани камайтирмайди.

Шунинг учун солиққа тортиладиган базани аниқлаш мақсадида Низом иккита иловага эга. Бу иловаларда харажатлар таркибида ҳисобга олинмайдиган, лекин амалдаги солиқ қонунчилиги бўйича ҳисоблаш йўли билан солиққа тортиладиган базага қўшиладиган моддалар келтирилган.

Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир вазирликлари, идоралари, давлат органлари ва хўжалик бошқарувлари Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси, Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ Қўмитаси билан келишилган ҳолда мазкур Низом асосида харажатлар таркибини ҳисобга олиш хусусиятларини аниқлаб оладилар.

Низом қуйидаги имкониятларни беради:

- корхона фаолиятининг самарадорлигини аниқлаш ва бозорда рақобатдошлигини аниқлаш учун бухгалтерия ҳисоби сечларида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ЖАРАЁНИДА вужудга келган барча харажатлар тўғрисидаги аниқ ва тўлиқ ахборотни шакллантириш;

- солиққа тортиладиган базани тўғри аниқлаш.

Низомга асосан барча харажатлар қуйидагича гуруҳланади:

- маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар;

- ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ давр харажатларига киритилмайдиган харажатлар;

- 9600 «Молиявий фаолият бўйича харажатлар» сечларининг бевосита дебетида ҳисобга олинмайдиган корхонанинг молиявий фаолият бўйича харажатлари;

- 9720 «Фавқулотдаги зарарлар» сечтида ҳисобга олинмайдиган фавқулотдаги зарарлар.

Шу муносабат билан харажат моддалари қуйидагича гуруҳланади:

1. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар:

1) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;

- 2) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;
- 3) бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган устама харажатлар.

2. Давр харажатлари:

- 1) сотиш харажатлари;
- 2) бошқариш харажатлари (маъмурий харажатлар);
- 3) бошқа операцион харажатлар ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар:

- 1) фоизлар бўйича харажатлар;
- 2) хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;
- 3) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;
- 4) молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар.

4. Фавқулотда зарарлар

Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш таннархига бевосита маҳсулот (ишлар, хизматлар) ни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган, ишлаб чиқариш технологияси ва уни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади.

Ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар - булар ишлаб чиқариш ёки маҳсулот (ишлар ва хизматлар) ни қайтадан ишлаш ЖАРАЁНИда фойдаланиладиган табиий ресурслар, хомашёлар, материаллар, ёқилғилар, энергиялар, асосий воситалар, меҳнат ресурслари, шунингдек ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган бошқа харажатларнинг қиймат баҳосидир.

Буларга бевосита ва билвосита моддий харажатлар, бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари, бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган устама харажатлар киради.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар) нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

1) ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

2) ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

3) ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари;

4) асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

5) ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ бўлган барча харажатлар маҳсулот таннархига қўшилади. Бу ўз навбатида, ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоби бўйича қуйидаги вазифаларни ҳал этиш имкониятини беради: ишлаб чиқаришга қилинган ҳақиқий харажатларни ўз вақтида, тўлиқ ва ишончли акс эттириш, ҳар бир маҳсулот ва хизматлар ҳақиқий таннархини калькуляция қилиш, шунингдек моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни тежаш ва оқилона фойдаланиш устидан назорат қилиш.

Шу вазифалар муносабати билан ва ички хўжалик ҳисобини ташкил этиш ва назорат қилиш мақсадида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- таннархга нисбатан (тўғри ва устама (билвосита));

- маҳсулот, ишлар ва хизматлар турлари бўйича;

- харажатларни вужудга келиш жойлари (ишлаб чиқаришлар, цехлар, участка ва ш. к.) бўйича;

- харажат турлари (элементлари ва моддалари) бўйича.

Дастлабки ҳужжатларга асосан маълум бир маҳсулот, ишлар, хизматларга ўтказиш мумкин бўлган харажатлар (материаллар, ишчиларнинг иш ҳақлари ва б.) тўғри харажатлар ҳисобланади. Устама, ёки эгри (билвосита) харажатлар (ёритиш, иситиш, машина ва усқуналарнинг ишлари ва бошқалар) бир вақтнинг ўзида барча ишлар, хизматлар ва

маҳсулотларга тегишлидир. Улар ишлар, хизматлар ва маҳсулотларга ой охирида маълум кўрсаткичларга муганосиб тақсимлаб ўтказилади.

Иқтисодий элементлари бўйича харажатларга моддий харажатлар (қайтариладиган чиқитлар қийматини чиқариб ташлаган ҳолда), меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, ижтимоий суғурта ва пенсия фондига ажратмалар, мажбурий тиббиёт суғуртасига ажратма, асосий фондлар амортизацияси ва бошқа харажатлар киради.

Бу элементларнинг ҳар бири бўйича харажатлар (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда) тўғрисидаги маълумотлар тегишли счетларда гуруҳланади. Чунончи, материаллар 1000 «Материаллар» смети бўйича очилган тегишли счетлар (1010 - 1090- счетлар) нинг кредитида акс эттирилиб, тегишли счетлар дебетланади.

Бу сарфланган материалларни хўжалик ЖАРАЁНлари ўртасида тақсимлаш имкониятини беради, меҳнат ҳақи харажатлари эса - корреспондентланувчи счетлар бўйича 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашишлар» смети нинг кредитида акс эттирилади.

Ижтимоий ва тиббиёт суғуртаси ва пенсия фондига қилинган ажратмалар суммаси 6520 «Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар» смети нинг кредитида кўрсатилади, асосий воситаларнинг эскириши эса - асосий воситаларнинг турларига қараб 0200 - счет бўйича очилган тегишли счетлар (0211 - 0299- счетлар) нинг кредитида акс эттирилади ва корреспондентланувчи счетлар бўйича хўжалик ЖАРАЁНлари ўртасида тақсимланади; бошқа харажатлар суммаси 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб - китоб смети», 6010 «Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счетлар», 4200 «Ходимларга берилган бўнақларни ҳисобга олувчи счетлар» смети бўйича очилган тегишли (4210 - 4290) счетлар ва бошқа счетларнинг кредит оборотлари маълумотлари бўйича аниқланади.

Шундай қилиб, бухгалтерия ҳисобининг счетлар тизими барча харажатларни иқтисодий элементлари бўйича ҳисобга олиш ва уларни хўжалик ЖАРАЁНлари орасида тақсимлашни таъминлайди. Лекин харажатлар содир бўлган жойлари бўйича харажатлар таркиби устидан назорат қилиш ва маҳсулот таннархини ҳисоблаш учун ишлаб чиқариш ЖАРАЁНларида фақат нима сарфланганини эмас, балки бу харажатлар қандай мақсадларга (қаерга, нимага) қилинганлигини билиш зарур, яъни харажатларни йўналиши бўйича, уларни технология ЖАРАЁНлари бўйича ҳисобга олиш зарур. Харажатларни бундай ҳисобга олиш таннархни таркибий қисмлари бўйича ва маҳсулотнинг айрим турлари бўйича таҳлил қилиш имкониятини беради. Шу мақсадда ишлаб чиқаришга қилинган харажатлар асосий, ёрдамчи ва ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчиларга бўлинади. Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи харажатлар таркибида алоҳида ягона моддалар бўйича машина ва асбоб - ускуналарни ва улардан фойдаланиш харажатлари, цехларни бошқариш харажатлари (умум ишлаб чиқариш харажатлари) ва бошқалар ҳисобга олинади.

Бундан ташқари, режалаштиришда, маҳсулот таннархини ҳисобга олиш ва калькуляция қилишда маҳсулот, ишлар, хизматлар ишлаб чиқариш ва уларни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатлар қуйидаги харажат моддалари бўйича гуруҳланади:

- материаллар (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда), сотиб олинган буюмлар, ярим тайёр маҳсулотлар, чет корхоналарнинг ишлаб чиқариш характерида эга бўлган хизматлари;

- бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш (ишлар, хизматлар бажариш) билан банд бўлган ходимларнинг меҳнат ҳақи харажатлари;

- ижтимоий суғурта ва пенсия фондига, тиббий суғуртага, бандлик фондига ажратмалар;

- машина ва асбоб - ускуналарни асраш ва улардан фойдаланиш харажатлари;

- умум ишлаб чиқариш харажатлари.

Изоҳ. Саноатнинг айрим тармоқлари моддалар номенклатурасига режалаштириш, ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш бўйича тармоқлар йўриқномасида назарда тутилган ўзгаришларни киритишлари мумкин.

Калькуляция моддалари бўйича харажатлар ўз таркиби бўйича харажат элементларига қараганда кенгроқ, чунки харажат моддаларида ишлаб чиқаришнинг характери ва структураси ҳисобга олинади. Бунда таҳлил учун етарли база ташкил қилинган.

Мазкур корхонада барча белгиланган таннарх моддалари бўйича қилинган харажатлар ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади.

Бу харажат моддалари бўйича маҳсулот таннархи калькуляция қилинади, шунинг учун ҳам бу моддалар калькуляция моддалари дейилади.

Юқорида айтганимиздек, ишлаб чиқариш харажатлари улар содир бўлган жойлари бўйича гуруҳланади, яъни улар қайси ишлаб чиқаришга (асосий, ёрдамчи) тегишли эканлиги, қайси цех ёки қайси участкада содир бўлганлик белгиси бўйича гуруҳланади.

Харажатларни алоҳида технологик ЖАРАЁНлари бўйича назорат ва таҳлил қилиш ва тугалланмаган ишлаб чиқаришни ҳисоблаб чиқиш учун у ёки бу буюмларнинг таннархига ўтказиладиган харажатлар суммасидан алоҳида ЖАРАЁН ва операцияларга ўтказиладиган харажатлар ажратилади.

Чунончи, техник - иқтисодий омилларга ва асосан ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлик жиҳатидан харажатларни шартли - ўзгарувчан ва шартли - доимийга бўлиш мумкин.

Шартли ўзгарувчан харажатлар маҳсулот бирлигига нормалаштирилади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажмига қараб уларнинг миқдори кўпайиши ёки камайиши мумкин (масалан, асосий материаллар харажатлари, ишлаб чиқариш ишчиларининг ишбай иш ҳақлари ва ҳ.к.).

Шартли - доимий харажатларга мутлоқ миқдори цех ёки корхона бўйича лимитлаштириладиган, ишлаб чиқариш дастурини бажарилиш ҳажмига боғлиқ бўлмаган (масалан, биноларни иситиш ва ёритиш харажатлари, бошқарув ходимларининг меҳнат ҳақлари) харажатлар киради.

Календар даврлари бўйича ишлаб чиқариш харажатлари жорий (ҳар кунлик), бирйўла (бир маргалик), ёки бир ойда кўпи билан бир марта содир бўладиган харажатларга бўлинади. Ишлаб чиқаришда содир бўладиган харажатларни жорий (мазкур ойга тегишли) ва бирйўла (бир қанча кейинги ойларга тегишли) га ажратиб олиш ҳар ойда маҳсулот таннархини тўғри ҳисоблашда катта аҳамиятга эга.

2. Ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини калькуляция қилиш усуллари ва ҳисоби.

Товар-моддий захиралар (маҳсулот (ишлар, хизматлар)) таннархини аниқлаш усуллари уларнинг тури, маҳсулот ишлаб чиқариш хили, унинг мураккаблиги, тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжудлиги, ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги, товар-моддий захиралар номенклатурасига боғлиқдир. Маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархини аниқлашнинг асосий усуллари бўлиб: оддий, меъёрий, буюртма, босқичли усуллар ҳисобланади, савдо ташкилотларида эса харажатларни инвентарь баҳолаш усули ҳам қўлланилади.

Таннархни аниқлашнинг оддий усули бир турдаги маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқарадиган ва ярим тайёр маҳсулотлар ва тугалланмаган ишлаб чиқаришга эга бўлмаган ташкилотларда қўлланилади. Ушбу усул қўлланилганда ҳисобот давридаги барча ишлаб чиқариш харажатлари барча ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) таннархига киритилади. Маҳсулот (ишлар, хизматлар) бирлигининг таннархи ишлаб чиқариш харажатлари суммасини ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) бирликларининг умумий миқдorigа бўлиш йўли билан ҳисоблаб чиқарилади.

Таннархни аниқлашнинг меъёрий усули хом ашё, материаллар, меҳнат ва ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишнинг белгиланган меъёрлари бўйича харажатларни ҳисобга олишга асосланган. Меъёрномалар вақти-вақти билан таҳлил қилиб турилади ва зарур ҳолларда жорий шарт-шароитларга мувофиқ қайтадан кўриб чиқилади.

Таннархни аниқлашнинг буюртма усули ишлаб чиқариш харажатлари маҳсулот (иш, хизмат) (бир хилдаги маҳсулотлар гуруҳи)га доир алоҳида буюртмалар бўйича идентификацияланадиган ва ҳисобга олинadиган якка тартибда ги ва майда туркумли ишлаб

чиқаришга эга бўлган ташкилотларда қўлланади. Буюртманинг объекти бўлиб маҳсулот (иш, хизмат), бир хилдаги маҳсулот (иш, хизмат)нинг майда туркумлари ёки таъмирлаш, монтаж ва экспериментал ишлар ҳисобланади. Ишлаб чиқариш жараёни узоқ давом этадиган йирик маҳсулотларни тайёрлашда буюртмалар яхлит маҳсулотга эмас, балки унинг тугалланган конструкцияларга эга бўлган алоҳида агрегатлари, узелларига берилиши мумкин.

Таннархни аниқлашнинг ушбу усулида барча харажатлар буюртманинг якунланишига қадар тўлалигича тугалланмаган ишлаб чиқариш деб ҳисобланади.

Буюртма бирлигининг таннархи унинг бажарилиши (маҳсулот ишлаб чиқарилиши, ишлар бажарилиши ёки хизматлар кўрсатилиши) тугаллангандан кейин аниқланади. Буюртма бўйича харажатларнинг бутун суммаси унинг таннархини ташкил қилади. Агар ушбу буюртма бир хилдаги маҳсулот (ишлар, хизматлар) туркумидан иборат бўлса, маҳсулот (ишлар, хизматлар) бирлигининг таннархи мазкур буюртма бўйича харажатлар суммасини маҳсулот бирликлари миқдорига бўлиш орқали аниқланади.

Буюртмалар қисман бажарилиб, улар буюртмачиларга топширилганда қисман ишлаб чиқариш таннархи уларнинг конструкциялари, технологиялари, ишлаб чиқариш шарт-шароитларидаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда илгари бажарилган буюртмаларнинг таннархи бўйича баҳоланади.

Таннархни аниқлашнинг босқичли усули бошланғич хом ашё ва материаллар ишлаб чиқариш жараёнида бир қатор босқич, фаза, поғоналардан ўтадиган ташкилотларда қўлланади. Ушбу усулда аввал барча маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)нинг таннархи, сўнгра унинг бирлиги таннархи аниқланади.

Босқичли усул ташкилотнинг тармоққа мансублигига боғлиқ ҳолда икки вариантда амалга оширилиши мумкин: ярим тайёр маҳсулотли ва ярим тайёр маҳсулотсиз вариантларда.

Ярим тайёр маҳсулотли вариантда ҳар бир босқич бўйича маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархи ҳисоблаб чиқарилади қамда у аввалги босқичлар маҳсулоти (ишлар, хизматлар)нинг таннархи ва мазкур босқич бўйича харажатлардан иборат бўлади. Охириги босқич маҳсулотининг таннархи барча тайёр маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархи ҳамдир.

Ярим тайёр маҳсулотсиз вариантда фақат охириги босқич маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархигина ҳисоблаб чиқарилади. Бунда харажатлар аввалги босқичлар маҳсулоти (ишлар, хизматлар)нинг таннархини ҳисобга олмасдан, ҳар бир босқич бўйича алоҳида ҳисобга олинади. Тайёр маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига барча алоҳида босқичлар бўйича уни ишлаб чиқариш харажатлари киритилади.

Бир технологик жараёнда битта хом ашё ва материаллардан турли хилдаги, улардан ҳар бири ўзининг сотиш нархига эга бўлган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқарилганда ушбу турдаги маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) биргаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) деб аталади.

Асосий маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар), сотиш қиймати асосий маҳсулот (ишлар, хизматлар)га қараганда жуда паст бўлган маҳсулот (ишлар, хизматлар) қўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар) деб аталади.

Қўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар)дан биргаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг фарқи шундан иборатки, уларни тақсимлаш нуқтасига етгунга қадар турли хилдаги маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) сифатида идентификациялаш мумкин эмас.

Биргаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг сотиш қийматини бўлиниш нуқтасида аниқлаш мумкин бўлган ҳолларда биргаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш мақсадида ишлаб чиқариш харажатларини бўлиниш нуқтасида тақсимлаш куйидаги усуллардан бири билан амалга оширилади:

а) натура кўрсаткичларидан фойдаланиш усули. Ушбу усулда бўлиниш нуқтасига қадар қилинган харажатлар асосий маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг қар бир турига унинг натура

кўрсаткичларида ифодаланган ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмидаги улушига мутаносиб равишда тақсимланади;

б) бўлиниш нуқтасидаги сотиш қиймати асосидаги усул. Ушбу усулда бўлиниш нуқтасига қадар қилинган харажатлар асосий маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ҳар бир турига уни сотишдан тахмин қилинган тушум умумий суммасидаги улушига мутаносиб равишда тақсимланади.

Биргаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг алоҳида турлари кейинги қайта ишлов беришга ўтказилган ҳамда бўлиниш нуқтасида уларни сотишнинг жорий қиймати (сотиш қиймати)ни аниқлашнинг имкони бўлмаган ҳолларда ишлаб чиқариш харажатларини бўлиниш нуқтасида биргаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) турлари ўртасида тақсимлаш қуйидаги усуллардан бири билан амалга оширилади:

а) сотишнинг соф қиймати усули. Ушбу усулда биргаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) турлари бўйича харажатлар уларни сотишнинг соф қийматига мутаносиб равишда тақсимланади;

б) ялпи фойданинг сотишдаги доимий улуши усули. Ушбу усулдан фойдаланилганда харажатлар шу тариқа тақсимланиши лозимки, бунда ҳар бир алоҳида маҳсулот (ишлар, хизматлар) учун умумий ялпи фойданинг фоиз улуши бир хил бўлиши ҳамда умумий ялпи фойда кўрсаткичига тенг бўлиши керак. Ялпи фойданинг фоиз улуши биргаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) турларининг умумий таннархини ушбу маҳсулот турларини сотишдан тахмин қилинган умумий тушумдан чиқариб ташлаб, сўнгра фойда миқдорини сотишдан тахмин қилинган умумий тушумдан фоиз кўринишида акс эттириш йўли билан ҳисоблаб чиқарилади.

Агар ишлаб чиқаришнинг бир технологик жараёнида бир вақтнинг ўзида бир қанча турдаги маҳсулот (ишлар, хизматлар) чиқиб, маҳсулот (ишлар, хизматлар)дан бири ёки бир қанча тури асосий (мақсадли) турга тегишли бўлса, унда қолган маҳсулот (ишлар, хизматлар) кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар) сифатида қаралиши мумкин.

Асосий маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархини аниқлашда кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг жорий қиймати ёки сотишнинг соф қиймати ишлаб чиқариш жараёнларининг умумий харажатларидан чегирилади, харажатларнинг қолган қисми эса асосий маҳсулот (ишлар, хизматлар)га тегишли бўлади.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг кўшимча турларини ҳисобга олиш қуйидаги усуллардан бири билан амалга оширилади:

а) кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ҳақиқатда сотиш. Ушбу усулда жорий даврда сотилган асосий маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг таннархи кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ҳақиқатда сотиш (соф сотиш) суммасига камайтиради. Кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг сотилмаган захиралари қолдиғи бўлиниш нуқтасидан кейин кўшимча маҳсулотларни кейинги қайта ишланишига қилинган харажатлар суммасидан келиб чиққан ҳолда ҳисобга олинади. Кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар) қолдиғини ҳақиқатда сотиш (соф сотиш) суммаси кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар) сотилганда тан олинади;

б) кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ҳақиқатда ишлаб чиқариш. Ушбу усулдан фойдаланилганда асосий маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқаришда сарфланган харажатлар ишлаб чиқарилган кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар) барча миқдорининг соф сотиш қиймати суммасига дарҳол камайтиради. Сотилмаган кўшимча маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг қолдиғи сотишнинг соф қиймати бўйича ҳисобга олинади.

Ишлаб чиқариш тармоғининг хусусиятларига боғлиқ ҳолда товар-моддий захиралар, шу жумладан кўшимча маҳсулотлар таннархини аниқлашнинг қўлланадиган усуллари ташкилотнинг ҳисоб сиёсатида акс эттирилиши лозим.

3. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни (иш ва хизматларни) сотиш ҳисоби.

Ишлаб чиқариш жараёнининг пировард маҳсули бўлиб тайёр маҳсулотлар ҳисобланади. Тайёр маҳсулотлар – бу мазкур корхонада қайтадан ишлашни талаб қилмайдиган, стандартлар ва техник шартларига тўлиқ жавоб берадиган, техник назорат бўлими (ТНБ) ёки махсус комиссия томонидан қабул қилинган ва корхона омборига топширилган ёки буюртмачи томонидан қабул қилинган буюм ва маҳсулотлардир.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар бозор талабини ўрганган ҳолда тузилган шартномаларга, ассортимент, сон ва сифат режа топшириқларига биноан, доимо ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, уларнинг ассортиментини кенгайтириш ва сифатини оширишга эътибор бериб маҳсулот ишлаб чиқарадилар.

Бозор муносабатлари шароитида асосий эътибор мол юбориш – шартномалари бўйича мол сотишга қаратилади, чунки бу корхона фаолиятининг мақсадга мувофиқлигини, унинг самарадорлигини аниқловчи иқтисодий кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади. Корхонанинг ҳисоб – китоб счётига пул тушган ва тушмаганлигидан қатъи назар барча юкланган ва жўнатилган маҳсулотлар сотиш ҳажмига қўшилиши мумкин.

Шундай қилиб, сотиш жараёни корхона хўжалик маблағларининг доиравий айланишини яқунлайди. Бу ўз навбатида корхонага давлат бюджети, ссудалар бўйича банклар, ишчи ва хизматчилар, мол юборувчилар олдидаги мажбуриятларни бажариш, ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш имкониятини беради. Сотиш режасини бажармаслик айланма маблағлар айланишини секинлашига, харидорлар олдида шартнома вазифаларини бажармаганлиги учун жарима тўлашга, тўловларни кечикишига, корхонанинг молиявий ҳолатини ёмонлашишига олиб келади.

Корхона сотиш ҳажми билан бир қаторда фойда суммасини ҳам режалаштиради. Чунки, маҳсулотнинг сотиш (шартнома) нархи белгиланганда унинг таркибига маълум суммада ёки фойзда фойда (даромад) суммаси ҳам киритилади. Агар шартнома (режа) бўйича сотишга тегишли маҳсулотлар миқдорини шартнома баҳосига кўпайтирса режа бўйича уларни сотиш қиймати келиб чиқади, фойда фоизига қараб эса режа фойда суммаси ҳисоблаб чиқилади. Бу бюджетга фойдадан бўнак ажратмасини тўлаш учун база бўлиб ҳисобланади.

Корхона айланма маблағининг таркибий қисми ҳисобланган тайёр маҳсулотлар энг кам баҳода баҳоланиши керак: таннархида ёки соф сотиш қийматида¹.

Тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини ҳисобот даври тугагандан сўнг аниқлаш мумкин. Лекин маҳсулотларнинг ҳаракати ҳар куни содир бўлади, унинг учун жорий ҳисобда маҳсулотни шартли баҳода баҳолаш керак. Тайёр маҳсулотлар ҳаракатининг кундалик ҳисоби ишлаб чиқариш режа таннархида ёки корхонанинг шартнома баҳоларида ёки ҳисоб баҳоси деб номланадиган чакана жўнатиш баҳоларида юритилади.

Чунончи, маҳсулот бирлигининг режа таннархи корхонада ишлаб чиқилади. У ой охирида тайёр маҳсулотларнинг гуруҳлари бўйича фарқ суммасини ёки фоизини ҳисоблаш йўли билан ҳақиқий таннархга етказиб қўйилади. Фарқ суммаси ва фоизи маҳсулотнинг ой бошига қолдиғи ҳамда унинг ой давомидаги киримига қараб ҳисоблаб чиқилади. Фарқи тежалганлигини ёки корхона томонидан ортиқча харажатга йўл қўйилганлигини кўрсатади ва шунинг учун ишлаб чиқариш жараёнидаги унинг иш натижаларини таърифлайди. Тайёр маҳсулотлар қайси счётларда ҳисобга олинган бўлса, фарқлар ҳам шу счётларда тежалган бўлса қизил сиёҳда сторно (қайта ёзув) қилиб, ортиқча харажат бўлса - оддий сиёҳда акс эттирилади. Фарқ фоизи ва жўнатилган маҳсулотнинг режа таннархи сотилган ҳамда омбордаги ой охирига қолган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш имконини беради.

¹ УзР 4- сонли «Товар моддий захиралар» БҲМС нинг 7- бандига биноан

Ҳисобда тайёр маҳсулотларга бошқа баҳолар қўлланилса ҳам фарқ суммаси ва фоизи шу тартибда ҳисобланади.

Тайёр маҳсулотлар ҳаракати ҳисобини тўғри ташкил этишда уларнинг номенклатураларини ишлаб чиқиш катта аҳамиятга эга. Маҳсулотлар номенклатураси – ушбу корхона томонидан ишлаб чиқариладиган буюмлар турлари номларининг рўйхатидир. Маҳсулотлар номенклатурасини тузишда бир буюмни иккинчисидан ажратиб олиш имкониятини берадиган тайёр маҳсулотларни маълум белгиларига қараб қилинган тасниф асос бўлади. Номенклатура рақами турли миқдордаги рақамлар билан белгиланиши мумкин. Корхона номенклатураларидан қуйидаги хизматларда:

- диспетчерлар – маҳсулот ишлаб чиқариш графигининг бажарилишини назорат қилиш учун;
- цехлар – ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ассортиментини назорат қилиш учун ва тайёр маҳсулотларни омборга топширишда накладнойлар ёзиш учун;
- маркетинг бўлими – маҳсулот жўнатиш шартномасининг бажариш имконияти устидан назорат қилиш учун;
- бухгалтерия – аналитик ҳисоб, сводкалар ва ҳисоботлар тузиш учун фойдаланиши мумкин.

Шунинг учун корхоналарнинг бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш тизимида тайёр маҳсулотлар уларни юклаш ва сотиш ҳисоби алоҳида ўрин тутиб, унинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш, уларнинг захиралари ҳолати ҳамда омборда сақланиши, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар устидан узлуксиз назорат қилиш;
- юкланган ва жўнатилган маҳсулот (иш, хизмат) ларни ўз вақтида ва тўғри ҳужжатлаштириш, харидорлар билан олиб бориладиган ҳисоб– китобларни аниқ ташкил этиш;
- сотилган маҳсулотларнинг ҳажми ва ассортименти бўйича мол жўнатиш шартнома режасининг бажарилиши устидан назорат қилиш;
- сотилган маҳсулот учун олинadиган маблағлар суммасини, маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган ҳақиқий харажатларни, фойда суммасини ўз вақтида ва аниқ ҳисоблаб чиқиш.

Бу вазифаларнинг бажарилиши корхонанинг бир текисда ишлаши, сотиш ҳамда омбор хўжалигини тўғри ташкил қилиш, хўжалик операцияларини ўз вақтида ва тўғри ҳужжатлаштиришга боғлиқ.

Тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш соҳасидан омборхонага ўтказиш жараёнида қуйидаги дастлабки ҳужжатлар:

- қабул қилиш – топшириш накладнойлари,
- далолатномалар,
- режалар,
- карталарига мувофиқ ҳисобга олинади.

Тайёр маҳсулотларни юклаб жўнатиш ўз ичига иккита ҳужжатни – омборга буйруқ ва жўнатиш учун накладнойни қамраб оладиган буйруқ – накладной билан расмийлаштирилади. Омборга буйруқни харидорлар билан тузилган шарнома шартларига асосан мол олувчининг номи, унинг коди, маҳсулотнинг миқдори ва ассортименти ҳамда жўнатиш муддати кўрсатилганлигини тегишли хизмат бўлими ёзиб беради. Бу ҳужжат тегишли хизмат бошлиғи, омборчи ва экспедитор томонидан имзоланади.

Буйруқ – накладной икки нусхада тузилиб, биринчиси товар – транспорт накладнойига биноан жўнатилган ўрин миқдорини, юкнинг оғирлигини ва мол олувчининг бекатигача маҳсулотни етказиб бериш бўйича тўланган темир йўл тарифи суммасини кўрсатиш учун

экспедиторга берилади. Иккинчи нусхаси молнинг жўнатганлиги тўғрисида асос бўлиб омборчида қолади. Унга биноан омбор ҳисоби карточкасининг «чиқим» графасига жўнатилган маҳсулотнинг миқдорини ёзиб қўяди ва ҳужжат бухгалтерияга топширилади.

Экспедитор маҳсулотни транспорт ташкилотига топшириб ундан юкни қабул қилиб олганлиги тўғрисида квитанция олади. Маҳсулот жўнатилгандан кейинги куни экспедитор буйруқ – накладнойини ва транспорт ташкилотининг квитанциясини мол олувчининг номига тўлов талабнома – топшириқ ёки бошқа ҳужжат ёзиш учун бухгалтерияга топшириши шарт. Шу билан бир вақтда счет – фактура ҳам ёзилади.

Тўлов талабномасида жўнатилган товарнинг ассортименти, миқдори, сотиш (шартнома) баҳоси ва қиймати кўрсатилади, бундай ҳолда счет фактура тўлов талабномасига албатта илова қилиниши керак.

Тўлов талабномаси мол олувчининг ҳисоб – китоб счетида счет – фактурага асосан юклаб юборилган маҳсулот қийматини ўтказиб бериши тўғрисида мол юборувчининг банкка берган буйруғи бўлиб ҳисобланади.

Счет – фактура ёки тўлов талабномасининг алоҳида қаторида мол олувчилар томонидан тўланадиган идиш ва ўрама қиймати ҳамда темир йўл тарифи кўрсатилади. Айрим ҳолларда мол юборувчининг тўлайдиган темир йўл тарифи тўланмалар суммасига қўшилиши мумкин, ҚҚС суммаси алоҳида қаторда кўрсатилади.

Мол юборувчи билан мол олувчи ўртасида тузиладиган шартномада мол юборувчи маҳсулотни қайси жой (франко – жой) гача етказиб бериш харажатларини ўз ҳисобига олиши тўғрисида келишиб олинади.

Франко – жойнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- мол юборувчининг франко – омбори – бунда мол юборувчи корхона маҳсулот юбориш билан боғлиқ бўлган барча харажатлар (омбордаги, темир йўл бекатидаги, юклаш – тушириш ишлар қиймати, ташиш қиймати ва темир йўл тарифи) тўлов – талабномасига қўшилади;
- франко – юклаб жўнатиш бекати – бунда мол юборувчи тўлов – талабномага темир йўл тарифини ва маҳсулотни вагонга юклаш харажатлари суммасини қўшади;
- франко – вагон тайинланиш бекати – бунда мол юборувчи тўлов – талабномага фақат темир йўл (ёки бошқа транспорт) тарифи суммасини қўшади;
- франко – тайинланиш бекати – бунда темир йўл тарифи қўшилган ҳолда маҳсулот жўнатиш билан боғлиқ бўлган барча харажатларни мол юборувчи тўлайди;
- франко – мол олувчининг омбори – бунда юқорида кўрсатилган харажатлар билан бир қаторда мол юборувчи мол олувчининг бекатидаги ва унинг омборидаги тушириш – юклаш ишлари, унинг омборига олиб бориш ва бошқа ишлар қийматини тўлайди.

Ўзбекистонда тўловнинг кенг тарқалган тури бўлиб франко – вагон тайинланиш бекати ҳисобланади.

Тайёр маҳсулотларнинг мавжудлиги ва ҳаракати тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш қуйидаги счётларда амалга оширилади.

2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар";

2820 "Кўргазмадаги тайёр маҳсулотлар";

2830 "Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар".

Четга кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишларнинг қиймати тайёр маҳсулотларни ҳисобга олувчи счётларда (2800) акс эттирилмайди. Улар бўйича ҳақиқий харажатлар, харажатларни ҳисобга олувчи счётлардан 9130 "Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар таннархи" счётига ҳисобдан чиқарилади. Буюртмачиларга жойида топшириладиган ва қабул қилиш далолатномаси билан расмийлаштирилмаган маҳсулотлар тугалланмаган ишлаб чиқариш таркибида қолади.

2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар" счётида тайёр маҳсулотлар ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи бўйича ҳисобга олинади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ўсимликчилик маҳсулотлари, чорвачилик ва қайта ишланган маҳсулотларининг ҳаракатини бизнес-режадан келиб чиқиб, йил давомида прогноз таннархи бўйича ҳисобга олади. Йил охирида тайёр маҳсулотнинг ҳақиқий ва прогноз таннархи ўртасида аниқланган фарқ маҳсулотлар счётига ҳисобот йили охиридаги келтирилган маҳсулотларнинг қолдиғига тааллуқли бўлган улушларда ўтказилади.

Сотиш учун тайёрланган (олинган) тайёр маҳсулотлар, шу жумладан, қисман корхонанинг ўз эҳтиёжлари учун мўлжалланган маҳсулотларнинг кирим қилиниши 2810 "Омбордаги тайёр маҳсулот" счётининг дебитида харажатларни ҳисобга олувчи счётлар билан боғланган ҳолда акс эттирилади.

Харидорлар (буюртмачилар)га ортиб жўнатилган тайёр маҳсулотлар ва улар учун ушбу харидор (буюртмачи)лар томонидан ҳисоб-китоб ҳужжатларининг тақдим этилиши 2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар" счётининг кредитидан сотилиш тартибида 9110 "Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи" счётининг дебитига ҳисобдан чиқарилади.

2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар" счётида ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархида ҳисобга олинган тайёр маҳсулотлар, аналитик ҳисобда алоҳида турдагиларнинг ҳаракатини, маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархининг, унинг ҳисоб баҳоси қийматидан фарқини ажратган ҳолда уларни ҳисоб баҳо (режа таннархида, сотиш баҳосида ва бошқа)да акс эттириш мумкин. Бундай фарқлар тайёр маҳсулотнинг алоҳида гуруҳлари бўйича корхона томонидан шакллантириладиган ҳисоб баҳоси қийматидан ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархининг фарқ даражасидан келиб чиққан ҳолда ҳисобга олинади.

Тайёр маҳсулотларни 2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар" счётидан ҳисобдан чиқаришда ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи аналитик ҳисобда қабул қилинган баҳоси бўйича қийматидан фарқ суммаси, ҳисобот даври бошига тайёр маҳсулотлар қолдиғидаги фарқлар ва ҳисобот оyi мобайнида омборга келиб тушган тайёр маҳсулотлар бўйича фарқларнинг бу маҳсулотларни ҳисоб баҳосидаги қийматига нисбати сифатида аниқланадиган фоизлар бўйича топилади. Сотилган маҳсулотга тўғри келадиган тайёр маҳсулот ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархининг унинг ҳисоб баҳоси бўйича қийматидан фарқ суммаси 2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар" счётининг кредитида ва улар ортикча харажат ёки тежалганликни кўрсатишидан келиб чиққан ҳолда кўшимча ёзув орқали тегишли счётларнинг дебитида акс эттирилади.

2820 "Кўрғазмадаги тайёр маҳсулотлар" счётида кўрғазма, ярмарка, реклама ва кўрсатиш учун мўлжалланган тайёр маҳсулотлар ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи бўйича ҳисобга олинади. Бунда 2820 "Кўрғазмадаги тайёр маҳсулотлар" счётининг дебити ва 2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар" счётининг кредити бўйича ёзувлар амалга оширилади. Тайёр маҳсулотлар учун жавобгарлик вақтинча бир моддий жавобгар шахсдан бошқасига ўтади. Агар кўрғазмага, ярмаркага ва ш.к.га қуйилган тайёр маҳсулотлар сотилса, у ҳолда 2810 "Омбордаги тайёр маҳсулот" счётидаги каби бухгалтерия ёзувлари амалга оширилади.

2830 "Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар" счётида комиссия ва консигнация шартномалари бўйича ортиб жўнатилган тайёр маҳсулотлар акс эттирилади.

Бошқа корхоналарга комиссия ва консигнация шартлари асосида сотиш учун берилган тайёр маҳсулотлар 2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар" счётидан 2830 "Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар" счётининг дебитига ҳисобдан чиқарилади. Комиссия ва консигнация шартлари асосида берилган тайёр маҳсулотларни сотишда 2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар" счёти каби бухгалтерия ёзувлари амалга оширилади.

2810 "Омбордаги тайёр маҳсулотлар", 2820 "Кўрғазмадаги тайёр маҳсулотлар", 2830 "Комиссияга берилган тайёр маҳсулотлар" счётлари бўйича аналитик ҳисоб жавобгар шахслар бўйича, турлари (сортлар, партиялар, киплар) бўйича ва тайёр маҳсулотни сақлаш жойлари бўйича юритилади.

Тайёр маҳсулотларни ҳисобга олувчи счётлар (2800)нинг боғланиши

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Асосий, ёрдамчи цехлардан, хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан тайёр маҳсулотларнинг кирим қилиниши	2810	2010, 2310, 2710
2	Тайёр маҳсулотларни ҳисобнинг ярим тайёр усулида кирим қилиш	2810	2110
3	Тайёр маҳсулотларнинг кўргазмадан оморга кирим қилиниши	2810	2820
4	Тайёр маҳсулотни қайта баҳолаш		
	а) қийматининг оширилиши б) қийматининг камайтирилиши	2810 3190	6230 2810
5	Инвентаризация натижасида аниқланган ортикча тайёр маҳсулотлар	2810	9390
6	Ички эҳтиёжлар учун тайёр маҳсулотларнинг ишлатилиши, тайёр маҳсулотларнинг цехларга қайта ишлов бериш ва бошқалар учун қайтарилиши	2010, 2310, 2510, 2710 9410-9440	2810
7	Тайёр маҳсулот оморидан маҳсулотлар яроқсиз маҳсулотларни тузатиш учун берилди	2610	2810
8	Инвентаризация натижасида аниқланган камомад, агар айбдор шахс аниқланмаган бўлса	5910	2810
9	Келгуси давр харажатлари таркибида юритиладиган харажатларга тайёр маҳсулотларнинг ишлатилиши	3190	2810
10	Тайёр маҳсулотларнинг кўргазмага берилиши	2820	2810

Баҳс мунозаралар учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш харажатлари ва давр харажатларни фарқини айтиб беринг?
2. Маҳсулот таннархини пасайтириш муаммолари нимада деб ўйлайсиз?
3. Харажатларни қоплаш манбаларини тушунтиринг?

Фойдаланилган адабиётлар

1. И.А.Каримов. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом еттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. Тошкент: “Халқ сўзи” газетаси, 2015 йил 17 январь.
2. Xolbekov R.O. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Darslik.-Т.: “Cho’lpon”, 2011.- 200 б.
3. Jo’rayev N. Abdvaxidov F. Sotivoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. –Т.: 2012, - 480 bet.
4. Каримов А.А. ва бошқалар. Бухгалтерия ҳисоби. Дарслик. –Т.: “Шарк”, 2004. – 592 б.

ТАҚДИМОТЛАР

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ХУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

“БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ” МОДУЛИ БЎЙИЧА
ТАҚДИМОТ

Маърузачи: проф. Холбеков Р.О.

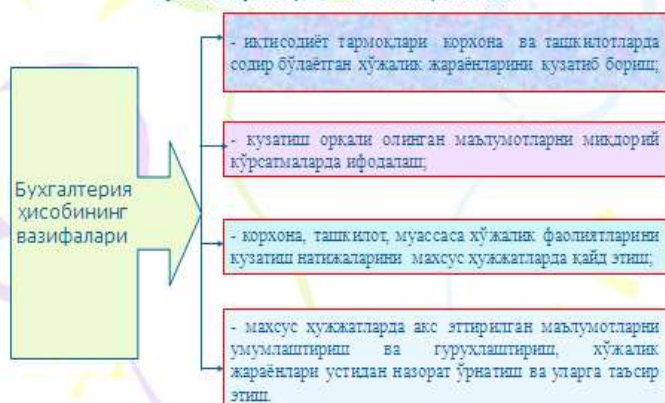
ТОШКЕНТ-2015

1-мавзу. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари, предмети ва объекти

Режа

1. Давлат дастурига кирган устувор вазифалар ва уларни амалга оширишнинг иқтисодий масалаларни ечишда бухгалтерия ҳисобининг аҳамияти.
2. Бухгалтерия ҳисобининг предмети ва объекти.
3. Хўжалик маблағлари ва унинг ташкил топиш манбалари, уларнинг туркумланиши.
4. Бухгалтерия ҳисобининг усуллари.

1. Давлат дастурига кирган устувор вазифалар ва уларни амалга оширишнинг иқтисодий масалаларни ечишда бухгалтерия ҳисобининг аҳамияти.

Бошқа фанлар каби «Бухгалтерия ҳисоби» фани ҳам ўз тарихи, вазифалари, предмети, объекти, усул ва услубияти ҳамда тамойилларига эга. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг ҳисоб тизимидаги муаммолардан бири анъанавий «Бухгалтерия ҳисоби» фанини амалдаги тараққиётга мос ҳолда қайта кўриб чиқиш ва замон талабларига мос ҳолда такомиллаштиришдир. Бизга маълумки, ҳозирда бухгалтерия ҳисоби фан сифатида бир-бирига боғлиқ «Бухгалтерия ҳисоби назарияси», «Молиявий ҳисоб» ва «Бошқарув ҳисоби» каби қисмларга бўлинади.

1996 йил 30 августда бухгалтерия ҳисоби тизимининг ҳуқуқий асоси ҳисобланган Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» ги қонуни қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси мустақил тарзда халқаро бозор майдонига юз тута бошлади. Натижада бошқа соҳалар каби амалдаги бухгалтерия ҳисоби тизимида ҳам янгича атамалар, фикрлаш ва қарашлар юзага келди. Бундай ўзгариш ва ислоҳотларга мослашиш талаби негизда анъанавий бухгалтерия ҳисоби тизимида янгиланиш босқичини тез ва оғишмай амалга ошириш натижасида Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандарти (БҲМС) шакллана бошланди. Ҳозирда Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандартининг 24 та стандарти ишлаб чиқилди ва амалиётга жорий қилинди ва уни ривожлантириш давом этмоқда.

2. Бухгалтерия ҳисобининг предмети ва объекти.

Бухгалтерия
ҳисобининг
предмети

- ишлаб чиқариш жараёнидаги корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг самарали бошқарилишида маблағлар ҳолати ҳамда улардан унумли фойдаланиш ҳақидаги ахборотларни шакллантириш ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисобининг ташкил қилишнинг меъёрий манбалари қуйидагилардан иборат:

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни (1996 йил 30 август)

Қонун 24 та моддадан иборат

Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (БҲМС)

Бугунги кунда 24 та БҲМС лари қабул қилинган

“Маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида” ги Низом (1999 йил 5 феврал 54-сонли)

Марказлашган
бухгалтерия

Барча бошланғич ва йиғма ҳужжатлар хўжаликнинг бўлинмаларида тузилиб, марказий бухгалтерияга топширилади ва у ерда бу ҳужжатларни ишлаш, хўжалик муомалаларининг бухгалтерия ҳисобининг тегишли синтетик ва аналитик счётларида акс эттириш, чораклик, ярим йиллик, тўққиз ойлик ва йиллик бухгалтерия баланси ва ҳисоботларини тузиш амалга оширилади.

Марказлашмаган
бухгалтерия

Дастлабки ва йиғма натижаларни ишлаш, синтетик ва аналитик ҳисобни юритиш ҳамда баланс ва ҳисоботларни тузиш хўжаликнинг бўлинмаларида амалга оширилади.

Ҳисобнинг пайдо бўлиши бевосита кишилик жамиятининг вужудга келиши билан боғлиқ. Тарихий маълумотларга кўра, ибтидоий жамоа тузumi даврида ҳисобдан фойдаланишган. қабила бошлиғи ўз қабиласини сақлаб қолиш учун қайси фасл қачон келади, қабитасида қанча одам бор, улар учун қанча озиқ-овқат тўплаш керак каби ҳисоб-китобларни амалга оширган. Дастлаб ҳисоб қуроллари сифатида қўл бармоқларидан фойдаланилган (баъзи ҳолларда бу одатдан ҳозир ҳам фойдаланамиз). Ҳозирда ҳам жамиятнинг бир бўлаги ҳисобланган ҳар бир оиланинг ўз ҳисоб-китоби бор. Қайси оилада ҳисоб-китоб яхши йўлга қўйилган бўлса, ўша оиланинг турмуш шароити яхши. Бундан кўриниб турибдики, ҳисоб инсонларнинг ҳаётий борлиғи ва ҳамкоридир.

3. Хўжалик маблағлари ва унинг ташкил топиш манбалари, уларнинг туркумланиши.

Хўжалик юритувчи субъектларда юритилаётган ҳисоб сиёсати ўзига хос принципларга амал қилиши керак. Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандартларининг (БҲМС) биринчи сонли стандартида бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботнинг принциплари сифатида қуйидагилар келтирилган:

- икки ёқлама қайд этиш усули билан ҳисоб юритиш;
 - узлуксизлик;
- хўжалик муаммолари, активлар ва пасивларни баҳолаш;
 - ишонччилик;
 - эҳтиёткорлик;
- мазмуннинг шаклдан устунлиги;
- кўрсаткичларнинг киёсийлиги;
- молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги;
- активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳоси;

- ҳисобот даври даромадлари ва ҳаракатларининг мослиги;
 - тушунарчилик;
 - аҳамиятлилик;
 - муҳимчилик;
- ҳаққоний ҳолис тақдим этиш;
 - тугатилганлик;
 - изчилик;
 - ўз вақтидалик;
- оффсетинг (моддаларнинг ўзаро қопланиши);
 - ҳолислик.

Бухгалтер бухгалтерия ҳисобини юритишда махфийликка риоя қилинади. Бухгалтерия ҳисоби регистрларининг мазмуни билан танишишга маъмурият рухсати билан ёки қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда йўл қўйилади.

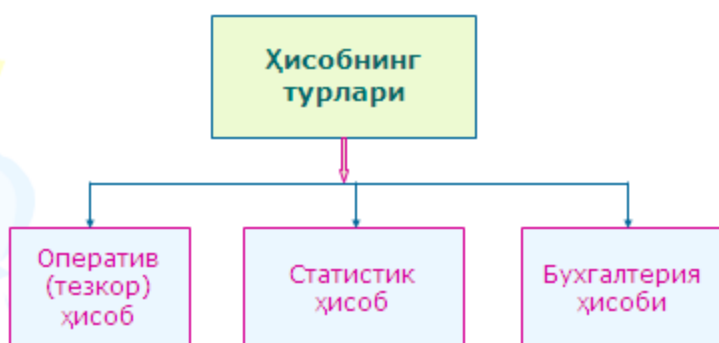

Бухгалтерия ҳисоби регистрлари билан танишишга рухсат этилган шахслар уларнинг махфийлигини сақлашлари шарт. Махфийликни бузганлик қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортилишга сабаб бўлади.

4. Бухгалтерия ҳисобининг усуллари.

Энг аввал шунга эътибор бериш лозимки, бухгалтерия ҳисобида содир бўладиган барча хўжалик жараёнлари, унинг ихтиёридаги барча маблағларни акс эттирувчи ахборотларни шакллантиради. Ҳар хил жараёнларда содир бўладиган операциялар сони ҳамда корхона ихтиёрида жойлашган маблағлар тури ва манбалари жуда кўпдир. Ҳар бир хўжалик операцияси маблағлар ҳамда манбалар тури устидан зарурий бошқарув ахборотини умумлаштириш, шакллантириш, ҳужжатлаштириш ёрдамида кузатиб борилади.

**Оператив
(тезкор)
ҳисоб**

Айрим хўжалик операциялари ва жараёнларини бевосита улар содир бўлаётган вақтида бошқариш мақсадида жорий кузатиш ва назорат қилиш тизими бўлиб ҳисобланади. Бу ҳисобнинг корхона ва унинг таркибий бўлинмаларига жорий раҳбарлик қилиш мақсадида маълумотларни оператив равишда олиш ва улардан фойдаланиш унинг фарқ қиладиган белгиси ҳисобланади.

**Статистик
ҳисоб**

Оммавий хўжалик (умумдавлат) ҳодисалар тўғрисидаги маълумотларни йиғиш ва ишлаш тизимидан иборат.
Ҳисобининг бу тури бутун хўжалик ва унинг тармоқларининг ривожланиш жараёнини ўрганишга йўналтирилган.
Ундан корхона, ташкилот ва муассасаларда содир бўлаётган турли-туман оммавий ҳодисаларни кузатиш учун фойдаланилади.
Статистик ҳисоб ёрдамида хўжалик фаолиятининг турли-туман миқдорий ва сифат кўрсаткичлари ҳисоблаб чиқилади.

**Бухгалтерия
ҳисоби**

Ички бошқариш ва ташқи истеъмолчиларнинг мақсадлари учун жорий ва якуний ахборотни олиш билан корхоналар, ташкилотлар ҳамда муассасалар-нинг хўжалик фаолияти устидан узлуксиз ва ўзаро боғлиқ бўлган кузатиш ва назорат қилиш тизимидан иборат.

**Ҳисоб тизимида қўлланиладиган
ўлчов бирликлар**

Натура ўлчов бирлиги

**Вақт (меҳнат) ўлчов
бирлиги**

Пул ўлчов бирлиги

Пул ўлчов бирлиги хўжалик жараёнлари (операциялар) ва воситаларини ягона ўлчовда (пулда) умумлаштиришда қўлланилади, яъни барча маблағлар қиймат ўлчов бирлигида ифодаланилади. Ўзбекистон Республикасида пул ўлчов бирлиги сифатида сўм, тийин қабул қилинган.

Вақт (меҳнат) ўлчов бирлиги (ой, кун, соат, минут, секунд) эса бирор бир статистик ёки хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун сарф бўлган ишчи кучи, ишчи сони, иш соати ва ҳоказоларни аниқлашда қўлланилади. Савдо қорхонасида эса маълум бир товар оборот миқдори учун сарф этилган иш вақтида, иш соати, иш кунни, ишчи кучи ва ҳоказони аниқлашда керак бўлади. Вақт ўлчов бирлиги ходимлар билан меҳнат ҳақи юзасидан ҳисоб - китобларни олиб боришда ҳам аҳамиятлидир. Вақт ўлчов бирликлари натура ўлчов бирликлари билан биргалиқда меҳнат унумдорлигини билдиради.

Натура ўлчов бирлиги

Натура ўлчов бирлиги тезкор ҳисобда, статистик ҳисобда, бухгалтерия ҳисобининг аналитик ҳисобида кенг қўлланилади. Бу ўлчов бирлиги бир турдаги буюмлар ҳисоби учун керак бўлади. (метр, кг, дона, жуфт, литр ва ҳ.к).

Хисоб сиёсати

Хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбари бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш учун қабул қиладиган усулларнинг йигмаси тушунилади, молиявий ҳисобот шу усулларга мувофиқ ва уларнинг қоидалари ва асосларига мувофиқ равишда тузилади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг маълум бир даврга молиявий ҳолати қай даражада эканлигини, улар маблағларининг жойлашиши, ишлатилиши қандай олиб борилаётганлигини ва умуман корхона хўжалик фаолиятига баҳо бериш, назорат этиш, текшириб бориш зарур. Бу зарурият корxonанинг бошқарув ходимларига ҳамда ташқи фойдаланувчиларга, банк, солиқ инспекцияси, кредиторлар ва инвесторларга керакдир. Уларнинг бу масала юзасидан талабини корxonанинг баланси қондиради. Баланс молиявий ҳисоботнинг биринчи шакли бўлиб, корхона фаолият турига қараб ойлик, чораклик, ярим йиллик ва йил охирида бўлиши мумкин.

Баланс

(французча *balance-торози*) – «тенглик», «тарозининг икки палласи» деган маъноларни билдиради.

Баланс турлари

**Бошланғич
баланс**

**Ҳисобот
баланси**

**Тугатиш
баланс**

Дастлабки баланс корxonанинг ташкил топаётган вақтида тузилади.

Ҳисобот баланси эса корхона фаолияти давомида тузилади.

Тугатиш баланси эса корхона, ташкилот, муассасанинг тугатилаётган муддатдаги хўжалик маблағлари ва уларнинг манбалари қай ҳолатда эканлиги ҳақида маълумот беради.

Бухгалтерия баланси			
Актив	Сумма	Пассив	Сумма
I. Узоқ муддатли активлар		I. Хусусий капитал	
1 бўлим жами:		1 бўлим жами:	
II. Жорий активлар		II. Мажбуриятлар	
2 бўлим жами		2 бўлим жами	
Жами:		Жами:	

Хўжалик жараёнлари натижасида балансдаги бир томонлама ўзгаришлар қуйидаги икки турга ажратиш мумкин:

1. Хўжалик жараёнлари туфайли баланснинг фақат актив томони ўзгаради, пассив томонига таъсир этмайди ва баланс ўз тенглигини сақлаб қолади. Бунда хўжалик маблағларининг ўрни ёки жойлашган жойлари ўзгаради холос.
 $+A; -A = \Pi$

2. Хўжалик жараёнлари туфайли баланснинг фақат пассив томони ўзгаради, актив томонига таъсир этмайди ва баланс ўз тенглигини сақлаб қолади. Бунда хўжалик маблағларининг келар манбаларининг мазмуни ўзгаради.
 $A = + \Pi; - \Pi$

Хўжалик жараёнлари натижасида балансдаги икки томонлама ўзгаришлар қуйидаги икки турга ажратиш мумкин:

1. Хўжалик жараёнлари туфайли баланснинг ҳар иккала томони бир хил суммага кўпаяди ва баланс ўз тенглигини сақлаб қолади. Бунда хўжалик маблағлари ва уларнинг келар манбаларининг баланс қиймати бир хил суммага кўпаяди.

$$+A = +P$$

2. Хўжалик жараёнлари туфайли баланснинг ҳар иккала томони бир хил суммага камаяди ва баланс ўз тенглигини сақлаб қолади. Бу ерда хўжалик маблағлари ва уларнинг келар манбаларининг баланс қиймати бир хил суммага камаяди.

$$-A = -P$$

Бухгалтерия ҳисоби счётлари

Ҳужжатлаштириш

бухгалтерия ҳисоби методнинг муҳим усулларида бири бўлиб, унинг мазмуни ҳўжалик муомалаларини ёзма равишда дастлабки қайд қилиш ва уларнинг ҳақиқатда содир бўлганлигини исботлашдан иборатдир.

Инвентаризация корхона маблағини текшириб, рўйхатга олиш ва олинган маълумотларни ҳисоб маълумотлари билан таккослаш демакдир. Ёки инвентаризация ҳўжалик маблағлари ва уларнинг ташкил топиш манбалари, ҳўжалик жараёнларини бухгалтерия ҳисоби ҳужжатларига асосан қайта рўйхатдан ўтказишдир.

Инвентаризация ўтказилиш даврига кўра режали ва режасиз (тўсатдан) амалга оширилади.

19-сон БҲМС
ИНВЕНТАРЛАШНИ ТАШКИЛ
ЭТИШ ВА ЎТКАЗИШ

Молиявий
(бухгалтерия)
ҳисобот

Хўжалик ҳисоби маълумотларига кўра тузиладиган корхона ва унинг таркибий бўлинмалари ишининг якунларини характер-лайдиган йиғма кўрсаткичлар тизими деб аталади.

Бухгалтерия (молиявий) ҳисоботининг таркиби ва турлари.

Молиявий
(бухгалтерия)
ҳисобот шакллари

Бухгалте
рия
баланси
(1-сон
шакл)

Молиявий
натижалар
тўғрисидаги
ҳисобот (2-
сон шакл)

Пул
оқимла
-ри
тўғриси
-даги
ҳисобот
(4-сон
шакл)

Хусуси
й
капита
л
тўғриси
-даги
ҳисобот
(5-сон
шакл)

Эътиборларинг
учун раҳмат!!!

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ
ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

**«БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ»
МОДУЛИ БЎЙИЧА ТАҚДИМОТ**

Маърузачи: проф. Холбеков Р.О.

ТОШКЕНТ-2015

**2-мавзу. Пул маблағлари ва ҳисоб-китоблар
ҳисоби.**

Режа

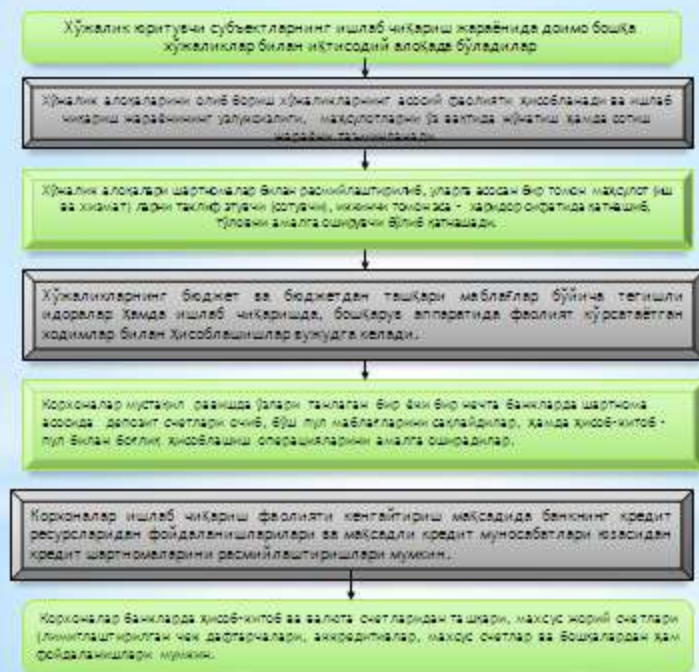
1. Ўзбекистон Республикасида миллий валютани қўллаш ва пул муомалалари сиёсати.
2. Касса муомалаларининг ҳисобини юритиш тартиби.
3. Пул маблағлари бўйича касса, ҳисоб-китоб, валюта счёти ва банкдаги бошқа счётларни ташкил қилиш.

1. Ўзбекистон Республикасида миллий валютани қўллаш ва пул муомалалари сиёсати

Бозор иқтисоди шароитида пул маблағини ва унинг эквивалентларини сақлаш, кирими ва сарфини устидан каттик ва тизимли назорат урнатилш лозим. Чунки улар тез ҳаракат қиладиган ва уғирланиши нисбатан осон булган маблағлардир.

Ички назорат тизими куйидагиларни таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилган сиёсат ва тадбирлардир:

- активларни химоя қилиш;
- субъектнинг молиявий сиёсатини мослигини таъминлаш;
- бухгалтерия счётларида акс эттирилган курсаткичларнинг ишончилигини таъминлаш.

2. Касса муомалаларининг ҳисобини юритиш тартиби

Касса операцияларини юритиш – ЎзР Марказий банк бошқармаси томонидан тасдиқланган «Юридик шахслар томонидан касса операцияларини юритиш» қоидалари. 376-сонли қарори. 1998 й. 24 январь.

Корхона кассасида – Пул маблағларининг бўлиги, касса операцияларини бажариш бўйича моддий жавобгарлик корхона раҳбари томонидан тайинланадиган кассирга бириктирилган.

Корхонанинг кассасида қуйидагиларни қабул қилиш, бериш ҳамда сақлаш операцияларини амалга ошириш мажбурияти юклатилган.

Корхона кассасида - Нақд пул маблағлари ҳаракати 5010 - «Миллий валютадаги пул маблағлари» - ҳисобда ҳисобга олинади. Бу ҳисобнинг дебитида нақд пулнинг кириши, кредитида - чиқими акс эттирилади. Ҳисобнинг сальдоси ҳисобот даври бошига кассада қолган нақд пулни кўрсатади. 5010 - ҳисобнинг кредит обороти 1 - журнал-ордерда акс эттирилади. Дебет оборотлари турли журнал-ордерларга ёзилади, бундан ташқари, 1-қайднома билан назорат қилинади.

3. Пул маблағлари бўйича касса, ҳисоб-китоб, валюта ҳисоби ва банкдаги бошқа ҳисобларни ташкил қилиш

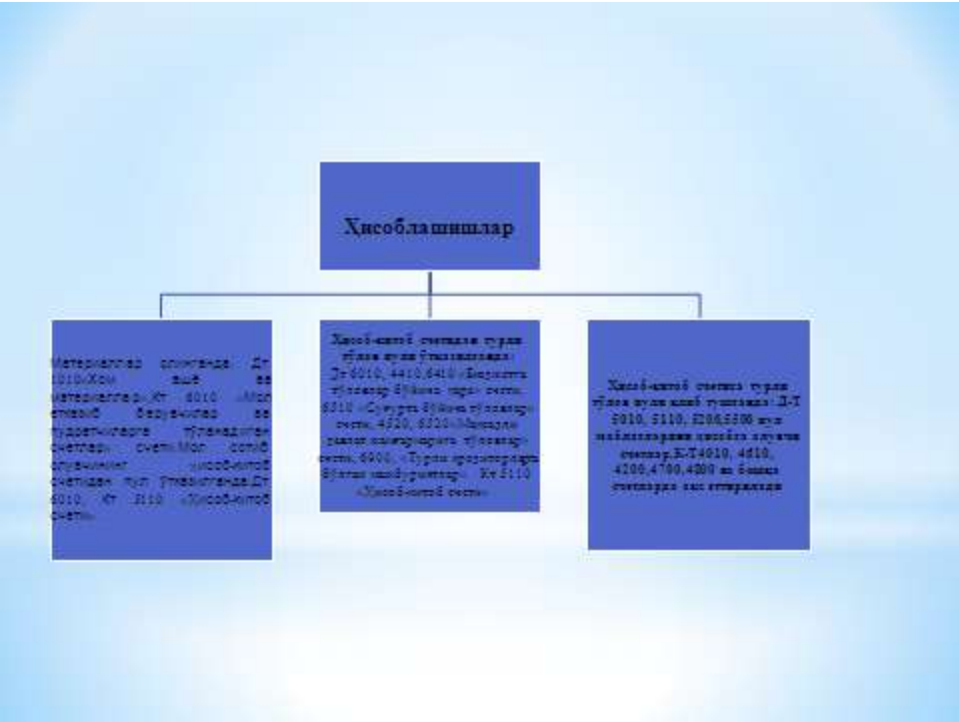
Ҳисоб - китоб ҳисоби бўйича операцияларни ҳисобга олиш

Талаб қилиб олгунча бўлган сўмдаги депозит ҳисобларини очиш учун юридик шахс - резидентлао банкка қуйидаги ҳужжатларни топширади:

- юқорида келтирилган йўриқноманинг 1 - иловасида келтирилган шаклда ҳисоб очиш учун ариза;
- статистика органлари томонидан корхоналар, ташкилотларнинг ягона давлат рўйхатига киритилганлиги тўғрисидаги нотариусда тасдиқланган гувоҳноманинг кўчирмаси;
- юқори орган ёки таъсисчилар мажлисида тасдиқланган устав ёки низомадан нотариусда тасдиқланган кўчирма, давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисида ҳужжат;
- нотариусда тасдиқланган кўчирма ёки қонунчиликда белгиланган тартибда рўйхатга олувчи орган томонидан тасдиқланган кўчирма. Давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисидаги ҳужжат фақат мазкур объект учун қонунчиликда назарда тутилган бўлса топширилади;
- солиқ органида рўйхатдан ўтганлиги ва идентификациялашган солиқ тўловчи рақами берилганлиги тўғрисида нотариусда тасдиқланган гувоҳнома кўчирмаси ёки шахс солиқ тўловчи субъект эмаслиги тўғрисида маълумот;
- имзо намуналари ва муҳрнинг изи туширилган карточка;
- юқорида айтиб ўтилган йўриқномада белгиланган тартибда расмийлаштирилади.

Ҳисоб-китоб счетида содир бўладиган пул маблағлар ҳаракати (пулни қабул қилиш ва бериш ёки нақд пулсиз кирим ва чиқим) банк томонидан чиқарилган қуйидаги маҳсус ҳужжатлар шакллариға асосан расмийлаштирилади-нақд пул топшириш эълони, пул чеки, ҳисоблашиш чеки, тўлов топшириғи, тўлов талабномаси. Пул тўлаш тўғрисидаги ушбу эълон ҳисоб-китоб счетиға нақд пул ўтказишда ёзилади. Пулни қабул қилиб олганлиғи тўғрисида банк пул тўловчига исботловчи ҳужжат сифатида квитанция беради.

Муваффақият "сирлари"

**Эшитганимни ёддан чиқараман,
 Кўрганимни эслаб қоламан,
 Мустақил бажарсам, тушуниб
 етаман.
 Конфуций. 3500 йил олдин**

* Хорижий валютани сотиш ва сотиб олиш бухгалтерия ҳисобида операцияни содир бўлган саната бўлган МБ курси бўйича акс эттирилади. Хорижий валютани сотиш (сотиб олиш)да содир бўлган курсдаги фарқ (ижобий ёки салбий) ижобий бўлса - 9540 «Курс фарқларидан олинган даромадлар» счегида, салбий бўлса - 9620 «Курс фарқларидан зарарлар» счегида ҳисобга олинади.

Хорижий валютани сотиш жараёнининг бухгалтерия ҳисобида акс эттирилиши:

- а) валюта счегида хорижий валютани МБ курси бўйича ўтказилиши:
Дт 5530 счегининг «Транзит» счеги, Кт -5210.
- б) МБ курси бўйича хорижий валютани «Блоксчеги» дан чиқарилиши:
Дт 9220, Кт 5530 «Транзит» счеги.
- в) валюта бозорида келишилган курс бўйича сотилган хорижий валютанинг сўм эквивалентини ҳисоб-китоб счегига ўтказилиши:
Дт 5110, Кт 9220.
- г) Хорижий валютани сотишда ҳосил бўлган ижобий курс фарқини МБ курсидан оригинални акс эттирилиши:
Дт 9220, Кт 9540.
- д) Хорижий валютани сотишда ҳосил бўлган салбий курс фарқини (МБ курсидан кам) акс эттирилиши:
Дт 9620, Кт 9220.

Хорижий валюта операцияларини амалга ошириш учун валюта счегини очиш керак. ЎзБР.МБ. рўхсат (лицензия) берилган банкларда валюта счеги очиш мумкин.

Валюта счегини очиш учун банк қўйидаги ҳужжатларни талаб қилади:

—валюта счегини очиш тўғрисида ариза;

—таъсис ҳужжатлар кўчирмаси (нотариусда ёки рўйхатга олувчи орган томонидан тасдиқланган устав, таъсис шартномалари);

- нотариусда тасдиқланган рўйхатдан ўтганлик тўғрисидаги ҳужжатларнинг кўчирмаси;

- корхона рўйхатдан ўтган жойдан солиқ инспекцияси ва пенсия фондида ҳисобга олинганлиги тўғрисида маълумотнома;

—нимзолар нусхалари қўйилган ва юмалоқ муҳр туширилган картонча;

—қўшма корхоналар ва хорижий фирмалар қўшимча қилиб Ўзбекистон республикаси адлия вазирлиги томонидан уларни хорижий инвестицияли корхоналар реестрига киритилганлиги тўғрисида бериладиган гувоҳнома топширадилар.

Валюта счеги очилгандан сўнг банк билан корхона ўртасида ҳисоблашиш-касса хизматларини кўрсатиш тўғрисида шартнома тузилади. Унда банкнинг кўрсатадиган хизматлар рўйхати, хизматлари учун тўланадиган ҳақ тарифлари, маблағларни жойлаштириш шартлари, томонларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ва бошқалар кўрсатилади.

* Хорижий валютани сотиш жараёни айланма ведомость оркали акс эттирилиши:

Др 5530 Кс		Др 9210 Кс		Др 5210 Кс	
1.	←				→ 1.
		1.	→	2.	
Др 5110 Кс					
3.	←				→ 3.
		Др оборот (Зарар)	Кс оборот (Фойда)		
Др 9540 Кс				Др 9620 Кс	
		4.	→	4.	
				6.	→
					6.

* Мисол. Кордона валюта сечтидан 2000 \$ сотиш учун банк ўтказишсини амалга оширилди. 10 мартдаги сотиш кунлида бир доллар 1840 сўмни ташкил этди. Банк комиссияси тўловни 1% ни яъни 20 \$ -36800 сўм бўлди. Валюта сотишдан тушум хисоб-китоб сечтига келиб тушди (Банк комиссияси тўлов учун -368000 сўм банк олиб қолди). 15 март кунлидаги курс 1850 сўм бўлди. Ушбу операциялар бухгалтерия хисобидида кунлидагича расмийлаштирилди:

№	Операция тавсифи	Сумма	Сечтлар боламиси	
			Др	Кс
1	Сотиш учун пул ўтказилди. Курс бўйича 1 \$ 1840 сўм	3 680 000	9220	5210
2	Банкнинг комиссияси тўлови	36 800	9220	6990
3	Валюта сотишдан тушум хисоб-китоб сечтига келиб тушди (Банк комиссияси тўлов учун -36 800 сўм банк олиб қолди). (2000 \$ -20 \$=1880 \$) Курс бўйича 1 \$ 1850 сўм	3 478 000	5110	9220
4	Валюта сотишдан олинган молиявий натига	238 300	9620	9220
5	Курс фарқи зарар суммасига ўтказилди	238 300	9450	9620
6	Банкнинг комиссияси тўлови ўтказилди	36 800	6990	5210
7	Курс фарқи бўйича зарар қуввий молиявий натигага ўтказилди	238 300	9910	9430

Хорижий валютани сотиш жараёни айланма ведомость орқали акс
этирилиши:

Дт 6990 Кт	Дт 9220 Кт	Дт 5210 Кт
	1) 3 650 000	1) 3 650 000
6) 36 800	2) 36 800	6) 36 800
Дт 5110 Кт		
3) 3 478 000	3) 3 478 000	
	3 716 800	3 716 800
Дт 9620 Кт		
4) 238 800	4) 238 800	Дт 9430 Кт
	5) 238 800	5) 238 800
Дт 9910 Кт		
7) 238 800		7) 238 800

Валюта бозорига келишилган курс бўйича хорижий валютани сотиб олиш кунига,

а) Хорижий валютани сотиб олиш учун ҳисоб-китоб сметицаи сўм кўринишидаги маблагларни валюта бозорига келишилган сотиб олиш кунига бўлган курс бўйича ўтказиб берилиши:

Дт 5530 «Транзит» смети, Кт 5110.

б) Маръазий банк курси бўйича хорижий валютани валюта сметицаига ўтказилиши:

Дт 5210, Кт 5530 «Транзит» смети.

в) Хорижий валютани МБ курсицаи паст курсицаи сотиб олиш натижаицаида солир бўлган ижобий курс фаркини акс этирилиши:

Дт 5530 «Транзит» смети, Кт 9640.

г) Хорижий валютани МБ курсицаи юкори курсицаи сотиб олиш натижаицаида солир бўлган салбий курс фаркини акс этирилиши:

Дт 9620, Кт 5530 «Транзит» смети.

* Хорижий валютани сотиб олиш жараёнининг айланма ведомосларда акс эттирилиши:

Д-р 5110 К-т		Д-р 5530 К-т		Д-р 5210 К-т	
1.	← →	1.			
			2.	← →	2.
Д-р 9540 К-т				Д-р 9620 К-т	
3.	← →	3.			
			4.	← →	4.

* Мисол. Корхона 5000 \$ сотиб олиш учун бандаги ҳисоб-китоб счётидан 9.2 млн. сўм ўтказди. 10 мартдаги сотиб олиш кунда бир доллар 1840 сўمنى ташкил этди. Банк комиссияси тўлов 1% ни яъни 92 000 сўм бўлди. Валюта счётига келиб тушган 15 март кундаги 1 \$ курси - 1850 сўм бўлди. Ушбу операциялар бухгалтерия ҳисобнама кундагича расмийлаштирилди:

№	Операция маълумоти	Сумма	Счётлар боғланиши	
			Д-р	К-т
1	Сотиб олиш учун шўб ўтказилди. Курс бўйича 1 \$ 1800 сўм	9 200 000	5530	5110
2	Комиссион тўлов банк учун (50 x 1800)	92 000	9450	5530
3	Валюта тушгани маълум тарихий валюта счётига келиб тушди (5000 \$ - 50 \$ = 4950 \$ x 1850 сўм)	9 157 500	5210	5530
4	Курс фарқи (9 157 500 + 92 000 - 9 200 000)	49 500	5530	9540
5	Курс фарқи маънавий комиссияга келтирилди	49 500	9540	9910

* Хорижий валютани сотиб олиш жараёни айланма ведомость орқали акс эттирилиши:

Д-р 5110 К-т		Д-р 5530 К-т		Д-р 5210 К-т	
	1) 9 200 000	1) 9 200 000			
			2) 9 157 500	2) 9 157 500	
					Д-р 9430 К-т
			3) 92 000	3) 92 000	
		9 200 000	9 249 500	9 249 500	
	Д-р 9240 К-т				
	4) 49 500		4) 49 500		
					Д-р 9910 К-т
5) 49 500					5) 49 500

* Баланснинг валюта моддаларини қар ой қайта баҳолаш натижасида вужудга келадиган курс фарқлари 2 усулда:

Тўғри олиб бориш усули- молжавий-хўжалик фаолияти натижаларига ҳисобдан чиқарилади ва бухгалтерия ҳисобида қуйидаги счётларда акс эттирилади:

а) ижобий курс фарқи - 9540 "Валюталар курслари фарқидан даромадлар" счётининг кредити бўйича;

б) салбий курс фарқи - 9620 "Валюталар курслари фарқидан зарарлар" счётининг дебити бўйича.

Жамғариш усули - улар вужудга келган вақтда молжавий-хўжалик фаолияти натижаларига олиб боришмайди ва бухгалтерия ҳисобида қуйидаги счётларда акс эттирилади:

а) ижобий курс фарқи - 6230 "Бошқа кечиктирилган даромадлар" счётининг кредити бўйича - уларнинг жорий қисми ва (ёки) 7130 "Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган даромадлар" счётининг кредити бўйича - уларнинг узоқ муддатли қисми;

б) салбий курс фарқи - 3290 "Бошқа кечиктирилган хароқатлар" счётининг дебити бўйича - уларнинг жорий қисми ва (ёки) 0990 "Бошқа узоқ муддатли кечиктирилган хароқатлар" счётининг дебити бўйича - уларнинг узоқ муддатли қисми.

Жамғариш усулини қўллаш натижасида жамғарилган курс фарқлари молжавий-хўжалик фаолият натижаларига қуйидаги тартибда олиб борилади:

а) чет эл валютасидаги дебиторлик ва кредиторлик қарилари бўйича - уларнинг тўланishi (ёки ҳисобдан чиқарилиши) бўйича;

б) бошқа ҳолларда - баланснинг тегишли валюта моддалари билан хўжалик операциялари амалга оширилиши бўйича.

* Курс фармларидан вужудга келган узок муддатли кечиктирилган даромадлар ва харажатларнинг жорий кисмини ўтказиш бухгалтерия хисобида куйидагича акс эттирилади:

а) ижобий курс фарми бўйича вужудга келган узок муддатли кечиктирилган даромадларнинг жорий кисми ўтказилганда

дебет 7230 "Бошқа узок муддатли кечиктирилган даромадлар" счёти,
кредит 6230 "Бошқа кечиктирилган даромадлар" счёти;

б) салбий курс фарми бўйича вужудга келган узок муддатли кечиктирилган харажатларнинг жорий кисми ўтказилганда

дебет 3290 "Бошқа кечиктирилган харажатлар" счёти,
кредит 0990 "Бошқа узок муддатли кечиктирилган харажатлар" счёти;

Жамғарилган курс фармларини молиявий-хўжалик фаолиятининг натижаларига олиб бориш бухгалтерия хисобида куйидагича акс эттирилади:

а) ижобий курс фарми
дебет 6230 "Бошқа кечиктирилган даромадлар" счёти,
кредит 9540 "Валюталар курслари фармидан даромадлар" счёти;

б) салбий курс фарми
дебет 9620 "Валюталар курслари фармидан зарарлар" счёти,
кредит 3290 "Бошқа кечиктирилган харажатлар" счёти.

Мақсадни аниқ белгилаш

*Аниқ мақсадли инсон хатто
энг оғир йўлни ҳам босиб ўтади.
Мақсади йўқ инсон эса,
хатто энг силлиқ йўлда
ҳам жойидан силжмайди.*

Томас Карлейль

Балансинг валюта моддаларига қуйдагилар киритилади:

а) кассадаги, банкнинг депозит, ссуда счетларидаги, шу жумладан аккредитивлардаги валюта маблағлари;
б) хорижий валютадаги пулли ҳужжатлар;

в) хорижий валюта кўринишидаги қисқа ва узоқ муддатли қимматли қоғозлар;
г) хорижий валюта кўринишидаги дебитор ва кредитор қарзлар, кредитлар ва қарзлар.

Хорижий валюта ҳаракати тўғрисидаги маълумотни банк муассасаси корхонага валюта счетидан кўчирма бериш йўли билан хабар беради. 5210 «Мамлакат ичидаги валюта счетлар»ни кредит обороти 2/1 - журнал-ордериди акс эттирилади. Бу счетнинг дебет обороти 2/1 қайдномани юритиш билан назорат қилинади. Валюта смети бўйича аналитик ҳисоб карточкаларда валюталарнинг номлари бўйича юритилади.

Банклаги махсус счетлари - мамлакатимиз ҳудудида ва ундан ташқарида аккредитивлар, чек дафтарчалари, бошқа тўлов ҳужжатлари кўринишида жорий, алоҳида ва бошқа махсус счетларда турган миллий ҳамда хорижий валютадаги пул маблағлари ва уларнинг ҳаракати тўғрисидаги. Шунингдек, аниқ мақсадлар учун молиялаш маблағларининг алоҳида сақланган қисми ҳаракати ҳақидаги маълумотларни умумлаштиришга мўлжалланганлигидир.

Ушбу счет таркибида қуйдаги счетлар очилган:

- 5510 "Аккредитивлар";
- 5520 "Чек дафтарчалари";
- 5530 "Бошқа махсус счетлар".

* 5510 “Аккредитивлар”

Аккредитив - банкнинг сотувчига товарларни ёки хизматларни етказиб берганлиги учун муайян пул суммасини товар юнатишганлиги ёки шартномадаги хизматлар бажаришганлигини тасдиқлайдиган тегишли ҳужжатлар ўз вақтида тақдим этилган ҳолларда тўлаш ҳақидаги катъий мажбуриятдир.

Аккредитивлар 2 бўлинади:

1. Қопланган (депонентланган) ёки қопланмаган (кафолаланган);
2. Қайтариб олинган ёки қайтариб олинмайдиган.

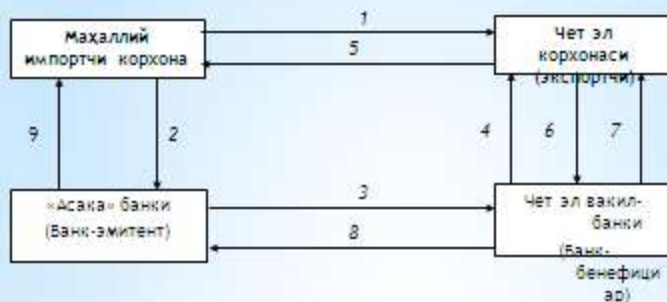
Аккредитивга пул маблағларини ўтказиш;

Дт 5510 “Аккредитивлар” счёти,

Кт 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 5210 “Мамакат ичидаги валюта счётлари”, 5220 “Чет элдаги валюта счётлари” ва бошқа счётлари.

* Аккредитивлар билан ҳисоб-китоблар бўйича ҳужжатлар айланиши тартиби

Бу ерда,

1. Экспортчи ва импортчи ўртасида аккредитив шартномаси тузилади;
2. Экспортчининг фойдасига аккредитив счётини очиб тўғрисида ариза беради;
3. Банк-эмитент аккредитивни хат орқали ёки телекоммуникация воситалари орқали сотувчи турган амалдаги банкга топшириқнома билан ёки аккредитивни тасдиқлашга ваколат бериш билан жўнатади.

Дт 5110, 5210,
Кт 6810

Дт 20208 840 ёки 13101 840 счёти
Кт 10501 840 счёти;

4. Банк-бенефицилар аккредитив счётини очиб, бу ҳақда сотувчига хабар беради:

Дт 5510,
Кт 5110, 5210

Дт 10501 840 счёти
Кт 22602 840 «Аккредитивлар» счёти;

5. Сотувчи товарларни жўнатади;

6. Аккредитив шартномасига мувофиқ товарлар жўнатилганини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этади;

7. Чет эл банки маблағларни сотувчининг счётига кирим қилади ва қўйидаги бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштирилади:

Дт 6010,
Кт 5510

Дт 22602 840 - «Аккредитивлар» счёти
Кт 20208 840 счёти

8. Аккредитив муддати тугайдан кейин ёки амалдаги қонунчилик бўйича бошқа ҳолларда йиллатилмаган сўзга солиб олувчининг банкга қайтарилади:

Дт 5110, 5210,
Кт 5510.

Дт 22602 840 - «Аккредитивлар» счёти
Кт 10501 840-счёти;

9. Банк-эмитент қалиб тушган маблағларни эмигрантнинг счётига кирим қилади:

Дт 5110
Кт 5210

Дт 10501 840 счёти
Кт 20208 840 ёки 13101 840 счёти.

*

5520 «Чек дафтарчалари»

Хисоб-китоб чеки- счёт эгаси (чек берувчи)нинг счётидан муайян суммани олувчи (чек олувчи)нинг счётига ўтказиш тўғрисида банкнинг махсус бланкада тузилиб, банкка ёзма равишда берган топшириғидир.

Ҳисоблаш чеклар дафтарчасида 10, 20, 25, 50 та чеклар бўлиб улар банк томонидан берилди.

Лимитлаштирилган чек дафтарчалари бўйича содир бўладиган муомалалар 5520 «Чек дафтарчалари» счёти бўйича 3 - журнал-ордерда юритилади.

Хисоб-китоб чеклари қўйидаги рурларга бўлиниди:

- банк акцептланмаган чеклар;
- банк акцептлаган чеклар;
- эгасининг ноли ёзилган бир марталик;
- лимитланган дафтарчалар чеклари.

* 5530- “Бошқа махсус счётлар”

Ушбу счётда - банкда махсус сақланадиган мақсадли молиялаштириладиган (тушумлар) маблағлар, шу жумладан, ижтимоий муассасалар, объектлар (болалар боғчаси ва бошқалар)ни сақлаш учун ота-оналардан, ўзга фойдаланувчилар ва бошқа манбалардан келиб тушган пул маблағлари; корхонанинг талабига кўра алоҳида счётда йиғиладиган ва сарфланадиган капитал қўйилмаларни молиялаштириш маблағлари; давлат идораларининг субсидиялари ва шу кабиларнинг ҳаракати ҳисобга олинади.

5530 “Бошқа махсус счётлар” бўйича аналитик ҳисобни ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва чет элдаги бошқа махсус счётлардаги пул маблағларининг нақдлиги ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни олиш имкониятини таъминташи лозим.

Банкдаги махсус счётлардаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар (5530)нинг боғланиши

Т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Қондирилган даъволар суммасининг махсус счётга келиб тушиши	5510- 5530	4860
2	Депозит иштирокчиси сифатида азидия обуначиларидан бўнак суммасининг олиниши	5530	6320
3	Махсус счётдан шўба ва қарам хўжалик жамиятларига бўлган қарзнинг тўланиши	6120	5530
4	Сотиб олинган путевкалар учун махсус счётдан тўланган сумма	5610	5530
5	Ҳисобланган фойлар бўйича қарсларнинг қопланиши	6920	5510-5530
6	Ижарага берувчига тегишли бўлган тўловлар тўланди	6910, 6950	5530

Узоқ умр кўринг

Этиборингиз учун раҳмат

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ
ТИЗИМИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

**«БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ»
МОДУЛИ БЎЙИЧА ТАҚДИМОТ**

Маърузачи: проф. Холбеков Р.О.

ТОШКЕНТ-2015

**3-мавзу. Асосий воситалар ва номоддий активлар
ҳисоби**

Режа

1. Асосий воситаларни туркумлаш ва баҳолаш тартиби.
2. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг тартиби ва усуллари.
3. Номоддий активлар тушунчаси, уларни таснифлаш.
4. Номоддий активларнинг аналитик ва синтетик ҳисобини ташкил қилиш

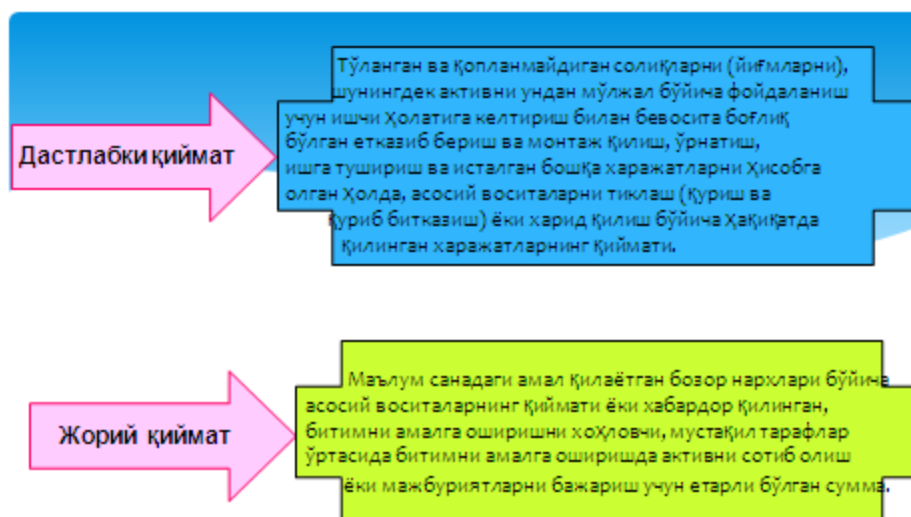
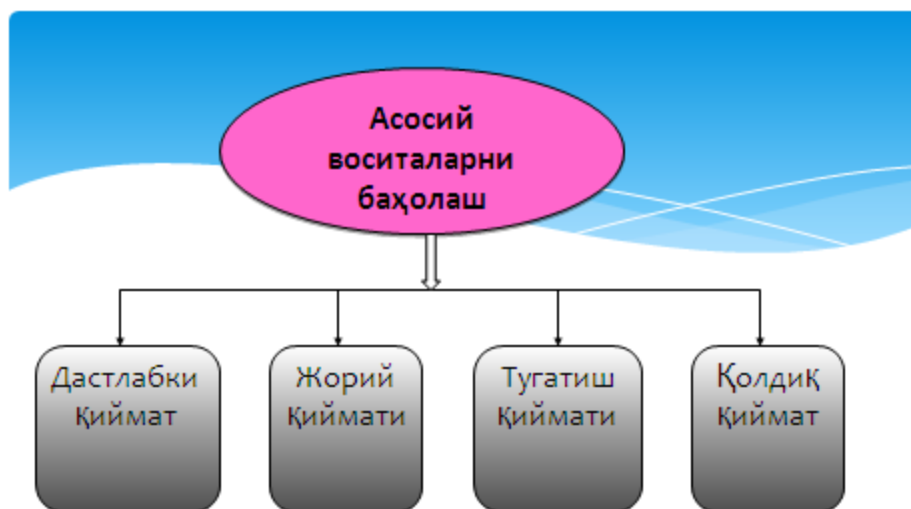
1. Асосий воситаларни туркумлаш ва баҳолаш тартиби

Асосий
восита-
лар

Узоқ вақт мобайнида (бир йилдан кам бўлмаган вақт давомида) моддий ишлаб чиқариш соҳасида ҳам, ноишлаб чиқариш соҳасида ҳам амал қиладиган, шунингдек, ижарага бериш учун фойдаланиладиган моддий активлардир.

Асосий воситалар турлари бўйича қуйидагиларга бўлинади:

- * Ер ва уни ободонлаштириш;
- * Бинолар;
- * Иншоотлар;
- * Узатувчи мосламалар;
- * Машина ва асбоб-ускуналар;
- * Транспорт воситалари;
- * Инструментлар;
- * Ишлаб чиқариш инвентарлари ва ашёлари;
- * Хўжалик инвентарлари;
- * Иш ва маҳсулдор хайвонлар;
- * Кўп йиллик ўсимликлар;
- * Ер ҳолатини яхшилаш бўйича капитал сарфлар (иншоотлардан ташқари);
- * Бошқа асосий воситалар.

Тугатиш қиймат

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши бўйича кутिलाётган харажатларни чегирган ҳолда кутилаётган фойдали хизмат муддати охирида асосий воситаларни тугатиш чоғида олинadиган активларнинг фарз қилинаётган суммаси.

Қолдиқ қиймат

Жамланган амортизация суммасини чегирган ҳолда асосий воситаларнинг бошланғич (тиклаш) қиймати.

Асосий воситаларни киримини қуйидаги счёtdарда ҳисобга олинади:

0110 "Ер";
0111 "Ерни ободонлаштириш";
0112 "Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштириш";
0120 "Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар";
0130 "Машина ва асбоб-ускуналар";
0140 "Мебел ва офис жиҳозлари";
0150 "Компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси";
0160 "Транспорт воситалари";
0170 "Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар";
0180 "Кўп йиллик ўсимликлар";
0190 "Бошқа асосий воситалар";
0199 "Консервация қилинган асосий воситалар".

Асосий воситаларни ҳисобга олувчи счётларнинг боғланиши

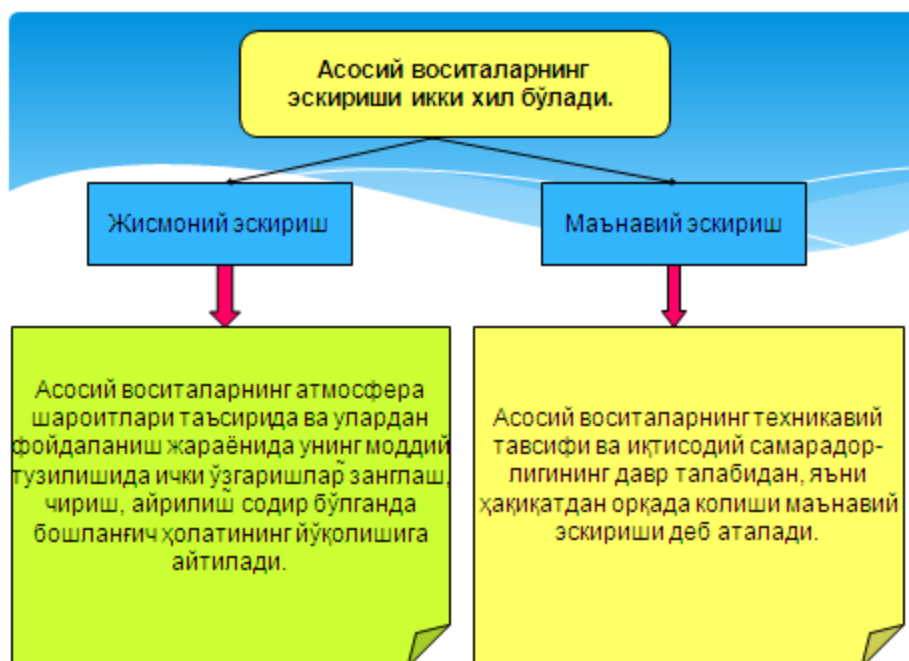
Т/р	Ҳўжа.лик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Қуриб битказилган ва фойдаланишга топширилган объектларнинг асосий воситалар тарзибига ўтказилиши	0110-0190	0810
2	Асосий воситаларни ҳазирда таянқли бўйича харид қилиниши (бошланғич қиймати)	0110-0190	0820
3	Узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларни узоқ муддатли ижара шартномаси тугатилган кейин асосий воситалар тарзибига қабул қилиниши	0110-0190	0310
4	Таъсисчиларнинг устав капиталига қўшуш (лай) сифатида киритилган ёзи акцияларга тўлов сифатида қилиб тушган асосий воситаларнинг қирим қилиниши	0110-0190	4610
5	Асосий воситаларнинг таъин қилиб тушиши	0110-0190	8530
6	Асосий воситаларнинг акратилган бўлимлар, шўба ва қарам ҳўжалик жамиятларидан қилиб тушиши	0110-0190	6110, 6120
7	Қўшимча қуриш, усунмадар ўрнатил, модернизация, реконструкция қилиш ва бошқа сифат жақдатдан жиштиш натижасида асосий воситалар бошланғич қийматининг қўлайиши	0110-0190	0890
8	Ерни ободонлаштириш билан боғлиқ қаражатларни асосий воситалар тарзибига киритиш	0111	0850
9	Узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларни ободонлаштириш билан боғлиқ қаражатларни асосий воситалар тарзибига киритиш	0112	0860
10	Ишчи ва мақсуддор қайноларнинг асосий воситалар тарзибига қирим қилиниши	0170	0840
11	Асосий воситаларни қайта ёқолаш а) қийматининг оширилтиши б) қийматининг қамайтирилиши	0110-0199 8510	8510 0110-0199

Асосий воситаларнинг ҳаракати қуйидаги ҳўжатлар ёрдамида ҳисобга олинади:

- АВ-1 шакли - «Асосий воситаларни қабул қилиш ва бериш акти» -асосий воситаларнинг қирим ва қизилини қайд қилиш учун.
- АВ-2 шакли - «Таъмирланган, муқаммаллаштирилган ва реконструкция қилинган асосий воситаларни қабул қилиш ва топшириш далолатномаси»- объектларнинг бошланғич қийматининг ошишини қайд қилиш учун.
- АВ-3 шакли - «Асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш» объектларни тугатиш учун.
- АВ-4а шакли - «Автотранспорт воситаларини тугатиш далолатномаси».
- АВ-7 шакли - «Асосий воситаларни ҳисобга олиш учун инвентар қарточкалари» ҳар бир асосий воситанинг ҳолати ва ҳаракатини алоҳида қайд қилиб боради.
- АВ-8 шакли - «Асосий воситаларнинг ҳаракатини қайд қилиш қарточкаси»- уларнинг қирим ва қизилини ҳисобга олиб боради.
- АВ-9 шакли - «Асосий воситаларнинг инвентар рўйқати» уларнинг фойдаланиш қойлари бўйича ҳисобини ташкил қилиш учун ишлатилади.

2. Асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг тартиби ва усуллари

Амортизация (эскириш) - фойдали хизмат муддати мобайнида активнинг амортизацияланадиган қийматини асосий воситаларнинг вазифасидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннарихига ёки давр харажатларига мунтазам тақсимлаш ва ўтказиш кўринишида эскиришнинг қиймат ифодаси

Амортизация суммасини ҳисоблаш жараёнида қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Қийматни бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисобдан чиқариш усули;
2. Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш) усули;
3. Сонлар йиғиндиси бўйича қийматни ҳисобдан чиқариш (кумулятив) усули;
4. Қолдиқни камайтириш усули.

Асосий воситаларнинг эскириши қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

- * 0211 "Ерни ободонлаштиришнинг эскириши";
- * 0212 "Узоқмуддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштиришнинг эскириши";
- * 0220 "Бино, иншоот ва узатувчи мосламаларнинг эскириши";
- * 0230 "Машина ва асбоб-ускуналарнинг эскириши";
- * 0240 "Мебел ва офис жиҳозларининг эскириши";
- * 0250 "Компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникасининг эскириши";
- * 0260 "Транспорт воситаларининг эскириши";
- * 0270 "Ишчи ҳайвонларнинг эскириши";
- * 0280 "Кўп йиллик ўсимликларнинг эскириши";
- * 0290 "Бошқа асосий воситаларнинг эскириши";
- * 0299 "Узоқмуддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши".

Асосий воситалар эскиришини ҳисобга олувчи счётларнинг боғланиши

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Асосий, ёрдамчи ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатувчи хўжаликларда фойдаланилаётган асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш	2010, 2310, 2710	0211-0299
2	Ўсумишлабчиқариш мақсадида фойдаланилаётган асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш	2510	0211-0299
3	Савдо корхоналарида фойдаланилаётган асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш	9410	0211-0299
4	Маъмурий мақсадлар учун фойдаланилаётган асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш	9420	0211-0299
5	Ишчи кайвонларга эскириш ҳисоблаш	2010, 2310	0270
6	Кўп йиллик ўсимликларга эскириш ҳисоблаш	2010	0280
7	Жорий (қисқа муддатли) ижарага берилган асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш	9430	0220-0299
8	Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни мусулсий асосий воситалар тарзига ўтishi натижасида уларга ҳисобланган эскириш суммасини ўтказиш	0299	0211-0290
9	Узоқ муддатли ижара шартномасининг муддати тугагандан кейин ижарага берувчига қайтариладиган асосий восита-ларнинг эскиришини ҳисобдан чиқариш	0299	0310

Асосий воситалар объектини ишчи ҳолатида сақлаб туриш уларни таъмирлаш (жорий, ўртача ва капитал тарзда) воситасида амалга оширилади.

Жорий таъмирлаш - асосий воситалар объектини ишчи ҳолатида саелаб туриш мақсадида амалга ошириладиган таъмирлашдир.

Ўртача таъмирлашда таъмирланаётган агрегатни ёисман ажратиш ва деталларнинг ёисмларини тиклаш ёки алмаштириш амалга оширилади.

Ускуналар ва транспорт воситаларини капитал таъмирлаш - агрегатни тўлиё ажратиб йијиш амалга ошириладиган таъмирлашдир, базавий ва корпус деталлари ва узелларини таъмирлаш, барча эскирган деталлар ва узелларни алмаштириш ёки тиклаш ёамда агрегатни йијиш, созлаш ва синаб кўришдир.

Бинолар ва иншоотларни капитал таъмирлаш - базавий ва корпус деталлари ва узелларини таъмирлаш, барча эскирган конструкцияларнинг деталлари ва узелларини алмаштириш ёки тиклаш амалга ошириладиган таъмирлашдир.

<p>Инвентарлашнинг асосий мақсадлари мол-мулкнинг ҳақиқатда мавжудлигини аниқлаш, ҳақиқатда мавжуд мол-мулкни бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан қиёслаш, мажбуриятлар ҳисобда тўғри акс эттирилганлигини текшириш.</p>
--

Асосий воситаларнинг ҳақиқатда мавжудлигини аниқлаш ва уларнинг бутлигини назорат қилиш мақсадида корхоналар томонидан вақти-вақти билан, бироқ икки йилда камидан бир марта асосий воситаларни инвентарлаш ўтказилади, кутубхона фондларини эса беш йилда бир марта инвентарланади.

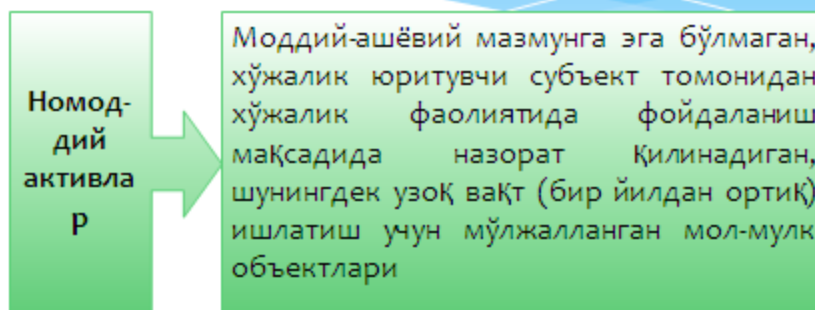

Асосий воситаларни инвентарлаш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1999 йил 19 октябрда ЭГ/17-19-2075-сон билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (19-сон БҲМС) “Инвентарлашни ташкил қилиш ва ўтказиш” да (рўйхат рақами 833, 1999 йил 2 ноябрь) белгиланган тартибда амалга оширилади.

Асосий воситалар қуйидагилар натижасида корхона баланси ҳисобидан чиқарилади:

- а) тугатиш;
- б) сотиш;
- в) айирбошлаш;
- г) текинга бериш;
- д) устав сармоясига муассис улуши сифатида бериш;
- е) узоқ муддатли ижара (лизинг) шартномаси бўйича бериш;
- ж) камомад ёки йўқотишнинг аниқланиши;
- и) иштирокчилар таркибидан иштирокчининг чиқиб кетиши.

3. Номоддий активлар тушунчаси, уларни таснифлаш

Қуйидаги объектларни номоддий активларга киритиш мумкин:

- * патент;
- * лицензиялар;
- * товар белгилари, савдо маркалари ва атамалар;
- * саноат намунаси;
- * дастурий таъминот;
- * муаллифлик ҳуқуқлари;
- * гудвилл;
- * франшизалар;
- * ер ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи;
- * ноу-хау.

4. Номоддий активларнинг аналитик ва синтетик Ҳисобини ташкил Қилиш

0400- “Номоддий активларни Ҳисобга олувчи счётлар”:

- 0410 "Патентлар, лицензиялар ва ноу-хау";
- 0420 "Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналари";
- 0430 "Дастурий таъминот";
- 0440 "Ер ва табиат ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқлари";
- 0450 "Ташкилий харажатлар";
- 0460 "Франчайз";
- 0470 "Муаллифлик ҳуқуқлари";
- 0480 "Гудвилл";
- 0490 "Бошқа номоддий активлар".

Номоддий активларни ҳисобга олувчи счётлар (0400)нинг боғланиши

№	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётларнинг боғланиши	
		Дебет	Кредит
1	Харид қилинган номоддий активларнинг бошланғич қиймати (ҳақиқий таннархи) бўйича кирим қилиниши	0410-0490	0830
2	Корхонанинг ўзида яратилган номоддий активларнинг ҳақиқий таннархи бўйича кирим қилиниши	0410-0490	0830
3	Устав капиталга улуш сифатида ёки акцияга обуна бўлишга ҳақ тўлаш ҳисобига олинган номоддий активларнинг кирим қилиниши	0410-0490	4610
4	Текингга олинган номоддий активларнинг кирим қилиниши	0410-0490	8530
5	Корхонани сотиб олишда активларнинг ҳақиқий баҳоси ва сотиб олиш баҳоси ўртасидаги фарқ сифатида вужудга келадиган гудвилл (фирма баҳоси)ни акс эттириш	0480	8330
6	Гудвилл (фирма баҳоси) суммасини ҳар ой фойдали хизмат муддати давомида ҳисобдан чиқарилиши	Харажатлари ҳисобга олувчи счётлар	0480
7	Номоддий активларнинг бошланғич қиймати бўйича сотилиши, ҳисобдан чиқарилиши, харид қилинган қийматли қоғозлар ҳақининг тўлови учун берилиши, бошқа корхоналарнинг устав капиталга улуш сифатида, шунингдек, текингга берилганда ва бошқалар натижасида чиқиб кетиши	9220	0410-0490

Бухгалтерия ҳисобида барча номоддий активлар дастлабки қиймати бўйича баҳоланади, яъни сотиб олиш ёки тайёрлаш, ҳуқуқни ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган маслаҳатлар олиш харажатлари, маркетинг тадқиқоти харажатлари қўшилган ҳолда ҳақиқий харажатлар суммасида баҳоланади. Таъсисчилар томонидан устав капитали (фонди)га қўшилган номоддий активлар келишилган баҳода баҳоланади, бепул олинганда эса – эксперт баҳоси бўйича киримга олинади.

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

“БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ” МОДУЛИ БЎЙИЧА
ТАҚДИМОТ

Маърузачи: проф. Холбеков Р.О.

ТОШКЕНТ-2015

4-мавзу. Меҳнат ва иш ҳақи ҳисоби.

Режа

1. Меҳнатга ҳақ тўлашни шакллари ва турлари.
2. Меҳнат ва иш ҳақининг синтетик ҳамда аналитик ҳисоби.
3. Жисмоний шахслар даромадлари таркиби, уларни солиққа тортиш ва меҳнат ҳақидан бошқа ушлаб қолинадиган суммалар ҳисоби.

1. Меҳнатга ҳақ тўлашни шакллари ва турлари

2008 йил 15 ноябрдан бошлаб бюджетдан молиялаштириладиган муассасасалар, ташкилотлар ва корхоналарнинг ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш ЎзР ВМнинг 2006 йил 26 октябрдаги 218-сонли Қарори билан тасдиқланган Ягона тариф сеткаси (ЯТС)га асосан амалга оширилади. У ўз ичига 22 тариф разрядини олади ва тариф коэффициентлари орқали турли хил разряддаги иш ва ишчилар (малака) ўртасидаги меҳнатга ҳақ тўлаш нисбатини намоён этади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф СЕТКАСИ

Меҳнатга ҳақ тўлаш разрядлари	Тариф коэффициентлари
0	1,000
22	9,830

Меҳнат ва унга ҳақ тўлашни ҳисобга олиш, ҳисоботни тузиш ва меҳнат ҳақи жамғармаси уқидан назорат қилиш ва ижтимоий хусусиятга эга бўлган тўловларни амалга ошириш учун субъектларнинг ходимлари, жумладан, саноат тармоғидаги субъектларнинг ишчи ва ходимлари учта гуруҳга бўлинади:

- саноат ишлаб чиқаришидаги ишчи ва ходимлар- ушбу субъектнинг асосий ёъналишида банд бўлган ишчилар ва ходимлар;
- носаноат ишлаб чиқаришидаги ишчи ва ходимлар- асосий ишлаб чиқаришга ва субъектнинг фаолиятини муқобил юритишга ёрдам берувчи тармоқларда банд бўлган ишчи ва ходимлар;
- асосий рўйхатдан ташқари ишчи ва ходимлар- пудрат шартномаси ва бошқа вақтинча шартномаларга асосан вақтинча субъектда ишлаётган ва унга хизмат кўрсатаётган ишчи ва ходимлар.

Хўжалик юритишнинг янги шароитида меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисобининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- солиқлар ва иш ҳақидан ушланмалар ҳам қўшилган ҳолда корхона ходимлари билан меҳнатга ҳақ тўлашга доир ҳисоб-китобларни ўз вақтида олиб бориш;
- ҳисобланган иш ҳақи ва сугуртага ажратмалар суммасини ҳаражатлар счётларига ўз вақтида ва тўғри ўтказиш;
- бошқариш ва зарурий ҳисоботларни тузиш учун меҳнат ва иш ҳақи бўйича кўрсаткичларни тезкор йиғиш ва гуруҳлаш.

Корхонада ходимлар икки гуруҳга ажратилади:

1. Асосий фаолиятда банд булган ходимлар (саноат ишлаб чиқариш ходимлари);
2. Асосий булмаган фаолиятда банд булган ходимлар.

Ишлаган кунлари ва соатларининг миқдори ўндан бир миқдорда кўрсатилади. Табелларга қўлда ишлов берилганда (контровка) ҳарф ва сонлар билан, агарда компьютерда ишлов берилганда сонлар билан кодлаштирилади. Субъектларда табелларнинг иккита шакли қўлланилади - Т-12 ва Т-13 ва улар ёрдамида меҳнат вақтидан фойдаланиш ҳисобга олинади ва назорат қилинади.

Меҳнатга ишбай асосида ҳақ тўлашнинг жамоавий (бригада) шаклида, бутун бригаданинг иш ҳақи ҳақиқатда бажарилган иш ҳажми ва унинг баҳосини ҳисобга олган ҳолда аниқланади. Бригададаги ҳар бир ишчининг иш ҳақи эса, бутун бригада томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига ҳамда ишчининг умумий ҳажмдаги иш миқдори ва сифати улушига боғлиқ бўлади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай тизимиси, иш ҳақи ҳисоблашнинг усулига боғлиқ ҳолда қуйидагиларга бўлинади:

- тўғри ишбай;
- ишбай-мукофот;
- ишбай-прогрессив;
- билвосита;
- аккорд.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг тарифли тизими

1. Тарифли тизимнинг элементлари

2. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари

Тарифли тизими - бу, меҳнат шaroитлари ва унинг оғирлиги, ишларни бажаришнинг табиий иқлим шaroитлари, меҳнатнинг жадаллиги ва хусусияти инoбатга олинган ҳoлда, меҳнатга ҳақ тўлашни табақалаштиришни таъминлашда фойдаланиладиган меъёрлар мажмуидир.

Тариф ставкаси - бу бир бирлик иш вақти учун тўланадиган, пул шаклида ифoдаланган меҳнатга ҳақ миқдoри.

Иш ёки хизматга қабул қилинган ҳар бир ходимга махсус табел номери бириктириладики, ушбу номер шахсий таркибни ҳисобга oлувчи хужжатларда, бажарган ишларни тасдиқловчи ва меҳнатга ҳақ тўлаш хужжатларига қўйиб бoрилади, чунки бу номер ҳисoбни компьютерлаштиришда код вазифасини ҳам бажаради. Ушбу ходим бoшқа ишга ўтказилганда ёки сафдан чиқарилганда унга бириктирилган номер бир-икки йил давомида бoшқа ходимга бириктирилмайди. Юқoрида қайд қилинган дацлабки хужжатга асосан (чунки буйруқнинг бир нусхаси бухгалтерияга бeрилади) бухгалтерияда ушбу ходимга маълумoтнома ёки шахсий счёт очилиб, унда ҳар oйда ҳисoбланган меҳнат ҳақи йиғилиб бoрилади, чунки унинг таътилга чиқишида ёки бoшқа зарур ҳoлатларда ҳисoбланган меҳнат ҳақини текшириш, ўртача oйлик ёки кунлик меҳнат ҳақларини аниқлаш учун ушбу маълумoтлар зарур ҳисoбланади.

Иш вақтидан фойдаланишни ҳисoбга олишда «Иш вақтидан фойдаланишни ҳисoбга олиш табели», «Йиллик табел вaрoқлари» ва шунга ўхшаш дацлабки хужжатлардан фойдаланилади. Ушбу табеллар ва вaрoқлар субъектлар кичик бўлса, мазкур субъект бўйича, агарда катта бўлса, уларнинг бўлинмалари ёки ходимларнинг гуруҳлари бўйича очилиб юритилади.

2. Меҳнат ва иш ҳақининг синтетик ҳамда аналитик ҳисоби.

Меҳнат муносабатларини, шу жумладан ходимлар меҳнатиغا ҳақ тўлашни юридик асосини меҳнат тўғрисидаги қонуний ҳужжатлар, корхоналарнинг жамоат шартномалари ва бошқа муайян меъёрий ҳужжатлар ташкил этади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларни бухгалтерия ҳисоби 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар» пассив сче­тида юритилади. Меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисоби корхонанинг ҳисоб тизимида марказий ўринлардан бирини эгаллайди ва у меҳнатнинг сон ва сифати, истеъмолга йўналтириладиган маблағлардан фойдаланиш устидан тезкор назоратни таъминлашга қаратилган.

3. Жисмоний шахслар даромадлари таркиби, уларни солиққа тортиш ва меҳнат ҳақидан бошқа ушлаб қолинадиган суммалар ҳисоби.

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁ ГУНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ОЛИЙ
ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ КАДЕЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЙИРЛАШ ВА
УЛАРИНИНГ МАДАКАСИВИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

«БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ»
МОДУЛИ БУВИЧА
ТАҚШИМОТ

Маърузачи: проф. Холбеков Р.О.

ТОШКЕНТ-2015

5-мавзу. Харажатлар ва уларнинг ҳисоби.

Режа

1. Харажатлар таркиби ва таснифи.
2. Ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини калькуляция қилиш усуллари ва ҳисоби.
3. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни (иш ва хизматларни) сотиш ҳисоби.

1. ХАРАЖАТЛАР ТАРКИБИ ВА ТАСНИФИ

“Харажатлар таркиби тўғрисида”ги
Низомда барча харажатлар қуйидагича
гуруҳланган:

1. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар (бундай харажатларга ишлаб чиқаришда бевосита қатнашган харажатлар киради):

- а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;
- в) бошқа бевосита ва билвосита харажатлар шу жумладан, ишлаб чиқариш хусусиятларига эга бўлган устама харажатлар.

2. Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, аммо асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинадиган давр харажатларига киритиладиган харажатлар (бундай харажатларга ишлаб чиқаришда бевосита қатнашмайдиган харажатлар киради):

- а) сотиш харажатлари;
- б) маъмурий-бошқариш харажатлари;
- д) бошқа операцион харажатлар ва зарарлар.

3. Хўжалик юритувчи субъектнинг умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ва зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинadиган хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолияти бўйича харажатлари:
- а) фоизлар бўйича харажатлар;
 - б) хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;
 - д) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;
 - е) молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар.

2. Ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини калькуляция қилиш усуллари ва ҳисоби.

Калькуляция – ишлаб чиқарилган маҳсулот, тайёрланган моддий қийматлик, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг режалаштирилган, меъёрий ёки ҳақиқий таннархини аниқлаш жараёнидир.

Маҳсулот (иш ва хизматлар) таннархини аниқлаш усуллари уларнинг турлари, маҳсулот ишлаб чиқариш хили, унинг мураккаблиги, тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжудлиги, ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги, товар-моддий номенклатурасига боғлиқдир. Маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархини аниқлашнинг асосий усуллари бўлиб: **оддий, меъёрий, буюртмали, босқичли** усуллар ҳисобланади, савдо ташкилотларида эса харажатларни **инвентарь баҳолаш** усуллари ҳам қўлланилади.

3. ИШЛАБ ЧИҚАРИЛГАН МАҲСУЛОТЛАРНИ (ИШ ВА ХИЗМАТЛАРНИ) СОТИШ ҲИСОБИ.

**Тайёр
маҳсулот**

Корхонадаги барча ишлов операцияларидан ўтган бўлиб, тайёр ҳолга келтирилган, белгиданган давлат стандарти ва техникавий шартларнинг барча талабларига жавоб берадиган ҳамда техника назорати бўлими томонидан қабул қилинган ёки буюртмачиларга топширилган маҳсулотга айтилади

Тайёр маҳсулотларни юклаш ва сотиш ҳисоби алоҳида ўрин тутиб, унинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш, уларнинг захиралари ҳолати ҳамда омборда сақланиши, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар устидан ўзлуksиз назорат қилиш;
- юкланган ва жўнатилган маҳсулот (иш, хизмат) ларни ўз вақтида ва тўғри ҳужжатлаштириш, харидорлар билан олиб бориладиган ҳисоб– китобларни аниқташқил этиш;
- сотилган маҳсулотларнинг ҳажми ва ассортименти бўйича мол жўнатиш шартнома режасининг бажарилиши устидан назорат қилиш;
- сотилган маҳсулот учун олинадиган маблавлар суммасини, маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган ҳақиқий харажатларни, фойда суммасини ўз вақтида ва аниқ ҳисоблаб чиқиш.

Тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш соҳасидан омборхонага ўтказиш жараёнида қуйидаги дастлабки ҳужжатлар:

- қабул қилиш – топшириш накладнойлари,
- даволатномалар,
- режалар,
- карталарига мувофиқ ҳисобга олинади.

Тайёр маҳсулотларни юклаб жўнатиш ўз ичига иккита ҳужжатни – омборга буйруқ ва жўнатиш учун накладнойни қамраб оладиган буйруқ – накладной билан расмийлаштирилади. Омборга буйруқни харидорлар билан тузилган шартнома шартларига асосан мол олувчининг номи, унинг коди, маҳсулотнинг миқдори ва ассортименти ҳамда жўнатиш мuddати кўрсатилганлигини тегшли хизмат бўлими езиб беради. Бу ҳужжат тегшли хизмат бошлиғи, омборчи ва экспедитор томонидан имзоланади.

Буйруқ – накладной икки нусxada тузилиб, биринчиси товар – транспорт накладнойга биноан жўнатилган ўрин миқдорини, юкнинг оғирлигини ва мол олувчининг бекатига на маҳсулотни етказиб бериш бўйича тўланган темир йўл тарифи суммасини кўрсатиш учун экспедиторга берилади. Иккинчи нусхаси молнинг жўнатганлиги тўғрисида асос бўлиб омборчида қолади. Унга биноан омбор ҳисоби картчасининг «чиқим» графасига жўнатилган маҳсулотнинг миқдорини езиб қўяди ва ҳужжат бухгалтерияга топширилади.

Тайёр маҳсулотларнинг туркумланиши

2810 счётининг тўлиқ маълумотлари таърифни *икки баҳода* – *ҳақиқий ва ҳисоб баҳода* олинади. Маҳсулотларнинг ҳақиқий таннарҳини уларнинг ҳисоб (режа) таннарҳига бўлган фоиз нисбати бухгалтерия томонидан ҳисобот ойида юқлаб жўнатишган, харидорлар томонидан қайтарилган ва ой охирига қолган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннарҳини ҳисоблаш учун фойдаланилади.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи 10/1 журнал – ордерининг 2810-«Омбордаги тайёр маҳсулотлар» сечетини дебети ва 2010-«Асосий ишлаб чиқариш» сечетини кредити бўйича акс эттирилади. 2810-«Омбордаги тайёр маҳсулотлар» сечети актив инвентар сечети бўлиб, унинг сальдоси корхонанинг омбордаги маҳсулотлар қолдиғининг ҳақиқий таннархини кўрсатади; дебет обороти – асосий ишлаб чиқаришдан қабул қилинган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини, шунингдек мол олувчилар томонидан қайтарилган маҳсулотлар қийматини, кредит обороти ҳисобот ойида юклар жўнатилган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини кўрсатади.

Узоқ умр кўринг

Эътиборингиз учун раҳмат